

Katholieke Universiteit Leuven
Faculteit Letteren
Departement Geschiedenis

“Pour fuyr le nom de vilayn et meschant.”
Het duel in de Zuidelijke Nederlanden: aspecten van eer en oneer
in de Nieuwe Tijd.

Promotor: Prof. Dr. HERMAN ROODENBURG

Verhandeling aangeboden
door DRIES RAEYMAEKERS
tot het behalen van de graad
van licentiaat in de
Geschiedenis

Leuven 2004

Dankwoord

Tijdens het voorbereidend onderzoek voor deze studie doemde in ons hoofd meer dan eens het visioen op van de historicus die zijn eigen duel moest leveren met een anonieme, abstracte tegenstander, een Goliath die zich verheugde over elke tegenslag waarmee zijn David te maken kreeg. De nooit slinkende stapel boeken, de onleesbare handschriften, de gesloten archiefdeuren, de moeizame nachtelijke uurtjes, de gemiste treinen, de onvindbare artikels,... Vele zaken schenen in Goliaths voordeel te werken, en soms was de nederlaag dan ook akelig dichtbij. Maar een duellist heeft veel over voor zijn eer, en naarmate het werk vorderde en hij door de bomen het bos weer leerde ontwaren, keerden de kansen voor David. Aan de lezer om de waarde van zijn overwinning te beoordelen.

Deze studie kon niet tot stand komen zonder de gewaardeerde hulp en medewerking van een aantal doorgewinterde secondanten, die de duellist met raad en daad bijstonden en soms onbevreesd aan diens zijde vochten. Dat de zege uiteindelijk werd behaald, is ook hun verdienste. Mijn dank gaat in de eerste plaats uit naar Prof. Dr. Herman Roodenburg, promotor van deze verhandeling en zelf een ervaren duellist die nooit gearzeld heeft om zijn pupil met nuttige adviezen en pasklare antwoorden aan te moedigen tot de overwinning. Ik bedank eveneens Prof. Dr. Chris Coppens, Prof. Dr. Eddy Put, Prof. Dr. Roland Renson, Prof. Dr. Jan Roegiers, Prof. Dr. Fernand Vanhemelryck en Prof. Dr. Johan Verberckmoes, die allen hun steentje bijdroegen tot de zege, en verder de alomtegenwoordige Guido Cloet, die in zijn hoedanigheid als leeszaalverantwoordelijke van het Tabularium een zeer enthousiaste kamprechter was.

Mijn erkentelijkheid gaat eveneens uit naar mijn ouders, die steeds met veel interesse luisterden naar mijn duelverhalen, en in het bijzonder naar mijn vader, die zo goed was de bijlagen te typen. Verder bedank ik mijn broers en alle toeschouwers die aan de zijlijn voor mij hebben gesupporterd: hun steun werd ten zeerste geapprecieerd. Een laatste woord van dank richt ik aan mijn secondanten Koen, Kristof, Stefan en Tom, die sinds jaar en dag mijn *brothers in arms* zijn en dat hopelijk nog lang mogen blijven.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Status Quaestionis.....	7
<u>1. EEN EERSTE KENNISMAKING MET HET DUEL.....</u>	<u>12</u>
1.1 EEN POGING TOT DEFINITIE: WAT IS EEN DUEL?.....	12
1.2 DE MIDDELEEUWSE WORTELS VAN HET DUEL.....	15
1.3 DE VORM: VAN PUBLIEK SPEKTAKEL NAAR PRIVATE AANGELEGENHEID.....	19
1.4 INHOUD EN CONTEXT: HOOFSEID EN WELLEVENDHEID.....	22
1.5 DE DRIJVENDE KRACHT: HET CONCEPT “EER”.....	27
1.6 DE BEDREIGING VAN DE EER.....	30
1.7 DE ACHTERGROND VAN HET DUEL.....	33
1.8 HET DUEL EN DE WET.....	36
1.9 HET DUEL IN DE 18DE EEUW.....	39
1.10 BESLUIT.....	41
<u>2. HET DUEL IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN.....</u>	<u>43</u>
2.1 INLEIDING.....	44
2.2 DE RECHTSPRAAK.....	48
1.1.1Het gerechtelijk tweegevecht in de Zuidelijke Nederlanden.....	48
1.1.2De wetgeving tegen het duel om eer in de Zuidelijke Nederlanden.....	51
1.1.2.1De eerste legislatieve maatregelen tegen het ‘extralegale’ duel: 1550-1600.....	52
1.1.2.2De legislatieve maatregelen tegen het duel vanaf 1600	56
1.1.2.3De wetgeving na 1700.....	66
1.1.3De wetgeving in de praktijk.....	66
2.3 BESLUIT.....	73
<u>3. DE CIVILITÉ: ENKELE ASPECTEN VAN ADELLIJKE LEVENSTIJL EN OPOVOEDING IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN.....</u>	<u>74</u>
3.1 INLEIDING.....	74
3.2 ADELLIJKE LEVENSTIJL IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN.....	75
3.3 DE EDUCATIE VAN DE JONGE EDELMAN.....	80
<u>4. ENKELE CASE-STUDIES.....</u>	<u>85</u>
4.1 INLEIDING.....	85
1.1.4Uit de archieven.....	86
1.1.5Uit de literatuur.....	88
1.1.6Overzicht 89	
4.2 DUELS BIJ DE HOGE ADEL.....	90
1.1.7De affaire Mérode vs. Benavidès (1556).....	90
1.1.8De affaire Arenberg vs. André (1614).....	97
4.3 ENKELE DUELS BIJ DE BURGERIJ.....	101
1.1.9De affaire Jaman vs. Huberti (1684).....	101
1.1.10De affaire Canthals vs. Van Uffel (1649).....	102
1.1.11De affaire Huens vs. Vanden Brande (1684).....	103
4.4 ENKELE CASUSSEN UIT DE 18DE EEUW.....	106
1.1.12De affaire Godin vs. Visart de Bitremont (1748).....	109
1.1.1318de-eeuwse duels aan de universiteit van Leuven.....	113
1.1.13.1De affaire Delbecq vs. Naveau (1774).....	114
1.1.13.2De affaire Cassal vs. Valeriola (1778).....	118
1.1.13.3De affaire Pastoret vs. Pierre (1788).....	122
4.5 BESLUIT.....	126

5. CONCLUSIE 128

Bijlagen

1. Overzicht van de casussen
2. Ordonnantie betreffende het duel (1557); uitgevaardigd door Filips II
3. Ordonnantie betreffende het duel (1610), uitgevaardigd door Albrecht & Isabella
4. De vijf kartels uitgewisseld tussen Richard de Mérode en Rodrigo de Benavidès

Bibliografie

Samenvatting

***

Inleiding

De geschiedenis van het duel om eer kan vanuit een brede waaier aan standpunten worden bestudeerd. Allereerst is er de invalshoek van de *histoire événementielle*, waarbij de historicus zich laat meedrijven op de stroom van boeiende anekdotes en rijkge vulde verhalen, die de fantasie in werking zetten en het verleden weer tot leven wekken. Er is de louter historische invalshoek, waarbij hij op zoek gaat naar de vroegste oorsprong van het fenomeen, en van daaruit verder reist doorheen de tijd, op zoek naar structuren, patronen en veranderingen. Er is de mentaliteitsgeschiedenis, die zich bezighoudt met het achterhalen en reconstrueren van de ideeën en denkwijzes die onze voorouders met betrekking tot het duel gekoesterd hebben. Er is de rechtsgeschiedenis, die stap voor stap de juridische achtergronden van het tweegevecht wil nagaan. En dan zijn er nog de sociale geschiedenis (wie waren de duellisten?), de gendergeschiedenis (het duel als typisch mannelijk gebruik?), de geschiedenis van de omgangsvormen (het duel als erehandel?) en tal van andere deelgebieden binnen de historische wetenschap die een beter licht kunnen werpen op wat één van de boeiendste domeinen van het menselijk verleden kan worden genoemd. Met een dergelijke veelheid aan mogelijkheden kan een historicus dan ook alle kanten op. Het is echter de ietwat pretentieuze opzet van deze studie om niet één, maar alle

genoemde invalshoeken te hanteren, en aldus een compact maar duidelijk overzicht te bieden van de verschillende aspecten die eigen waren aan het fenomeen.

Vanzelfsprekend reikt onze pretentie niet zo ver dat we absolute volledigheid als een bereikbaar doel beschouwen: daarvoor is de geschiedenis van het tweegevecht te uitgebreid en te divers. Nochtans is het onze overtuiging dat het mogelijk moet zijn om een goede historische schets te bieden van het onderwerp, al moeten we daarvoor wel terugrijpen naar het noodzakelijke en bij iedere onderzoeker bekende begrip van de ‘afbakening’. De inperking van het enorme domein waarvan sprake gebeurt in deze studie zowel op geografisch als op chronologisch vlak: we bestuderen de geschiedenis van het duel in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Nieuwe Tijd. Aangezien het fenomeen voor wat onze contreien betreft nooit echt uitgebreid onderzocht is geweest, ligt de geografische afbakening voor de hand: we zullen trachten de bestaande lacune op te vullen, al was het maar via het verzamelen en synthetiseren van de beschikbare informatie. Ook de chronologische grenzen zijn het resultaat van een bewuste keuze, al hoeft deze daarom nog niet onwrikbaar te zijn: waar nodig richten we onze blik bijgevolg ook op de 19de en zelfs 20ste eeuw.

Vooraleer we echter dieper ingaan op het ontstaan en de evolutie van het duel, wensen we even stil te staan bij de relevantie van een dergelijk onderzoek. Het antwoord op de vraag naar het nut van deze studie is in feite relatief simpel. Wie op zoek gaat naar de oorsprong en de betekenis van het duel, zal immers al snel vaststellen dat de hedendaagse populaire opvatting over deze geritualiseerde tweegevechten meestal sterk gekleurd is. Het fenomeen van het duelleren heeft zich sinds zijn teloorgang kennelijk op merkwaardige wijze ingepast in een wat al te romantisch denkkader: duels roepen beelden op van felle zwaardgevechten en koelbloedige strijders, van flitsende degens en rokende pistolen, en dit alles overgoten met een flinke portie dramatiek. Onnodig te zeggen dat ook film en televisie hierin een belangrijke rol spelen. Het is duidelijk dat het verschijnsel dus blijkbaar nog steeds een sterke aantrekkingskracht uitoefent op de hedendaagse interesse. Deze studie wil hier dan ook graag op inspelen. Het is echter niet onze bedoeling om in te gaan op het hierboven geschetste fantasierijke beeld, maar wel om, in de mate van het mogelijke, via een wetenschappelijk geschiedkundig onderzoek de juiste toedracht te achterhalen. In plaats van ons te concentreren op de fysieke handeling van het duel, gaan we op zoek naar de context, naar de onderliggende motivatie van de duellisten. We

onderzoeken de verschillende factoren die een rol spelen in het ontstaan van geschillen tussen mensen, en gaan na waarom het gebruik van geweld als oplossing hiervoor werd gehanteerd. We bekijken de eigentijdse reacties op deze ‘geciviliseerde’ vorm van conflictbeslechting en trachten een antwoord te vinden op de vraag waarom het fenomeen een dergelijke belangrijke rol speelde in de (Europese) geschiedenis.

Want dat het duel om eer een vooraanstaande plaats inneemt in het domein van de intermenselijke relaties, hoeft geen betoog. Tijdens het Ancien Régime en ook daarna nog zijn er in Europa duizenden gevallen geweest waarbij een conflict met de wapens werd uitgevochten, al dan niet met dodelijke afloop. Op het eerste zicht schijnt dit een vreemde zaak: het duel wordt doorgaans immers geassocieerd met ouderwets primitivisme, met een krampachtig vasthouden aan middeleeuwse ‘barbarij’, en kan ogenschijnlijk geenszins worden gerijmd met de ‘moderne’ verworvenheden van de Nieuwe Tijd. Individualiteit; zelfontwikkeling; de opkomst van de burgerij en de teloorgang van de adel; het ontstaan van een gecentraliseerde, absolutistische eenheidsstaat; het zoeken naar rede en het ontluikende gedachtegoed van de Verlichting; de ontwikkeling van nieuwe kennisgebieden en de toenemende verwetenschappelijking;... Voor de 21ste-eeuwse mens is het moeilijk te begrijpen hoe al deze typisch moderne kenmerken hand in hand kunnen gaan met een verschijnsel als het tweegevecht. In deze studie zullen we echter trachten aan te tonen dat deze combinatie in feite helemaal niet zo vreemd hoeft te zijn als ze ons voorkomt. Integendeel zelfs, verscheidene van de genoemde verworvenheden hangen nauw samen met de ontwikkeling van het duel om eer.

Zoals gezegd concentreren we ons in deze studie vooral op de situatie in de Zuidelijke Nederlanden, en daarmee begeven we ons op glad ijs. Want ondanks het feit dat er in de loop der tijden een enorme hoeveelheid literatuur over de geschiedenis van het duel is verschenen, bestaat er geen enkele uitgebreide studie die specifiek handelt over het duel zoals dat voorkwam in onze contreien. Het logische gevolg hiervan is dat voorliggende studie noodgedwongen een pioniersrol krijgt toebedeeld, en dat gaat vanzelfsprekend gepaard met voor- en nadelen. Enerzijds is het zo dat deze licentiaatsverhandeling voor alle geïnteresseerden een bescheiden overzicht kan bieden, waaruit informatie kan gepuurd worden voor eigen research, maar anderzijds dient de lezer ook te beseffen dat onze studie slechts een aanzet kan vormen tot verder onderzoek, waarbij dieper ingegaan kan worden op bepaalde aspecten en waarin plaats wordt gemaakt voor nuances en aanvullingen.

Bovengenoemde lacune in het wetenschappelijk historisch onderzoek over het duel in de Zuidelijke Nederlanden noopt ons ertoe onze toevlucht te zoeken bij buitenlandse studies. De overvloed aan Franse, Engelse, Duitse en Italiaanse literatuur over het onderwerp is reeds een indicatie van het feit dat in deze landen een echte duelcultuur heeft bestaan, veel meer dan dat ooit in de Nederlanden het geval is geweest. Als dusdanig bieden deze werken de mogelijkheid om comparatief te werk te gaan. Concreet betekent dit dat we, aan de hand van een aantal historische bronnen, een vergelijking trachten te maken met de toestand elders in Europa, en eventuele overeenkomsten en verschillen in de verf te zetten. Dat onze studie niet beoogt om via kwantitatieve methoden en frequentietabellen een overzicht te bieden van het aantal duels per jaar of per decennium, en aan te tonen op welke plaatsen zij meestal doorgingen en met hoeveel aanwezigen, mag duidelijk wezen: een dergelijke aanpak is, gezien de aard van de bronnen, onmogelijk. Het voeren of bijwonen van een duel was in de Zuidelijke Nederlanden van overheidswege verboden, waardoor de gevechten meestal in het geheim dienden plaats te vinden. Logisch gevolg van deze situatie is dat de studie van het duel zich vooral moet baseren op gerechtelijke documenten allerhande, met procesdossiers als de belangrijkste bronnen.

Het mag bijgevolg duidelijk zijn dat de historische jurisdictie een belangrijke plaats zal innemen in ons onderzoek. Precies op dat gebied komt de specifieke aard van het duel immers zeer goed tot uiting, zowel in individuele procesdossiers als in meer algemene wetteksten en ordonnanties. Aan de hand van deze bronnen is het mogelijk om een beeld te schetsen van de vroegere perceptie met betrekking tot het tweegevecht, maar ook zaken als eer en oneer, belediging en provocatie,... komen hier reeds ter sprake. Deze begrippen vormen meteen de schakel met het tweede deel van de studie, waarin we dieper ingaan op de vraag welke rol het duel speelde in de samenleving. Dat het eergevoel daarbij als de centrale idee fungeert, hoeft niemand te verwonderen: de *point d'honneur* is in deze geschiedenis steevast de rode draad die met alle hoofdstukken van het verhaal verweven is. Vooraleer we echter overgaan tot de eigenlijke studie, lijkt het ons opportuun een beknopt overzicht te bieden van de door ons gehanteerde wetenschappelijke literatuur en bronnen.

Door de lezer een blik achter de schermen van het historisch onderzoek te gunnen, kan het resultaat ervan immers op een veel inzichtelijkere manier worden beoordeeld. Daarnaast fungeert dit overzicht meteen als een *status quaestionis* met betrekking tot de geschiedenis van het tweegevecht.

***

Status Quaestionis

Het duel is een fenomeen dat doorheen de tijd steeds sterk tot de verbeelding van talrijke auteurs en onderzoekers heeft gesproken, en het totale aanbod aan uiteenlopende literatuur over het tweegevecht kan dan ook overweldigend worden genoemd. De reden voor deze overvloed moet gezocht worden in de eeuwigdurende controverse die er over het verschijnsel bestond: de confrontatie tussen voor- en tegenstanders van het duel vormde de voedingsbodem bij uitstek voor tal van traktaten, apologieën, handboeken, commentaren en andere geschriften. Een hoogtepunt in deze ontwikkeling deed zich bijvoorbeeld voor in de 19de eeuw, tijdens dewelke het duel aanleiding gaf tot hoogoplopende discussies in verscheidene parlementen in Europa en de Verenigde Staten¹. Samen met de wil tot het

---

¹ Ook in ons land woedde in de 19de eeuw een felle discussie over de duelproblematiek. Vooral tijdens de jaren '30 van deze turbulente eeuw verschenen er in het jonge België een groot aantal artikels en traktaten over het duel, voornamelijk met het oog op het opstellen van een wet die het fenomeen moest indijken. Deze wet zou er uiteindelijk komen in 1841. Zie onder meer DE LUESEMANS, C.J. *Le duel est-il punissable par*

opstellen van een sluitende wetgeving tegen de duels groeide kennelijk ook de nieuwsgierigheid naar de oorsprong ervan, en binnen afzienbare tijd verschenen er grote overzichtswerken over ‘de geschiedenis van het duel in alle landen van de wereld’, die vaak weinig meer boden dan een opsomming van enkele merkwaardige voorvallen en anekdotes – *histoire événementielle* ten voeten uit².

In de 20ste eeuw, tijdens dewelke het fenomeen langzaam maar zeker uit de samenleving verdween, verminderde deze interesse: het duel werd een historisch onderwerp als een ander, en moest het stellen met de aandacht van een enkele bereidwillige historicus. In het laatste kwart van de vorige eeuw echter heeft zich een kentering voorgedaan: samen met de groeiende interesse voor mentaliteits- en ideeëngeschiedenis neemt nu ook de aandacht voor het geritualiseerde tweegevecht als socio-cultureel verschijnsel weer toe, en steeds vaker verschijnen er artikels en studies over de oorsprong en de geschiedenis ervan. De intentie die hiermee gepaard gaat verschilt echter sterk van de vroegere: daar waar het in het verleden zaak was een overzicht te bieden van de belangrijkste duels die zich in een bepaald land of in een bepaalde periode hebben voorgedaan (niet zelden met onderhuidse kritiek, maar soms ook met onverholen trots), gaat men heden ten dage eerder op zoek naar de context waarbinnen een dergelijk gevecht zich afspeelde, en meer in het algemeen naar de factoren die aan de basis ervan liggen. Zo doet men tegenwoordig diepgaand onderzoek naar zaken als *courtoisie*, *civilité* en eergevoel, naar vormen van zelfpresentatie en zelfperceptie, naar uitingen van individualiteit en sociale interactie, enz.

---

les lois actuellement en vigueur en Belgique? Tienen, 1835; [Anon.] “Des lois et des peines ecclésiastiques contre les duels, et les moyens proposés par quelques grand hommes pour les réprimer”. *Journal historique et littéraire*, dl. II (1835) 366. Zie in datzelfde tijdschrift ook dl. II, blz. 318; dl. III, blz. 520; dl. VII, blz. 524; dl. IX, blz. 559 en dl. X, blz. 159. Verder COOMANS, J. *De la répression du duel*. Gent, 1836; GRANDGAGNAGE, J.-F.-C. “Du duel et de sa répression”. *Revue belge*, IV (1836) 333-353; VISSCHERS, A. “De la répression du duel”. *Revue belge*, III (1836) 116-140 en 201-226; VISSCHERS, A. “Mémoire à la section des sciences morales, philosophiques et législatives, sur la question: Quelles doivent être les bases d’une bonne législation sur le duel?” *Revue belge*, IV (1836) 189-204; LAVALLÉE, H.E. *De la répression du duel*. Brussel, 1836; NIHON, W. “D’une loi sur le duel”. *Revue belge*, V (1837) 251-279 en JONET, Th. *Lettre sur le duel à MM. les représentants*. Sans titre. Brussel, 1837.

² Zie o.m. FOUGEROUX DE CAMPIGNEULLES. *Histoire des duels anciens et modernes*. 2 dln. Parijs, 1838; MILLINGEN, J.G. *The history of duelling, including narratives of the most remarkable personal encounters that have taken place from the earliest period to the present time*. 2 dln. Londen, 1841; en COLOMBEY, E. *Histoire anecdotique du duel dans tous les temps et dans tous les pays*. Parijs, s.d.

Ondanks die enorme hoeveelheid literatuur waarvan sprake, bestaat er geen enkele uitgebreide studie die specifiek handelt over de geschiedenis van het duel in de Zuidelijke Nederlanden of het latere België. De reden hiervoor is eenvoudig: de situatie is, voor wat onze streken betreft, nog nooit uitgebreid onderzocht geweest. Nochtans bevatten de verscheidene rijks- en stadsarchieven behoorlijk veel bronnenmateriaal dat als grondslag kan dienen voor een boeiend overzichtswerk, in die mate zelfs dat een uitvoerige selectie voor ons noodzakelijk bleek om door de bomen het bos te kunnen blijven zien. Het gaat daarbij voornamelijk om procesdossiers, aangevuld met andere juridische documenten. Vooral de archieven van de verschillende gewestelijke raden (Raad van Vlaanderen, Raad van Namen,...) en hun respectieve officie-fiscalen bieden soelaas voor de onderzoeker, maar ook stadsarchieven kunnen relevant materiaal bezitten. Daarnaast zijn er ettelijke dossiers terug te vinden in de archieven van overkoepelende instellingen zoals de Geheime Raad en de Grote Raad van Mechelen. Tenslotte is ook het archief van de oude universiteit van Leuven belangrijk: kennelijk was het duel ook in het studentenmilieu een gangbare praktijk³.

Toch bleek het archivalisch onderzoek voor wat deze studie betreft geen sinecure. Dat heeft enerzijds te maken met de gebrekkige ontsluiting van de verscheidene archieven, waardoor veel cruciale informatie onmiskenbaar verborgen blijft voor de historicus, maar anderzijds ook met het statuut van het duel zelf: zoals we zullen zien was de definitie van het begrip in de Nieuwe Tijd nogal rekbaar, zodat er vaak geen onderscheid werd gemaakt tussen een duel (met alle daarbijhorende specifieke kenmerken) en een ordinaire schermutseling. Dat verklaart meteen waarom ook veel stadsarchieven relevant bronnenmateriaal bezitten: vaak werd er getwijfeld of een gevecht nu een zogenaamd *cas reservé* (voorbehouden geval) was of niet, zodat het uiteindelijk door de stedelijke rechtbanken werd behandeld en niet door de gewestelijke raden. Binnen het tijdsbestek waarin deze verhandeling tot stand diende te komen, was het echter onmogelijk om ook de stadsarchieven bij het onderzoek te betrekken.

Naast de onuitgegeven archivalia kan deze studie echter ook steunen op uitgegeven bronnen: allerlei ordonnanties en wetteksten die in de loop der eeuwen tegen het duel zijn uitgevaardigd werden herdrukt in reeksen als *Placcaeten van Vlaenderen* en *Recueil des*

---

³ Ook het documentatiecentrum van het Koninklijk Museum voor het Leger en de Krijgsgeschiedenis te Brussel bezit mogelijk relevant materiaal; het ontbrak ons echter aan tijd om ook daar opzoekingen te verrichten.

Ordonnances des Pays-Bas. Daarenboven vinden we ook veel informatie over de jurisdictie met betrekking tot het duel terug in allerlei historische studies over de vroegere rechtspraak in België, die op hun beurt vaak gebaseerd zijn op oude juridische traktaten of handboeken. Wat de wetgeving betreft, kan bovengenoemd materiaal volstaan om er een degelijke synthese uit te puren: aan de hand van de ordonnances, procesdossiers en andere gerechtelijke documenten kunnen we een overzicht bieden van de rechtspraak over het duel in de Nieuwe Tijd, en wordt een vergelijking met de situatie in de ons omringende landen mogelijk. We kunnen eruit afleiden wanneer, door wie en waarom duels verboden werden; hoe ze bestraft werden; hoe de theorie (de wet) zich verhiel tot de juridische praktijk (het vonnis); welke zaken als een duel werden beschouwd en hoe de publieke opinie er tegenover stond.

Waar de rechtspraak dus het eerste deel van onze verhandeling in beslag zal nemen, wordt in het tweede deel gepeild naar de context waarin duels zich doorgaans afspeelden, en naar de evolutie van die context. We concentreren ons hierbij op het eergevoel van de duellisten, dat dienst doet als katalysator en als een rode draad verweven is met alle hoofdstukken van de studie. In concreto betekent dit dat we uit de bronnen trachten af te leiden op welke manieren het eergevoel kon worden aangetast, en waarom dit resulteerde in een gevecht. Aan de hand van (vooral buitenlandse) recente literatuur wordt gepoogd een verklaring te vinden voor het fenomeen van het duel, en wordt gezocht naar eventuele overeenkomsten en verschilpunten tussen de situatie in de Zuidelijke Nederlanden en deze in het buitenland. Indirect wordt hier reeds duidelijk dat het duel vooral een zaak was van de aristocratie, de gegoede burgerij en de militaire klasse: ook dat alles wordt in de bronnen bestudeerd.

Inmiddels is duidelijk geworden dat deze verhandeling wegens de reeds vernoemde lacune vooral dient te steunen op literatuur over de situatie in het buitenland, of meer algemeen over die in Europa. Aangezien het aanbod overweldigend is, was selectie ook hier een noodzakelijk kwaad. We hebben getracht om het onderzoek zoveel mogelijk te baseren op recente werken en artikels, zonder evenwel de ‘standaardwerken’ te vergeten. Van onbetwistbaar belang is hier de groots opgezette studie van François Billacois⁴, en verder

---

⁴ BILLACOIS, F. *Le duel dans la société française des XVI-XVII siècles. Essai de psychosociologie historique*. Parijs, 1986.

zijn o.m. de werken van de historici Robert Baldick⁵, Victor G. Kiernan⁶, Ute Frevert⁷, Micheline Cuénin⁸ en Markku Peltonen⁹ onontbeerlijk, hoewel ze geen van alle van kritiek gespeend zijn gebleven. Daarnaast was het zaak om terug te grijpen naar studies die zich bezighouden met de andere onderwerpen die in dit onderzoek een rol spelen, zoals bijvoorbeeld de aspecten van eer, *civilité* en wellevendheid. Ook daarover zijn de laatste decennia tal van wetenschappelijke bijdragen verschenen, waaruit we volgens mate van relevantie een keuze dienden te maken¹⁰.

Tenslotte willen we nog een woordje wijden aan de enorme hoeveelheid literatuur over het duel die uit vroegere eeuwen tot ons is gekomen. Ook hier gaat het in hoofdzaak weer om buitenlandse auteurs (met uitzondering dan van de 19de eeuw, waarin zoals vermeld ook in België velen hun standpunt verdedigden in allerlei traktaten en artikels), doch dat mag geen afbreuk doen aan het enorme belang van deze werken, met name om een idee te krijgen van de eigentijdse visie op het tweegevecht. Het duel om eer is sinds zijn verspreiding over Europa immers steeds het voorwerp geweest van grote controverse. Vurige verdedigers van de praktijk stonden hier tegenover de grootste tegenstanders ervan, met tussen deze beide extremen een hele schare aan literatoren die ofwel een eerder afwijzende, ofwel een gematigd positieve houding in het conflict aannamen. Zij vochten allen hun eigen duels uit op het literaire strijdperk, en de vruchten van deze confrontaties bieden een boeiend overzicht van alle mogelijke visies en opinies met betrekking tot het tweegevecht. Een goed voorbeeld van de ‘duelgezinde’ strekking zijn de verscheidene gidsen ter bevordering van de hoofsheid (*courtoisie* of *courtesy*), die vooral in de 16de eeuw voor het betere publiek werden uitgebracht¹¹. Deze handboeken voor heren van stand maakten deel uit van een rijke Italiaanse traditie, waarin Baldassare Castiglione’s wijdverspreide *Boek van de hoveling* een pioniersrol vervulde¹². Het duel wordt in deze

---

⁵ BALDICK, R. *The Duel. A History of Duelling*. Londen - New York, 1965.

⁶ KIERNAN, V.G. *The Duel in European History. Honour and the Reign of Aristocracy*. Oxford, 1988.

⁷ FREVERT, U. *Ehrenmänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft*. München, 1991.

⁸ CUENIN, M. *Le duel sous l’Ancien Régime*. Parijs, 1982.

⁹ PELTONEN, M. *The Duel in Early Modern England: Civility, Politeness and Honour*. Cambridge, 2003.

¹⁰ Zie bv. BRYSON, A. *From courtesy to civility: changing codes of conduct in early modern England*. Oxford, 1998; NYE, R.A. *Masculinity and male codes of honor in modern France*. Oxford - New York, 1993; SCHALK, E. *From valor to pedigree. Ideas of nobility in France in the 16th and 17th centuries*. Princeton, 1986; K. SCHREINER & G. SCHWERHOFF, ed. *Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. Keulen - Weimar - Wenen, 1995.

¹¹ Zie bv. Giovanni DELLA CASA (*Il Galateo*, 1558) en Stefano GUAZZO (*La civil conversatione*, 1574).

¹² CASTIGLIONE, B. *Il Libro del Cortegiano* (1528).

gidsen gezien als het hoffelijke middel bij uitstek om de persoonlijke eer (of die van een vriend) te verdedigen wanneer de diplomatie geen uitkomst meer kon bieden.

***

Hogergenoemde en andere bronnen en werken werden in de mate van het mogelijke bij ons onderzoek betrokken. Het is echter belangrijk te beseffen dat de geschiedenis van de sociale omgangsvormen, waartoe ook het duel behoort, zeer uitgestrekt en onoverzichtelijk van aard is. Wie op reis gaat naar dat verleden, zal zich bij de aanvang van de tocht dan ook rekenschap moeten geven van het feit dat er vele paden zijn die leiden tot de uiteindelijke bestemming. Elk van deze mogelijke routes vertrekt vanuit een andere invalshoek en slingert zich doorheen een aanvankelijk grotendeels onbekend landschap, dat slechts naarmate de weg vordert langzaam maar zeker een meer vertrouwde aanblik zal krijgen. Het pad dat men kiest zal nu eens onbegaanbaar, dan weer voortreffelijk onderhouden schijnen, en de reiziger zal geconfronteerd worden met talloze kronkels, zijwegen, kruispunten en obstakels die hem niet zelden zullen aanzetten tot twijfel en aarzeling. Een historisch onderzoek is bijgevolg allerminst een sinecure, en dat geldt in het bijzonder voor de beginnende historicus, die zijn gebrek aan ervaring moet trachten te compenseren met jeugdig enthousiasme en hardnekkige verbetenheid om de opdracht tot een goed einde te brengen. De licentiaatsverhandeling biedt hem een unieke kans om dat voornemen voor een eerste maal tot zijn recht te laten komen.

***

1. Een eerste kennismaking met het duel

1.1 Een poging tot definitie: wat is een duel?

*“A duel, I think, is a combat between two persons, with danger of their lives, entered into without any public authority for it, in consequence of a challenge given by one of the parties, who imagines that he himself, or some person dear to him, has been affronted by the other, and intends by these means to wipe off the affront that is supposed to have been received”*¹³. Deze definitie, afkomstig van een anoniem gebleven 18de-eeuwse auteur, geeft in korte bewoordingen weer waar een duel in essentie voor staat: het is een gevecht tussen twee partijen, met de bedoeling een conflict te beslechten dat ontstaan is omwille van een bepaalde provocatie, en dat kennelijk niet louter met woorden kan worden opgelost. Maar hier dient zich al meteen een probleem aan: hetzelfde kan namelijk gezegd worden van een ordinaire vechtpartij tussen straatkinderen, of van een uit de hand gelopen ruzie onder cafégangers. Toch wordt het duel om eer vanaf zijn ontstaan tot op de dag van vandaag

¹³ [Anon.] *Reflections on duelling, and on the most effectual means for preventing it*. Edinburg, 1790, blz. 4. Geciteerd in PELTONEN, M. *The Duel in Early Modern England: Civility, Politeness and Honour*. Cambridge, 2003, blz. 3.

beschreven als een fenomeen met een heel eigen karakter, dat ook duidelijk onderscheiden moet worden van een gewone schermutseling¹⁴. De historicus Robert Baldick zegt hierover het volgende: “*as for the theory that all single combats are duels, it is important to make a distinction between the hot-blooded combat, fought on the spur of the moment, and the duel proper, which is fought in cold blood, before witnesses, with a certain ceremony and in accordance with a strict code of law or honour*”¹⁵.

Het verschil tussen een schermutseling en een duel wordt dus blijkbaar bepaald door het ceremoniële kader waarbinnen dit laatste zich afspeelt, en waarbij een bepaalde eencode als regulerend mechanisme fungeert. De definitie van François Billacois, die de geschiedenis van het fenomeen uitgebreid heeft onderzocht, scheidt reeds meer duidelijkheid over dit ceremoniële aspect: een duel is volgens hem “*un combat entre deux ou plusieurs individus (mais toujours en nombre égal de part et d’autre), à armes égales, pour prouver soit la vérité d’une cause disputée, soit la valeur, le courage, l’honneur de chaque combattant; la rencontre doit être décidée ou acceptée conjointement par les deux parties et respecter certaines règles formelles (tacites, verbales, ou écrites), qui lui donnent force de procédure pour le moins aux yeux des deux adversaires*”¹⁶. Billacois’ omschrijving blijft nog vrij vaag: ze kan immers vele ladingen dekken. Dat is echter geen slechte zaak, want het duel is tenslotte geen ‘vormvast’ gegeven. Doorheen de tijd heeft het duel talloze formele wijzigingen ondergaan, maar ook binnen éénzelfde periode konden duels op verschillende manieren uitgevochten worden, afhankelijk van de omstandigheden of de onderlinge afspraken tussen de twee partijen. Globaal gezien zijn er echter wel enkele opeenvolgende tendensen merkbaar in de geschiedenis van het duel om eer. De essentie van die evolutie ligt in de langzame omschakeling van het duel als officieel, openbaar en geautoriseerd middel tot conflictbeslechting naar een private aangelegenheid met een geheim karakter (cf. infra).

Hoewel de precieze vormvereisten per periode en zelfs per geval dus heel uiteenlopend waren, kunnen we in de meeste duels wel een aantal karakteristieke kenmerken

---

¹⁴ Doorheen deze verhandeling worden de termen ‘duel’, ‘duel om eer’ en ‘tweegevecht’ als synoniemen gebruikt: zij moeten in die zin onderscheiden worden van het begrip ‘schermutseling’, dat eerder verwijst naar een gewone vechtpartij.

¹⁵ BALDICK, R. *The Duel. A History of Duelling*. Londen, 1970², blz. 11-12.

¹⁶ BILLACOIS, F. *Le duel dans la société française des XVI-XVIIe siècles. Essai de psychosociologie historique*. Parijs, 1986, blz. 14.

terugvinden, die gebaseerd zijn op de ongeschreven erecode. Enkele daarvan worden reeds in de definitie van Billacois genoemd, zoals het principe van de gelijke wapens en het gelijk aantal personen. Ook het principe van de (al dan niet schriftelijke) uitdaging was een vast gegeven, dat meteen impliceert dat er een bepaalde belediging of provocatie aan het duel voorafging. Verder is het zo dat er meestal een bepaalde periode van tijd verliep tussen het moment waarop de uitdaging tot een duel gedaan werd en het moment waarop het gevecht daadwerkelijk plaatsvond¹⁷. Deze tijdsspanne kon variëren van enkele minuten tot meerdere dagen of zelfs weken, afhankelijk van de situatie¹⁸. Tenslotte was ook de aanwezigheid van secondanten of getuigen – meestal één of meerdere vrienden van de duellisten – een veel voorkomend aspect van een ‘karakteristiek’ duel, hoewel zeker niet noodzakelijk.

De genoemde kenmerken laten toe een onderscheid te maken tussen een tweegevecht met een officieel karakter en een gewone vechtpartij, waarbij het grote verschil zit in de discipline en rationalisatie die met het duel om eer gepaard gaan¹⁹. Het belangrijkste gegeven echter, waaruit deze beide eigenschappen onrechtstreeks voortspuiten, is het feit dat het duel deel uitmaakte van een complex sociaal-cultureel en ideologisch fenomeen dat in de Nieuwe Tijd over heel Europa verspreid geraakte²⁰. Het gaat hier om het ontstaan van een cultuur van *courtoisie* (Eng. *courtesy*), gekenmerkt door een ommezwaai in de opvattingen over menselijke omgangsvormen en sociale interactie, die in sterke mate de hiërarchisch geordende samenleving van het Ancien Régime zou gaan doordeseemen. Nieuwe idealen met betrekking tot de gedragingen en de levenswijze van mensen gingen hoe langer hoe meer hun stempel drukken op het openbare én het private leven, om in de 17de en 18de eeuw te culminereren in een maatschappij waarin begrippen als *civilité*, *honnêteté* en *politesse* de hoogst denkbare norm waren²¹.

---

¹⁷ Zie SHOEMAKER, R.B. “The Taming of the Duel: Masculinity, Honour and Ritual Violence in London, 1660-1800”. *The Historical Journal*, XLV (2002), 525-545. Blz. 532.

¹⁸ De tijdsspanne tussen de uitdaging en het gevecht had ook een praktische reden: vaak had men een zekere hoeveelheid tijd nodig om zich te voorzien van een wapen, getuigen te zoeken, enz.

¹⁹ FREVERT, U. “The Taming of the Noble Ruffian: Male Violence and Dueling in Early Modern and Modern Germany”. In: P. SPIERENBURG, ed. *Men and Violence. Gender, honor, and rituals in Modern Europe and America*. Ohio, 1998, blz. 40.

²⁰ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 2.

²¹ Zie daarover vooral de analyse van Anna BRYSON, *From Courtesy to Civility: Changing Codes of Conduct in Early Modern England*. Oxford, 1998.

Vanzelfsprekend is deze *theory of civil courtesy* duidelijk afgebakend noch coherent, daar ze bestaat uit een verzameling van allerlei kleinere fenomenen waarvan sommige reeds in de middeleeuwen ingang vonden, en andere pas veel later. Maar in het algemeen is het net deze complexe waaier die het mogelijk maakt om de Nieuwe Tijd als een min of meer op zichzelf staande schakelperiode te kunnen zien: het is de merkwaardige tijd waarin de collectiviteit van de middeleeuwen plaats maakte voor de opkomst van het individu; waarin de landbouweconomie verdrongen werd door een kapitalistisch georiënteerde handelseconomie; waarin de oude standen van *oratores*, *bellatores* en *laboratores* ertoe genoopt werden hun statuut grondig te herdefiniëren; waarin de gecentraliseerde, absolutistische staatsmacht het particularisme traag maar zeker naar de achtergrond deed verdwijnen en waarin de Katholieke Kerk, na eeuwen genoten te hebben van een religieus monopolie, zich plotseling in de verdediging gedwongen zag. Al deze ontwikkelingen kunnen in één adem genoemd worden met wat als het algemene kenmerk van de Nieuwe Tijd wordt beschouwd: het ontluiken van de moderne samenleving. Zowel maatschappij als mentaliteit ondergingen in deze periode dus een grondige transformatie, en deze ging zij aan zij met het ontstaan en de ontwikkeling van een cultuur van *courtoisie* of *hoofsheid*²².

1.2 De middeleeuwse wortels van het duel

Hoe valt een gebruik als het duel nu te rijmen met de opkomst van die moderne samenleving en met termen als *civilité* en *honnêteté*? Om die vraag te beantwoorden moeten we kort de algemene context schetsen waarin het tweegevecht om eer tot ontwikkeling kwam. Dit tweegevecht, zoals dat in deze verhandeling ter studie ligt, ontstond in de 16de eeuw in Italië en heeft zich van daaruit in relatief snel tempo verspreid over Europa. Dat het duel net hier tot ontwikkeling kwam, hoeft niet te verwonderen: in Italië bestond reeds een lange traditie van ‘ridderlijke wetenschap’, de zogenaamde *scienza cavalleresca*. Deze benaming was een omvattende term voor een geheel van geschriften en

---

²² We kiezen ervoor om de Franse term ‘courtoisie’ in deze context niet te vertalen door ‘hoffelijkheid’ maar eerder door ‘hoofsheid’, daar de betekenis van het begrip op die manier beter tot uiting komt. Overigens beargumenteert Markku Peltonen dat de termen *courtoisie* en *civilité* min of meer als synoniemen werden gezien door tijdgenoten, in tegenstelling tot wat andere historici soms beweren. Zie PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 149.

traktaten uit de periode 1360-1560, waarin verschillende aspecten van het ridderleven behandeld werden. In deze teksten schuilt een duidelijke evolutie: naarmate de tijd vorderde gingen de auteurs steeds meer aandacht schenken aan de abstracte notie van het eerbegrip. De middeleeuwse opvattingen hieromtrent ruimden gaandeweg plaats voor ‘moderne’ ideeën, die de ontwikkeling van het duel om eer in de Nieuwe Tijd sterk zouden gaan bepalen. De belangrijkste auteurs in dat verband zijn Andrea Alciati²³, Girolamo Muzio²⁴ en Giambattista Possevino²⁵: zij zouden de theorie van het duel een eerste maal grondig uitwerken²⁶. Het duel is dus geënt op een specifiek ‘ridderlijke’ context, maar zou evenzeer invloed ondergaan van de Italiaanse Renaissance die op dat moment in volle bloei kwam.

Om de werkelijke oorsprong van het duel te achterhalen, moeten we echter zeer ver teruggaan in de tijd. Algemeen wordt aangenomen dat het fenomeen reeds bekend was bij de Germanen, in de vorm van het zogenaamde *gerechtelijk tweegevecht* of *trial by combat*²⁷. Dit verschijnsel, dat zich in de loop van de middeleeuwen verder zou ontwikkelen, was in de eerste plaats een vorm van officiële rechtspraak én een godsoordeel. Dat betekent dat de twee partijen die met elkaar in conflict lagen de hulp inriepen van de gemeenschap (meestal vertegenwoordigd door de plaatselijke heer of gerechtsofficier) om over hun geschil te oordelen, waarop die gemeenschap besliste om de kwestie over te laten aan de goddelijke wilsbeschikking. Dat gebeurde via een gevecht tussen beide partijen (al dan niet met behulp van een plaatsvervanger), waarbij de uitslag gezien werd als de wil van God²⁸. De overwinnaar genoot volgens de overtuiging de steun van de goddelijke macht, en zijn gelijk werd op die manier bewezen: hij verkreeg officieel

---

²³ ALCIATI, A. *Le livre du duel et du combat singulier* (1550).

²⁴ MUZIO, G. *Il duello* (1550).

²⁵ POSSEVINO, G. *Dialogo dell'onore* (1553).

²⁶ BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 39-40 en 70-81. Zie ook KIERNAN, V.G. *The Duel in European History. Honour and the Reign of Aristocracy*. Oxford, 1988, blz. 48 en LEROY, P.-J. *Schermkunst en duel om eer. Engelse adellijke levensstijl in Europees perspectief (16de-17de eeuw)*. Licentiaatsverhandeling KUL. Leuven, 2001, blz. 93.

²⁷ Robert Baldick verwerpt de bij vroegere historici zeer populaire theorie dat het duel zou stammen uit een Antieke of bijbelse traditie: zij verwezen vaak naar beroemde gevechten zoals dat tussen Kaïn en Abel, David en Goliath, Achilles en Hector of de Horatiërs en de Curiatiërs om de oorsprong van het duel te duiden. Volgens Baldick liggen de vroegste wortels van het duel in het jaar 501, waarin de Bourgondische koning Gundebald een wettelijke basis verschafte aan het gerechtelijk tweegevecht. Zie BALDICK, *The Duel*, 11-12.

genoegdoening en werd vrijgepleit van alle schuld die hij door het verwonden of doden van de tegenpartij zou hebben opgelopen. De verliezer daarentegen werd door zijn nederlaag schuldig bevonden, en werd daarom na het gevecht vaak nog eens extra bestraft. Als dusdanig vormde de tweekamp een essentieel onderdeel van de rechtszaak: het bestaande geschil werd erdoor opgelost, de schuldige gestraft, en de verstoring van de orde hersteld²⁹. Doordat de gevechten gewoonlijk op een openbare plaats werden gevoerd, werd het gelijk van de overwinnaar bovendien meteen ten overstaan van de hele gemeenschap bevestigd³⁰.

Het lijkt geen twijfel dat het vroegmoderne duel om eer veel aan het middeleeuwse gerechtelijk tweegevecht verschuldigd is: men zou kunnen zeggen dat het juridisch duel zich geleidelijk aan heeft gesecculariseerd om uit te monden in een nieuw, op andere fundamenteën gestoeld gebruik. De bewijskracht van het gerechtelijk tweegevecht ging in de loop van de 15de eeuw verloren, maar het principe van het gevecht als middel tot conflictbeslechting werd nooit vergeten. Wel is het zo dat de redenen voor het gevecht een transformatie ondergingen: waar het juridisch duel uitkomst kon bieden bij allerlei gerechtelijke zaken ongeacht hun aard, ging het bij het duel om eer louter om kwesties waarbij het eergevoel van één van beide partijen in het gedrang was gekomen³¹. Bij gerechtelijke tweegevechten was dat niet noodzakelijk het geval, alhoewel ook daar de eer van de strijders zeker niet onbelangrijk was. Daarbij moet echter onmiddellijk de opmerking gemaakt worden dat het eerbegrip doorheen de tijd wel een bepaalde evolutie heeft doorgemaakt, wat meteen duidelijk maakt dat het vroegmoderne eerconcept

---

²⁸ Men spreekt in dat verband ook wel van een ‘bilateraal’ godsoordeel, om het te onderscheiden van het unilaterale godsoordeel waarbij het individu werd blootgesteld aan extreme proeven zoals de vuurproef of de waterproef. Het resultaat van de proef werd beschouwd als een uiting van de goddelijke wilsbeschikking, en dus als het bewijs van schuld of onschuld.

²⁹ Zie voor een uitgebreid en goed overzicht de uitvoerige studie van CHABAS, M. *Le duel judiciaire en France (XIIIe-XVIe siècles)*. Parijs, 1978.

³⁰ De publieke belangstelling voor een gerechtelijk tweegevecht kon trouwens erg groot zijn: de historicus Fougereux de Campigneulles bericht over een juridisch duel te Douai in 1310, waarbij de opeengepakte toeschouwers toekeken vanop een brug. De brug bleek echter niet bestand tegen een dergelijk gewicht en stortte in, hierbij het merendeel van het publiek meesleurend. FOUGEROUX DE CAMPIGNEULLES, *Histoire des duels anciens et modernes*. 2 dln. Parijs, 1838, dl.II, blz. 32.

³¹ FREVERT, U. *Men of honour : a social and cultural history of the duel*. A. WILLIAMS, vert. Cambridge, 1995. Oorspr. titel : *Ehrenmänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft*. München, 1991. Blz. 9-10.

allerminst gelijkgeschakeld mag worden aan wat men hieronder in de middeleeuwen verstond³².

Naast het gerechtelijk tweegevecht was het duel om eer ook schatplichtig aan andere middeleeuwse praktijken. De twee belangrijkste zijn de *vete* en het *riddertoernooi*. Beide fenomenen hebben elk hun eigen fundamentele inbreng gehad bij het ontstaan van het duel: ze zijn als het ware de bron geweest voor het typische karakter ervan. Het feit dat het duel om eer vooral fungeerde als een uitlaatklep om de rivaliteit tussen edellieden vrij spel te geven, herinnert bijvoorbeeld reeds aan de adellijke connotatie die we bij de *vete* terugvinden: vetes waren een uiting van vijandschap, met name tussen aristocratische families³³. Het riddertoernooi daarentegen heeft betrekking op een heel ander aspect van het adellijk leven: hier gaat het om de specifiek ridderlijke inbreng. Tijdens dergelijke toernooien konden edellieden niet alleen hun moed en dapperheid tonen (en ipso facto hun adellijke waardigheid), maar ook hun vertrouwdheid met het krijgsleven: net die militaire rol was de spil waarrond het adellijke zelfbeeld gewikkeld was. De notie van adellijkheid werd in de middeleeuwen dan ook sterk vereenzelvigd met een specifiek militair ethos³⁴.

Het mag duidelijk wezen dat de genoemde middeleeuwse gebruiken een niet te onderschatten invloed hebben gehad op de ontwikkeling van het tweegevecht om eer. Zonder het belang van de genoemde tradities in de geschiedenis van het duel te willen negeren, wenst deze verhandeling evenwel de nadruk te leggen op de verschillende aspecten die in de Nieuwe Tijd aan het duel werden toegevoegd en die het mogelijk maken om het fenomeen wel degelijk los te koppelen van zijn voorlopers. Markku Peltonen heeft trouwens aangetoond dat die mening ook bij eigentijdse auteurs leefde: in verscheidene 16de-, 17de- en 18de-eeuwse traktaten wordt het duel duidelijk omschreven als een nieuw fenomeen dat afkomstig is uit Italië, en dat in die zin onderscheiden moet worden van het

---

³² Voor een bespreking van de omschakeling van het middeleeuwse naar het vroegmoderne eerconcept: zie NYE, R.A. *Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France*. Oxford - New York, 1993. Blz. 15-30, maar vooral SCHREINER, K. & SCHWERHOFF, G. "Verletzte Ehre – Überlegungen zu einem Forschungskonzept". In: K. SCHREINER & G. SCHWERHOFF, ed. *Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. Keulen - Weimar - Wenen, 1995, blz. 1-28.

³³ FREVERT, *Men of Honour*, 10.

³⁴ JANSSENS, P. *Standenongelijkheid: het adelsbeleid in de Zuidelijke Nederlanden van de vijftiende tot de negentiende eeuw*. Doctoraatsproefschrift KUL. 2 dln. Leuven, 1988, blz. 32.

*trial by combat*³⁵. Maar welke waren dan die ‘moderne’ aspecten die het duel om eer zijn specifieke eigenheid gaven? Het antwoord op die vraag bestaat uit meerdere componenten, die zowel betrekking hebben op de formele als op de inhoudelijke eigenschappen van het duel. We bekijken eerst de vormelijke aspecten en gaan vervolgens in op de inhoud en de context.

1.3 De vorm: van publiek spektakel naar private aangelegenheid

De juridische duels van de late middeleeuwen vonden doorgaans plaats binnen een streng gereguleerd en ceremonieel kader, dat ook de eerste duels om eer zou kenmerken. Hierbij fungeerde de vorst als de centrale figuur: hij gaf al dan niet zijn toestemming voor een gevecht tussen twee van zijn onderdanen, hij bepaalde waar en wanneer die tweekamp zou doorgaan, en hij fungeerde daarbij in hoogsteigen persoon als scheidsrechter³⁶. Aangezien het ging om een openbare procedure, moest het tweegevecht ook beantwoorden aan bepaalde vormvereisten die het geheel een duidelijk temporele, geografische en inhoudelijke omkadering gaven. Zo werd er enkel gevochten tussen zonsopgang en zonsondergang en waren er scheidsrechters aanwezig om de uitslag te beoordelen. De gelijkheid tussen beide partijen was essentieel: dit kwam niet alleen tot uiting in de gelijkwaardigheid van de wapenrusting van de strijders, maar ook in de controle op eventuele magische bescherming in de vorm van amuletten e.d. De hele ceremonie verliep zeer plechtig, en het gevecht kon ten allen tijde stilgelegd worden door de vorst wanneer deze het nodig achtte om in te grijpen³⁷.

Naarmate de tijd vorderde en gerechtelijke tweegevechten geleidelijk aan transformeerden naar het nieuwe duel om eer, werden de meeste van de hierboven beschreven vormelijke elementen ook aangepast of verlaten. Vooral de rol van de vorst verloor aan belang: waar de duellisten voorheen nog zijn toestemming dienden te vragen voor het verkrijgen van een ‘veld’ om hun geschil uit te vechten, gingen ze nu veel meer op eigen initiatief handelen³⁸.

---

³⁵ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 11-12.

³⁶ FREVERT, *Men of Honour*, 12.

³⁷ LEROY, *Schermkunst en duel om eer*, 92-93.

³⁸ Het verkrijgen van een veld betekent zoveel als de vorstelijke toestemming krijgen om te duelleren. De term ‘veld’ verwijst naar de plaats waar het tweegevecht zou plaatsvinden. Meestal voorzag men hiertoe een groot, open terrein waarop een kampruimte werd afgebakend. Het publiek kon dan aan de rand van die arena

Bovendien bezat de vorst niet langer het privilege om het gevecht te laten beëindigen. Daarnaast verdween ook het plechtstatige en ceremoniële karakter langzaam maar zeker naar de achtergrond: duellisten werden niet langer officieel aangekondigd of voorgesteld, en de secondanten (bij het gerechtelijk tweegevecht meestal nog aangeduid als ‘*parrains*’ of ‘*peters*’) lieten hun passieve, controlerende rol hoe langer hoe meer varen. Hun aantal vermeerderde, en vaak zagen zij er geen graten in om te participeren in het eigenlijke gevecht. De nadruk kwam in de 16de eeuw vooral te liggen op het zenden van zogenaamde *kartels*, schriftelijke uitdagingen tot een duel. Een kartel kon diverse vormen aannemen, die varieerden van een uitgebreid discours tot een kort briefje waarop slechts tijd en plaats waren aangegeven. Vaak ook werden ze gepubliceerd, wat dan weer wijst op het sterk openbare karakter van het duel in de 16de eeuw³⁹.

De procedure van het duel werd dus sterk vereenvoudigd, en na 1600 ging deze evolutie zich steeds verder doorzetten. Zoals we eerder reeds aanhaalden was de essentie daarvan de omschakeling van het tweegevecht als officieel, openbaar en geautoriseerd middel tot conflictbeslechting naar een private aangelegenheid met een geheim karakter. De meest directe uiting van die transformatie is terug te vinden in de wijze waarop duels werden gevoerd. Waar duellisten voorheen hun geschil uitvochten op pleinen en openbare, toegankelijke plaatsen, verplaatsten ze zich nu naar meer verborgen of geheime locaties. De Italianen spreken in dat verband van duels ‘*alla macchia*’ of ‘*alla mazza*’ (in de *maquis*): men ging op zoek naar afgezonderde ruimtes (meestal buiten de stadspoorten) waar men ongestoord zijn gang kon gaan. Ook het tijds kader veranderde: steeds vaker gingen men nachtelijke duels houden, wat eveneens een indicatie is van het feit dat het duel zijn functie van publiek spektakel aan het verliezen was. Andere vormelijke aanpassingen waren o.m. te merken in de kleding en de wapenrusting van de duellisten (zo werd bv. het zware slagzwaard vervangen door het lichtere rapier), maar ook in de steeds kortere

---

toekijken. In het Frans spreekt men van ‘*champ*’ of ‘*champ clos*’, in het Engels van ‘*field*’.

³⁹ Hoewel ze qua stijl en lengte dus sterk konden verschillen, bestonden er toch bepaalde vormvereisten m.b.t. de kartels. De publicatie en verspreiding ervan werd ook vaak aangewend als middel om de publieke opinie voor zich te winnen. LEROY, *Schermkunst en duel om eer*, 95 en BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 98.

tijdsspanne tussen uitdaging en gevecht⁴⁰, het verdwijnen van het geschreven kartel ten voordele van de mondelinge uitdaging, en het ontstaan van duels in groep⁴¹.

De nadruk kwam dus steeds meer te liggen op het gevecht zelf: *“on sent chez les duellistes, vers 1600, comme une sorte d’impatience: ils écartent de plus en plus les formes pour mieux atteindre le fond: tuer ou être tué”*⁴². Het vormelijke aspect werd met andere woorden minder belangrijk: volgens Billacois en Frevert was een duel in de tweede helft van de 16de en de eerste helft van de 17de eeuw zelfs vaak moeilijk te onderscheiden van een ordinaire schermutseling. *“Duels in the following decades [= na 1550] took on increasingly chaotic and violent traits”*, aldus Frevert⁴³. Dat had volgens haar vooral te maken met de politiek van de overheid, die het tweegevecht steeds meer ging zien als een verstoring van de openbare orde. Duellisten waren bijgevolg genoodzaakt hun conflicten af te handelen buiten het zicht van de gemeenschap. De afname van publieke controle en regulering die hiervan het gevolg was, zorgde echter voor een omgekeerd effect: het geweld en de agressie in het duel namen immers sterk toe. *“The threat of punishment by the state led to secrecy, and even though certain forms of the previous ritual were maintained, they did not suffice to prevent the transformation of the duel into a murderous hand-to-hand fight full of thirst for vengeance”*⁴⁴. Frevert beargumenteert dat het duel pas in de 18de eeuw opnieuw een meer ‘beschaafde’ vorm zou aannemen: *“whereas the duel of the sixteenth century could hardly be told apart from a ‘scrap’ or a ‘tussle’, the duel of the eighteenth century had consistently developed into a highly ritualized single combat of honor, whose formal restrictions reflected the stiff ceremony of the noble courts”*⁴⁵.

Markku Peltonen schijnt die mening niet onvoorwaardelijk te delen. Bij hem vinden we niets terug over de veranderende vorm van het duel in de 17de eeuw. Peltonen beperkt zich tot de stelling dat het aantal duels in Engeland in elk geval sterk steeg⁴⁶: *“There were*

---

⁴⁰ Wanneer deze tijdsspanne zeer kort was, sprak men vaak van een ‘rencontre’ i.p.v. een ‘duel’. De verandering in terminologie wijst in dit geval ook op het vluchtige karakter dat het tweegevecht in de 17de eeuw zou toebedeeld krijgen.

⁴¹ BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 97-107.

⁴² BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 101.

⁴³ FREVERT, “The Taming of the Noble Ruffian”, 39.

⁴⁴ FREVERT, “The Taming of the Noble Ruffian”, 39.

⁴⁵ FREVERT, “The Taming of the Noble Ruffian”, 46.

⁴⁶ Peltonen baseert zich daarbij vooral op cijfers van Lawrence Stone, die daarover het volgende zegt: *“It is worth recording that the number of duels and challenges mentioned in newsletters and correspondence*

*numerous duels during these decades (...) It can also be argued that the high level of violence in the middle of the century contributed to the increased number of duels later in the century*⁴⁷. In tegenstelling tot wat Frevert beweert, is deze situatie voor Peltonen niet het gevolg van groeiende staatsinmenging geweest, maar net de oorzaak ervan⁴⁸. De vorst zag zich genoodzaakt in te grijpen tegen het stijgende aantal duels, want *“this state of affairs could obviously send a wrong message – that the king must favour duelling”*⁴⁹. Wat er ook van zij, het staat vast dat de populariteit van het duel in de 17de eeuw gevoelig steeg, in die mate zelfs dat de praktijk in toenemende mate als problematisch werd ervaren. Het was duidelijk dat het tweegevecht hoe langer hoe meer voorkwam in de samenleving, met meer doden en gewonden tot gevolg. Zulks liet de gemoederen dan ook niet onberoerd: *“clearly, duelling seemed to be getting out of control (...) All the critics agreed that the problem was growing fast and was getting out of hand”*⁵⁰.

1.4 Inhoud en context: hoofsheid en wellevendheid

Het hierboven geschetste proces wekt de indruk dat het duel weinig meer zou zijn dan een overblijfsel uit de middeleeuwen, een barbaars anachronisme dat de overgang naar de moderniteit op merkwaardige wijze heeft overleefd door enkele vormelijke aanpassingen, en zo werd het in vroegere moralistische traktaten wel vaker omschreven. Dergelijke ouderwetse theorieën bouwen echter teveel voort op de oorsprong van het duel, dat zoals gesteld inderdaad geënt is op de ridderlijke cultuur. De middeleeuwse wortels van het tweegevecht kunnen en mogen dus niet genegeerd worden, maar toch wenst deze studie de these te ondersteunen dat de bloei van het duel om eer gekoppeld moet worden aan het ontstaan van een theorie van hoofsheid. De onvermijdelijke vraag is dan hoe deze fenomenen zich ten opzichte van elkaar verhielden, en hoe het duel kan ingeschakeld worden in die verfijnde cultuur waarin zelfdiscipline en zelfbeheersing toch twee van de belangrijkste factoren waren.

---

jumps suddenly from 5 in the 1580's to nearly 20 in the next decade, to rise thereafter to a peak of 33 in the ten years 1610-19". STONE, L. *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641*. Oxford, 1965. Blz. 245.

⁴⁷ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 14.

⁴⁸ We merken op dat Frevert zich baseert op de studie van Billacois, en dus op de situatie in Frankrijk, en daarnaast vooral op de Duitse situatie, terwijl Peltonen de toestand in Engeland bespreekt.

⁴⁹ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 83.

⁵⁰ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 85 en 92.

Een belangrijk onderdeel van de *theory of civil courtesy* bestond uit de totstandkoming van een geheel nieuw decorum in de omgangsvormen. Vanaf de late middeleeuwen immers zien we dat de normen en waarden waaraan sociale interactie doorgaans wordt getoetst, onderhevig waren aan bepaalde veranderingen⁵¹. Termen zoals verfijning, beheersing en wellevendheid traden geleidelijk aan op de voorgrond en gingen in toenemende mate de gedragingen beïnvloeden. Onnodig te zeggen dat deze ontwikkeling zich van bij het begin voornamelijk zou voltrekken in de hogere kringen van adel en gegoede burgerij: zoals zo vaak in de geschiedenis nam ook hier de elite het voortouw. De adel, wiens vooraanstaande positie in de middeleeuwen vooral werd bepaald door haar grondbezit en het principe van feodaliteit, zag zich tijdens het Ancien Régime immers geconfronteerd met een toenemende druk, die ten grondslag lag aan een ware identiteitscrisis⁵². Want alhoewel de sterk hiërarchisch geordende samenleving in wezen nog niet in vraag werd gesteld, werd het hoe langer hoe meer duidelijk dat de edellieden zich niet langer konden laten voorstaan op hun voorbijgestreefde, middeleeuwse statuut. Dat statuut kon nog wel een zeker respect afdwingen (de meeste adellijke families zouden er in de Nieuwe Tijd dan ook voor zorgen dat hun vaak roemruchte genealogische voorgeschiedenis dik in de verf werd gezet), maar het kon niet langer volstaan om een antwoord te bieden op de complexe veranderingen waaraan de samenleving in die tijd onderhevig was.

De positie van de adel werd bovendien aangetast door allerlei zaken die niet alleen hun stempel zouden drukken op de notie van adeldom, maar ook op de adellijke mentaliteit. Zo is de opkomst van een nieuwe ambtsadel (*noblesse de robe*) die in staat was om de

---

⁵¹ Deze omschakeling in de perceptie van omgangsvormen was dus al langer aan de gang: reeds in de middeleeuwen bestond er een traditie van boeken over hoofsheid, en ook de christelijke traditie heeft daar veel elementen aan toegevoegd. Zowel de Katholieke als later de Protestantse Kerk zijn van groot belang geweest in het tot stand komen van een religieus en moreel ideaal waaraan het gedrag van de gelovigen moest beantwoorden. Het beroemdste werk in dit genre is van de hand van ERASMUS, *De civilitate morum puerilium*, dat verscheen in 1530 en voor kinderen bedoeld was. Zie PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 18.

⁵² Het standaardwerk over de problematiek van de crisis bij de aristocratie is nog steeds dat van Lawrence STONE, *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641*. Oxford, 1965. Zie echter ook SCHALK, E. *From Valor to Pedigree. Ideas of Nobility in France in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Princeton U.P., 1986.

zogenaamde *noblesse de race* in fortuin en aanzienlijkheid te overtroeven, heel bepalend geweest voor deze evolutie. Het feit dat de adellijke voorrechten niet langer noodzakelijkerwijs gekoppeld waren aan grondbezit of afkomst, maar daarnaast ook aan persoonlijke verdienste, is in die zin kenmerkend: de aristocratische status werd op die manier veel toegankelijker gemaakt⁵³. Daarnaast is het duidelijk dat de onafhankelijkheid van de aristocratie in toenemende mate bedreigd werd: de centrale overheden deden er alles aan om regionaal particularisme de kop in te drukken, en het ontstaan van een relatief efficiënte administratie werkte dit proces nog in de hand. Hoewel haar positie aan het begin van de Nieuwe Tijd nog niet meteen precair genoemd kan worden, zien we hier dus toch al een eerste aanzet tot de uiteindelijke teloorgang van de adel, zoals die pas veel later zou plaatsgrijpen. Deze ontwikkeling deed zich in heel Europa voor, zij het volgens een heel divers stramien en tijdsschema. Men kan immers bezwaarlijk argumenteren dat de situatie van de Engelse adel gelijk zou lopen met die van de Duitse adel, of dat de ontwikkeling in Polen dezelfde zou zijn als die in Frankrijk. Niettemin mag duidelijk wezen dat de Nieuwe Tijd voor de adellijke maatschappelijke elite een cruciaal tijdvak is geweest: overal voelde de adel zich geroepen haar bijzondere voorrechten met hand en tand te verdedigen.

Eén van de manieren waarop de aristocratie zich trachtte aan te passen aan de nieuwe structuren was via de cultivering van de hogergenoemde theorie van hoofsheid: het belang van beleefde omgangsvormen en verfijnde manieren trad nu sterk op de voorgrond. Dit verschijnsel is verbonden met een omschakeling die in de 16de eeuw plaatsgreep met betrekking tot de perceptie van adellijkheid: waar het imago van de edelman voorheen steeds gebaseerd was op het krijgsleven en het ridderschap, komt de focus nu te liggen op zijn status als gentleman of *honnête homme*⁵⁴. Gaandeweg ontstond er bij de elite een cultuur waarin begrippen als *courtoisie* en *civilité* centraal stonden. Deze ontwikkeling ging gepaard met het groeiend belang van etiquette en protocol aan de Europese vorstenhoven⁵⁵ en het ontstaan van een stedelijke cultuur, maar evenzeer met de opkomst van een nieuwe visie op wat beschouwd werd als aanvaardbaar, voorkomend sociaal gedrag. De bakermat van deze ontwikkeling lag eveneens in Italië, maar het fenomeen zou zich al snel over heel Europa verspreiden, hierin gesteund door het verschijnen van allerlei

⁵³ JANSSENS, *Standenongelijkheid*, 32-41 en 260-272.

⁵⁴ JANSSENS, *Standenongelijkheid*, 34 en NYE, *Masculinity and Male Codes of Honor*, 21-22.

⁵⁵ Zie daarover het standaardwerk van Norbert ELIAS, *De hofsamenleving. Een sociologische studie van koningschap en hofaristocratie*. B. JONKER, vert. Amsterdam, 1997.

handboeken waarin de nieuwe cultuur werd gepropageerd⁵⁶. Deze traktaten bespraken uitvoerig de manier waarop de ideale hoveling of edelman zich zou moeten gedragen om een gunstige respons te krijgen van andere hovelingen en edellieden: enerzijds diende hij zich te bekwamen in zelfpresentatie (men moest een zo goed mogelijk beeld van zichzelf kunnen ophangen), anderzijds diende men zijn gedrag aan te passen aan dat van zijn sociale omgeving⁵⁷. De levenswijze van de adel werd met andere woorden hoe langer hoe meer een levensstijl, waarvan verfijning, hoofsheid, wellevendheid en eergevoel de instrumenten uitmaakten. “*The desire for honour, the need for recognition, and the acknowledgement of superiority were held to be central driving forces among, at least, the politically and socially important upper classes,*” aldus historica Donna Andrew⁵⁸.

Hoe valt deze elitaire cultuur nu te omschrijven? Eén van de voornaamste kenmerken ervan is het feit dat de respectabiliteit en de reputatie van een heer of een dame van stand hoe langer hoe meer gingen afhangen van het oordeel van andere heren en dames uit hun eigen sociale klasse. De mening van derden werd langzamerhand de norm, vandaar ook het toenemend belang van verschillende vormen van zelfpresentatie van het individu. De manier waarop dat individu zich in gezelschap gedroeg, bepaalde immers hoe de anderen over hem zouden oordelen. Vanuit die optiek bekeken was de hier beschreven cultuur een cultuur van de vorm, van uiterlijkheden, van het verborgen houden van de werkelijke gedachten en meningen. Alles was gericht op het aanvaard worden door de andere leden van een groep: het was een maskerade waarin sociale interactie verheven werd tot een kunstvorm. Daarbij ging het om een complex geheel van allerlei zaken die in meer of mindere mate het oordeel van derden zouden bepalen: het vermogen om een ontspannen, beleefde conversatie te voeren, doorspekt met humor en spitsvondigheden; het gekleed gaan volgens de laatste mode; de elegante manier van dansen of schermen; de gracieuze lichaamshouding en lichaamstaal; de kennis van de etiquette; het op de hoogte zijn van de laatste nieuwigheden; enz. Kortom, de leidende elite in de maatschappij creëerde voor zichzelf een decorum, een systeem van ingewikkelde geplogenheden en gedragingen, dat

---

⁵⁶ Een belangrijke rol is hier weggelegd voor *Het boek van de hoveling* van Baldassare CASTIGLIONE (*Il Libro del Cortegiano*, 1528). Andere belangrijke auteurs zijn o.a. Giovanni DELLA CASA (*Il Galateo*, 1558) en Stefano GUAZZO (*La civil conversatione*, 1574). We merken op dat deze traktaten een exemplarisch ideaal beschreven, en dus niet noodzakelijk overeenstemden met de werkelijkheid.

⁵⁷ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 21.

⁵⁸ ANDREW, D.T. “The Code of Honour and its Critics: the Opposition to Duelling in England, 1700-1850”. *Social History*, V (1980) 409-434. Blz. 413.

haar toeliet zich te onderscheiden van andere (lagere) sociale klassen⁵⁹. Dit decorum was volledig gebaseerd op uiterlijk gedrag: wie perfect wist te participeren aan deze kunstmatige cultuur, wist zich verzekerd van de bewondering en aanvaarding door anderen⁶⁰.

De redenen voor het ontstaan van een dergelijke elitaire cultuur zijn erg complex en kunnen hier niet in detail behandeld worden. Veel heeft te maken met de hierboven geschetste situatie van de adel in de Nieuwe Tijd: de aristocratische reactie op de veranderende maatschappelijke omstandigheden heeft de nieuwe sociale codes zeker in de hand gewerkt. Voorzichtigheid blijft echter geboden met een dergelijke verklaring. Markku Peltonen bespreekt bijvoorbeeld de wisselwerking tussen de groei van de absolutistische staat en de opkomst van de hoofse cultuur, en wil daarbij ingaan tegen het gevaar van de oversimplificatie: “*the centrality of the duel in the theory of civil courtesy calls the argument of the neat and uncomplicated relationship between civil courtesy and absolutism into question*”, schrijft hij⁶¹. De sociale context daarbij was immers niet langer die van een landelijke aristocratie, maar eerder die van een stedelijke elite. “*Whereas the medieval courtesy literature had thus been closely linked with modes of lordship, the Renaissance and early modern civil courtesy or civility was closely attached to modes of urbanity*”⁶². Het ontstaan van een stedelijke cultuur zou de theorie van hoofsheid sterk beïnvloeden, en vice versa. Die theorie focuste zich vooral op de sociale context van de stedelijke *gentlemanly society*, maar evenzeer op de edellieden aan het hof. Het is met andere woorden belangrijk te benadrukken dat het leven van de elite in de stad en het leven

---

⁵⁹ Zie in dat verband het spraakmakende boek van Pierre BOURDIEU, *La distinction: critique sociale du jugement* (Parijs, 1979), waarin de auteur de these uitwerkt dat maatschappelijke elites er steeds naar streven zich te onderscheiden van andere sociale groepen, o.a. via zaken als levensstijl en de bijhorende ‘goede smaak’. Voor de Nieuwe Tijd zijn naast de reeds genoemde kwaliteiten ook andere zaken daarin zeer belangrijk: het bezit van weelderig ingerichte buitenhuizen op het platteland; de frequente contacten met het vorstelijk hof; het bedreven zijn in allerlei sporten; het organiseren van jachtpartijen, feesten en bals; de interesse in wetenschappen en kunsten;... In de 17de- en 18de-eeuwse iconografie wordt de adellijke levensstijl vaak zeer treffend uitgebeeld, al dan niet in fictieve decors met paleizen, tuinen, waterpartijen, e.d.

⁶⁰ Deze omschrijving is grotendeels ontleend aan PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 17-35.

⁶¹ Peltonen doelt daarbij vooral op de theorie van Norbert Elias, die volgens hem teveel de link legt tussen de opkomst van de moderne absolutistische staat en de opkomst van de cultuur van de geciviliseerde hoveling. Zie in dat verband ELIAS, N. *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*. W. KRANENDONK, vert. Amsterdam, 2001 en PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 65.

⁶² PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 68.

aan het hof niet gezien werden als twee afzonderlijke levensstijlen. Integendeel, beide werden sterk met elkaar geassocieerd en als een gezamenlijke cultuur geplaatst tegenover de plattelandscultuur⁶³. “*Court and city were overlapping rather than contradictory sites of civility*”, aldus Peltonen⁶⁴.

De toenemende afhankelijkheid van de adel en haar verlies aan reëel nut in de samenleving heeft ertoe geleid dat het geloof in haar van nature superieure positie op andere manieren moest worden versterkt. Door de creatie van een eigen specifieke cultuur manifesteerde de adel deze superioriteit en wekte zij de navolging op van de gegoede burgerij. Anderzijds was die evolutie naar meer “geciviliseerd” gedrag niet alleen een gevolg van de aristocratische reactie; zij was er ook een onderdeel van. *Civilité* was het antwoord van de elite op de komst van de moderniteit: de adel mat zich een nieuwe sociale identiteit aan, die compatibel was met de vereisten van de nieuwe samenleving. Vandaar ook het groeiende belang dat aan een degelijke opleiding werd gehecht⁶⁵. De educatie van de aristocratie speelde grotendeels in op de paradox waarmee de adel zich in de Nieuwe Tijd geconfronteerd zag: enerzijds was de opleiding van jonge edellieden geschoeid op een leest die het mogelijk maakte om de aloude sociale orde te versterken (te weten de orde die gebaseerd was op het geloof in de aangeboren en erfelijke superioriteit van de heersende klasse), maar anderzijds diende die opleiding hen ook de capaciteiten te verschaffen om het hoofd te kunnen bieden aan de veranderende wereld waarin zij leefden⁶⁶. Vooral de verschillende academies die in de 17de eeuw werden opgericht, speelden hierop in: de zogenaamde *arts académiques* (paardrijden, schermen en dansen) werden de voornaamste vaardigheden van de jonge aristocraat⁶⁷.

1.5 De drijvende kracht: het concept “eer”

---

⁶³ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 150.

⁶⁴ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 305.

⁶⁵ In dat verband kunnen we wijzen op de instroom van adellijke studenten aan de verschillende Europese universiteiten. Vooral in de 16de eeuw was de toename significant. Zie de discussie hieromtrent in DE RIDDER-SYMOENS, H. “Adel en Universiteiten in de zestiende eeuw. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak?” *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCIII (1980) 410-432.

⁶⁶ MOTLEY, M. *Becoming a French Aristocrat. The Education of the Court Nobility 1580-1715*. Princeton U.P., 1990, blz. 4-7.

⁶⁷ Zie over deze academies ook SCHALK, *From Valor to Pedigree*, 174-201.

Met het ontstaan van een nieuwe elitaire cultuur werd ook het eerbegrip geherdefinieerd. Zonder al te diep te willen ingaan op de discussie omtrent de verschillen en overeenkomsten tussen de middeleeuwse en de vroegmoderne perceptie van “eer”, valt het moeilijk te ontkennen dat het eerbegrip bij de aanvang van de Nieuwe Tijd een transformatie heeft ondergaan die gelijk liep met de ontwikkeling van de hierboven geschetste (hof)cultuur. Eer en oneer zouden dus inderdaad het *Leitmotiv* vormen in de geschiedenis en evolutie van het duel⁶⁸. De notie van een individuele, persoonlijke *point d'honneur* werd immers steeds belangrijker, en dat hoeft ook niet te verwonderen: in een cultuur van representatie en reputatie was de eer van een edelman zowat zijn kostbaarste bezit, of beter: de erkenning van die eer door andere leden van zijn sociale milieu was zijn hoogste goed. “*Honour, in the end, was not in a man’s own hands, but in the hearts and opinions of other men*”, zegt Peltonen daarover⁶⁹. Samenhangend hiermee was de totstandkoming van een aristocratisch stelsel van nieuwe normen en waarden, de zogenaamde adellijke erecode. Deze zou in sterke mate het gedrag van de edelman (en ook, met een andere invulling, dat van de edelvrouw) gaan bepalen⁷⁰. Daaruit volgt dat elke inbreuk op de persoonlijke eer van het individu door middel van provocatie beschouwd werd als een uiterst delicate zaak, want er was geen grotere schande dan ten overstaan van al zijn gelijken te worden beledigd. Een dergelijke ervaring vroeg dan ook om een adequate reactie: een smet op het blazoen moest zo snel mogelijk uitgewist worden. “*Der Angriff und die Beschädigung der Ehre wird als eine Herausforderung erfahren die, dem Prinzip vom Gabe und Gegengabe folgend, unweigerlich Gegenherausforderungen nach sich zieht*”, aldus Klaus Schreiner en Gerd Schwerhoff⁷¹. Eer was met andere woorden een reflexief begrip: het enige geschikte antwoord op de provocatie was de tegenaanval⁷².

De procedure die hierbij gevolgd moest worden diende echter evenzeer als andere omgangsvormen te getuigen van een verfijnde en beheerste aanpak, passend bij het gedrag van een echte gentleman. Als dusdanig was het duel om eer een vorm van geritualiseerde conflictbeslechting. Wie ondoordacht zijn uitdager te lijf ging, gaf immers blijk van een als

---

⁶⁸ We wijzen erop dat het hier steevast gaat om het eerbegrip zoals dat gehanteerd werd door de adellijke elite.

⁶⁹ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 38.

⁷⁰ JANSSENS, *Standenongelijkheid*, 35-36.

⁷¹ SCHREINER, K. & SCHWERHOFF, G. “Verletzte Ehre – Überlegungen zu einem Forschungskonzept”, 12.

⁷² PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 41-42.

barbaars en onbeheerst ervaren agressie, die allerm minst een eigenschap van de wellevende gentleman behoorde te zijn. Heren van stand dienden hun eer te verdedigen op een manier die hen zowel aanzien als genoegdoening verstrekte, en dit zonder zich te verlagen tot de als goedkoop en ongeciviliseerd beschouwde vormen van geweld waarvan de lagere sociale klassen in de samenleving zich doorgaans bedienden. Het maken van afspraken over tijd en plaats van het gevecht was dus een belangrijke voorwaarde bij het duel om eer: door dergelijke voorafgaandelijke regelingen te treffen vermeden de duellisten een al te vurige reactie van één van beide partijen, en toonden zij hun vermogen om zichzelf te beheersen in alle omstandigheden. De aanwezigheid van secondanten was daarbij de garantie om alles volgens de vastgestelde regels te laten verlopen⁷³.

Een duel werd door de elite dus allerm minst beschouwd als een barbaars overblijfsel uit de middeleeuwen, integendeel zelfs: als de eer van een gentleman in het gedrang kwam, was het tweegevecht niet meer of niet minder dan een pure noodzaak. Een geschonden eer was immers zeer moeilijk te herstellen zonder het gebruik van geweld. De reden hiervoor is eenvoudig: niet de uitkomst van het gevecht was het voornaamste gegeven, maar wel de bereidheid om te vechten. De persoonlijke eer was dermate belangrijk, dat men bereid moest zijn er zijn leven voor op het spel te zetten. Door zijn rivaal uit te dagen tot een tweegevecht, toonde een gentleman zijn moed en zijn minachting voor de dood: zijn eer behoorde hem liever te zijn dan zijn fysieke integriteit of zelfs zijn leven⁷⁴. En net in deze bereidheid om te sterven komt de essentie van het duel om eer bovendrijven: slechts door ten overstaan van derden zijn dapperheid en moed te tonen, kon de heer van stand zijn geschonden reputatie zuiveren. Het uiteindelijke resultaat van het gevecht was dus ondergeschikt aan de intentie ervan⁷⁵. Dat verklaart meteen waarom een edelman zo snel naar de wapens greep wanneer hij door een ander beledigd werd: precies die reactie moest voorkomen dat zijn sociale omgeving hem voor lange tijd met de nek zou aankijken. *“To be regarded as a coward for avoiding a duel equaled expulsion from society, a social death sentence, to which possible death in a duel was obviously preferable”*, aldus Ute

---

⁷³ Zie voor een meer uitgebreide bespreking vooral de studie van Peltonen.

⁷⁴ Zie daarover het interessante artikel van H el ene GERMA-ROMANN, “Les gentilshommes français et la mort selon Brantôme”. *Nouvelle Revue du Seizième Siècle*, XIII (1995) 215-238. Hierin blz. 218 (e.v.): “*Les nobles sont tellement conscients de la valeur de l’honneur qu’ils le placent même au-dessus de la vie*”. Zie ook BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 346-349.

⁷⁵ FREVERT, *Men of Honour*, 13.

Frevert⁷⁶. Het mag dus duidelijk wezen dat een diplomatische oplossing vaak niet wenselijk was: woorden alleen konden vaak niet volstaan om een gekrenkte eer te herstellen.

1.6 De bedreiging van de eer

Wat waren nu de factoren die aanleiding gaven tot een geschonden eer, en dus, mutatis mutandis, tot een duel? Om die vraag te beantwoorden, moeten we even dieper ingaan op het concept “eer”⁷⁷. Het eerbegrip is een complex gegeven, en men zou kunnen zeggen dat er twee soorten bestaan: het verticale en het horizontale eerbegrip. Het verschil tussen beide wordt bepaald door de hiërarchische verhoudingen tussen mensen. Iemands eer en het respect waarmee hij bejegend wordt kan afhangen van de al dan niet superieure positie van de persoon in kwestie op de maatschappelijke ladder: we spreken in dat geval van verticale eer, omdat het begrip verandert naarmate men die ladder bestijgt of afdaalt. De eer van een persoon kan dus toenemen; om die reden wordt het verticale eerbegrip ook wel ‘positief’ genoemd. Daarnaast is er het horizontale eerbegrip: dit treedt op tussen twee personen van een gelijke sociale status. Zij delen met andere woorden een zelfde sport van de maatschappelijke ladder, en hun eer kan niet toenemen, alleen verminderen of zelfs verloren gaan. Het horizontale eerbegrip is daarom ‘negatief’. Het hoeft geen betoog dat precies dit laatste concept een grote rol speelt in dit verhaal: de eer van de gentleman hing immers af van zijn reputatie binnen zijn *peer group*, zijn eigen sociale milieu⁷⁸.

Horizontale eer kon niet gewonnen worden, want men werd nu eenmaal met een bepaalde sociale status geboren. Daarentegen kon een gentleman wel zijn eer verliezen, door zich ongepast of ronduit onbeschoft te gedragen. Aangezien eer stond of viel met iemands reputatie, was het dus zaak om zich zo goed mogelijk te conformeren naar de normen en

---

⁷⁶ FREVERT, “The Taming of the Noble Ruffian”, 41.

⁷⁷ Voor een uitgebreid overzicht, zie o.m. DINGES, M. “Die Ehre als Thema der historischen Anthropologie. Bemerkungen zur Wissenschaftsgeschichte und zur Konzeptualisierung”. In: K. SCHREINER & G. SCHWERHOFF, ed. *Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. Keulen - Weimar - Wenen, 1995.

⁷⁸ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 35. Zie ook PELTONEN, M. “Francis Bacon, the Earl of Northampton, and the Jacobean Anti-Duelling Campaign”. *The Historical Journal*, XLIV (2001) 1-28. Blz. 7.

waarden van de groep. Hier komt de relatie tussen eer en *courtoisie* duidelijk naar voor: verfijnd gedrag was enerzijds een middel om respect te betuigen ten opzichte van een andere gentleman, maar diende anderzijds ook om zelf respect te krijgen. Zo hield het systeem zichzelf in stand. Hoofsheid kon zich op vele manieren manifesteren: het kon gaan om symbolische handelingen zoals het ontbloten van het hoofd of het buigen bij de begroeting, maar het belangrijkste kenmerk ervan was zonder twijfel de beleefde conversatie. Het uitwisselen van beleefdheden die tot doel hadden de ander te behagen, was een essentieel onderdeel van de zelfpresentatie en de ultieme manier om zich te verzekeren van het respect van de ander: “*oral culture was thus of crucial importance in civil courtesy – in the presentation of self*”⁷⁹. De inhoud van het gesprek was daarbij ondergeschikt aan de vorm: “*the content of the conversation was insignificant, as long as the decorum was maintained*”, zegt Peltonen in zijn artikel over de Jacobijnse anti-duelcampagne⁸⁰. Het was dus vooral zaak om zo meegaand mogelijk te zijn en de ander niet tegen te spreken of te onderbreken: men moest iedereen trachten te behagen en zich zo weinig mogelijk opdringen. De *civil conversation* was met andere woorden een vorm van sociale interactie die met grote omzichtigheid moest worden aangevat, en ze vergde een zeker talent⁸¹.

Als hoofs gedrag een middel was om iemand eer te bewijzen, dan was het tegenovergestelde daarvan genoeg om iemands eer te krenken: geen grotere schande voor een gentleman dan niet bejegend te worden met het respect dat hij meende te verdienen. De regels van de geciviliseerde omgangsvormen waren zeer strikt, en elke afwijking ervan hield een potentieel risico in voor de relatie tussen twee heren van stand. De beleefde conversatie was in die optiek een zeer hachelijke onderneming, want elk verkeerd woord kon opgevat worden als een belediging, elke verkeerde handeling als een provocatie. “*A touch of bad temper, a loose word spoken to an acquaintance or even to a friend demanded instant redress, and might well result in bloodshed or death in the fields the next morning,*” aldus Lawrence Stone⁸². Nog moeilijker werd het wanneer men bewust een

---

⁷⁹ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 24.

⁸⁰ PELTONEN, M. “Francis Bacon, the Earl of Northampton, and the Jacobean Anti-Duelling Campaign”, 4.

⁸¹ Zie voor een uitgebreide discussie PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 24-44.

⁸² STONE, *The Crisis of the Aristocracy*, 246.

andere gentleman beledigde of uitlachte: een dergelijke inbreuk op de eer was niet meer of niet minder dan een rechtstreekse uitdaging tot een gevecht.

De *point d'honneur* werd echter het meest bedreigd wanneer men bestempeld werd als een leugenaar. Aangezien de eer van een gentleman in vele gevallen stond of viel met zijn (ere)woord, was de beschuldiging van liegen (Fr. *le démenti*, Eng. *giving the lie*) zowat het grootste affront dat men kon krijgen. Een leugenaar was indirect een lafaard, want hij ontbeerde de moed om de waarheid te spreken. Wie een dergelijke belediging ontving, voelde zich dan ook zwaar in zijn eer gekrenkt, en een uitdaging tot een duel liet bijgevolg meestal niet lang op zich wachten⁸³. Hieruit volgde bovendien een niet onbelangrijke distinctie: wanneer de belediging met woorden had plaatsgevonden (*injury by words*), beschuldigde de geaffronteerde partij de ander van een leugen, waardoor deze laatste zich genoodzaakt zag zijn (ere)woord kracht bij te zetten via de uitdaging tot een tweegevecht. Als het affront echter door een bepaalde handeling ontstaan was (*injury by deeds*), was de situatie omgekeerd: de beledigde partij beschuldigde de dader ervan hem (mentaal of fysiek) leed berokkend te hebben, waarop deze laatste de eerste dan een leugenaar noemde. Het was in dat geval aan de beledigde partij om de ander uit te dagen tot een duel⁸⁴.

Naast het *démenti* waren er echter nog tal van andere zaken die aanleiding konden geven tot een tweegevecht. Billacois onderscheidt hierin, op basis van zijn bronnenmateriaal, vijf categorieën voor de periode 1560-1659⁸⁵:

1. Duels omwille van vrouwen (20 gevallen);
2. Duels tussen twee personen die behoren tot rivaliserende partijen of clans (10 gevallen);
3. Duels omwille van het verkrijgen van openbare functies (7 gevallen);
4. Duels omwille van meningsverschillen of processen m.b.t. het familiaal patrimonium of heerlijke goed (7 gevallen);
5. Duels omwille van rangorde of hiërarchische precedentie (6 gevallen).

---

⁸³ Zie o.a. BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 23 en 127; ANDREW, "The Code of Honour and its Critics", 412-413; en PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 40-41 en 59-60.

⁸⁴ PELTONEN, M. "Francis Bacon, the Earl of Northampton, and the Jacobean Anti-Duelling Campaign", 11.

⁸⁵ BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 127-131.

Hoewel deze indeling slechts een indicatie is van de meest voorkomende oorzaken van een duel, kunnen we stellen dat de vijf categorieën in wezen te herleiden zijn tot één overkoepelende super-categorie: het gaat steeds om kwesties waarbij de mannelijke eer of de eer van de familie worden aangetast. En blijkbaar kon een dergelijke aantasting door tal van factoren worden opgewekt: Donna Andrew onderscheidt in dat verband politieke meningsverschillen, kwesties van dapperheid, religieuze overtuigingen, enz. Eén duel ontstond zelfs nadat de honden van beide partijen naar elkaar gegromd hadden⁸⁶. Er waren met andere woorden slechts weinig zaken die niet konden fungeren als *trigger* tot een tweegevecht.

1.7 De achtergrond van het duel

Er zijn echter nog andere elementen die een vooraanstaande rol spelen in het verhaal van het duel. Het belang dat in de Nieuwe Tijd aan zaken als eergevoel en eerherstel werd gehecht, was enorm. Het mag dan ook niet verwonderen dat duels en schermutselingen onder jonge aristocraten vaak voorkwamen. Wanneer deze jongeren eenmaal de leeftijd hadden bereikt waarop ze begonnen deel te nemen aan het openbaar leven, dienden zij immers zo snel mogelijk een reputatie op te bouwen om enigszins van tel te kunnen zijn in de adellijke kringen. Zoals gezegd was hun opleiding hierop voorzien: jonge edellieden werden opgevoed in een sfeer van *courtoisie* en *civilité*, en zij waren van jongsaf vertrouwd met de normen en waarden van de elitaire hofcultuur en de sociale gedragingen die hiermee gepaard gingen. Maar ook begrippen als eergevoel en eerherstel waren hen niet vreemd. Zij waren op dat gebied vaak ook heel gevoelig, aangezien hun intrede in het openbaar leven grotendeels afhing van de reputatie die ze op dat moment reeds gevestigd hadden. Hun streven om deel te nemen aan de elitaire cultuur zorgde dan ook voor veel onderlinge rivaliteit en conflicten die vaak uitliepen op een duel⁸⁷. In deze gevallen was de reden van het gevecht absoluut ondergeschikt aan het doel ervan: het verstevigen van het prestige en het aantonen van het eergevoel⁸⁸.

---

⁸⁶ ANDREW, "The Code of Honour and its Critics", 412, n. 12.

⁸⁷ Het is bijvoorbeeld opvallend dat veel jonge edellieden tijdens hun 'Grand Tour' door Europa op één of andere manier te maken kregen met een duel.

⁸⁸ MOTLEY, *Becoming a French Gentleman*, 196-197.

Meestal was de persoonlijke eer van het individu ook nauw verbonden met de eer van de familie. Op die manier erfden jonge edellieden vaak de reeds lang aanslepende vetes of conflicten die hun ouders ooit hadden veroorzaakt. “*Family honor was in any case a powerful motor of conflict, for part of the process of assuming adult roles in society for young nobles involved inheriting parents’ quarrels and enmities as well as their friends and allies*”, aldus Mark Motley⁸⁹. Dat het verdedigen van de eer sowieso heel vaak een familiezaak was, wordt trouwens ook duidelijk in het conflict dat zich in 1556 afspeelde tussen Richard de Mérode en Don Rodrigo de Benavidès, dat verderop in deze studie nog uitgebreid ter sprake zal komen. Toen deze laatste door Mérode werd uitgedaagd tot een duel, fungeerden vier van zijn naaste familieleden als zijn getuigen: een broer, twee neven en een schoonbroer⁹⁰. De familie Benavidès schoot met andere woorden te hulp wanneer de eer van één van haar leden op het spel stond. Overigens gingen de sociale implicaties van het duel nog verder dan louter familiale banden: ook vriendschappelijke relaties en netwerken van onderlinge afhankelijkheid konden mee in het conflict verwickeld geraken⁹¹. “*Men fought not for private reasons alone: personal and collective honour might intertwine*”, zegt Victor Kiernan daarover⁹².

De hier geschetste eertheorie beschrijft in grote lijnen wat de precieze functie van het duel was, maar een sluitende verklaring voor het fenomeen behelst ook andere, meer abstracte factoren. Verscheidene auteurs wijzen erop dat het tweegevecht herinnert aan de militaire macht waarmee de adel in de middeleeuwen werd geassocieerd: op die manier zou het duel voor de edelman een bevestiging zijn van zijn sociale identiteit, die een crisis doormaakte tijdens het Ancien Régime. Met het verdwijnen van de feodale dienstplicht en de opkomst van een staand leger is de van oudsher militaire rol van de adel inderdaad drastisch aangepast in de Nieuwe Tijd. Waar de edelman voorheen over zijn eigen legertje beschikte, ging hij nu deel uitmaken van een overkoepelende, gecentraliseerde krijgsmacht. De onmiddellijke associatie tussen adel en leger werd hierdoor verbroken: de edelman werd herleid tot een dienstplichtige⁹³. Vanuit die optiek bekeken, zou het duel

---

⁸⁹ MOTLEY, *Becoming a French Gentleman*, 197.

⁹⁰ DE MERODE, R. *La justification du Seigneur Richard de Mérode, touchant sa querelle avec Don Rodrigue de Benavidès*. Ch. RUELENS, ed. Brussel, 1867.

⁹¹ MOTLEY, *Becoming a French Gentleman*, 199.

⁹² KIERNAN, *The Duel in European History*, 41.

⁹³ JANSSENS, *Standenongelijkheid*, 32.

gefungeerd hebben als compensatie voor de teloorgang van de specifiek militaire identiteit van de aristocratie: “*duelling provided a warrant of aristocratic breeding, increasingly threatened with submergence. It preserved to the entire class a military character, a certificate of legitimate descent from the nobility of the sword of feudal times, and of its title to officer the new mass armies*”, aldus Kiernan⁹⁴. Een dergelijke theorie houdt ons inziens echter teveel rekening met de middeleeuwse oorsprong van de aristocratische identiteit, en gaat voorbij aan de nieuwe ontwikkelingen die in de Nieuwe Tijd aan de notie van adeldom werden toegevoegd. De *theory of courtesy* had immers nog weinig te maken met het concept van ridderlijkheid⁹⁵: “*we can now see that when the Elizabethan and Jacobean courtiers, nobles and gentlemen gave each other the lie, issued challenges and fought duels, they were not so much returning to their native chivalric past but rather consciously imitating fashionable foreign habits*”, zegt Peltonen in dat verband⁹⁶.

In het duel schuilt daarenboven een merkwaardige paradox die evenzeer een verklaring kan bieden voor het succes ervan: net door het voeren van onderlinge tweegevechten bevestigde de adel haar samenhang en profileerde ze zichzelf als een elitaire klasse ten opzichte van overige groepen in de samenleving. Duellieren werd gezien als een adellijk recht, een onbetwistbaar privilege dat eigen was aan en behoorde bij de aristocratie. Ook dit aspect verwijst volgens Kiernan naar een specifiek middeleeuws en feodaal gebruik, waarbij de adel zich het recht voorbehield om onderling privé-oorlogjes uit te vechten. “*By continuing to claim the right of duelling, [the higher nobles] made a symbolic show of still not having surrendered their independent spirit (...). The duel was a vestigial survival of the early feudal right of private warfare*”, zo concludeert hij⁹⁷. Of die middeleeuwse oorsprong inderdaad de verklaring kan bieden voor een dergelijke situatie, durft Peltonen te betwijfelen⁹⁸. In elk geval klopt het wel dat de adel zich door de creatie van een heel specifiek gedragshethos manifesteerde als een bevoorrechte groep met een eigen code en eigen regels. Het duel was daarin een factor van onschatbaar belang: “*the duel represented an individual right and equally a psychological disposition that noblemen found hard to*

---

⁹⁴ KIERNAN, *The Duel in European History*, 53.

⁹⁵ Hier blijkt wederom dat deze verhandeling eerder steunt op de ideeën van Markku Peltonen en Anna Bryson, die de theorie van hoofsheid (en dus van het duel) zien als een nieuw fenomeen dat slechts weinig van doen had met de middeleeuwse context.

⁹⁶ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 80. Zie ook blz. 6-10 en blz. 93.

⁹⁷ KIERNAN, *The Duel in European History*, 51-53.

⁹⁸ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 6-10.

give up”, aldus David Quint⁹⁹. Onnodig te zeggen dat deze evolutie ook verband hield met de inspanningen van de *noblesse de race* om de instroom van nieuwe ‘geadelden’ tegen te gaan. Dit alles betekent echter geenszins dat het duel in de praktijk exclusief voorbehouden bleef aan leden van de adel. Wel is het zo dat het tweegevecht in de 16de en vooral de 17de eeuw in toenemende mate beschouwd werd als een *marque de noblesse*: een karakteristieke eigenschap van de adel en van adellijkheid¹⁰⁰.

1.8 Het duel en de wet

“*The code of honour and the practice of duelling were recognized as integral and significant elements of the dominant world-view of the day*”, schrijft Donna Andrew¹⁰¹. De idee van het duellieren werd door de overgrote meerderheid van de elite dus zonder meer aanvaard als een belangrijk en essentieel onderdeel van de erecode van de gentleman. Sterker nog: men ging ervan uit dat de praktijk van het duel bijdroeg tot de ontwikkeling van goede manieren in het algemeen. De erecode was immers ontstaan om het gedrag en de omgangsvormen binnen de elite te reguleren: in dat opzicht was ze niet meer of niet minder dan een volwaardig rechtssysteem dat bestond naast de officiële wetgeving. Het duel was met andere woorden een ideaal mechanisme om de onderlinge rivaliteit binnen de elitaire klasse te kanaliseren en te neutraliseren: het geweld werd gereduceerd tot een gevecht tussen twee personen, en dit volgens welbepaalde afspraken¹⁰². “*Violence in word or deed was thus regulated, codified, restricted, sterilized (...) The first consequence of the triumph of the code of honour of the duel was to diminish faction quarrels and to lessen the danger of aristocratic civil war*”, aldus Stone¹⁰³.

---

⁹⁹ QUINT, D. “Dueling and Civility in Sixteenth-Century Italy”. In: A.H. TRICOMI, ed. *Contextualizing the Renaissance: Returns to History*. Selected proceedings from the 28th Annual CEMERS Conference, 1994. New York, 1999, 67-104. Blz. 68.

¹⁰⁰ Zie voor een uitgebreide discussie hieromtrent SCHALK, *From Valor to Pedigree*, 162-173.

¹⁰¹ ANDREW, “The Code of Honour and its Critics”, 416.

¹⁰² ANDREW, “The Code of Honour and its Critics”, 414-415. Zie ook PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 67: “Furthermore, there is little doubt that duelling played an important role in taming upper-class violence”.

¹⁰³ STONE, *The Crisis of the Aristocracy*, 244.

Het was echter net deze kwestie van de erecode als extrajudiciële morele wet die de overheid zorgen zou baren: in een tijd waarin het vorstelijk centralisme in toenemende mate het openbaar leven trachtte te controleren, werd een dergelijke omzeiling van de wetgeving vanzelfsprekend niet geapprecieerd. Via het duel plaatste de adel zich immers buiten de wet: in wezen ontkende ze daardoor de legitimiteit van de vorstelijke macht¹⁰⁴. “*State and ecclesiastical authorities condemned the duel and punished duellists. But for that very reason, the duel could be attractive to the aristocrat who (...) could assert a sense of independence that was beginning to disappear in his other power relations with the crown*”, zegt Quint daarover¹⁰⁵. Het mag dan ook niet verwonderen dat in de meeste Europese landen regelmatig ordonnanties werden uitgevaardigd die het duel met klem veroordeelden. Duellisten mochten zich verwachten aan strenge straffen, tot zelfs de doodstraf toe¹⁰⁶. In de praktijk echter bestond er op dat gebied grote ambiguïteit, want vaak werden deze straffen door de rechtbank niet uitgesproken of in elk geval erg verminderd¹⁰⁷. In veel gevallen kregen de duellisten zelfs kwijtschelding van schuld en gingen ze vrijuit. De redenen daarvoor zijn niet ver te zoeken: zonder twijfel was de hoge sociale status van de meeste beschuldigen een punt dat zeker in hun voordeel sprak. Een edelman bestraffen was sowieso een delicate zaak. Daarnaast had de aarzeling van de gerechtsofficieren ook te maken met de hierboven geschetste situatie: het fenomeen van het duel was tot op zekere hoogte (en vooral bij de sociale elite) een maatschappelijk aanvaarde vorm van conflictbeslechting. De adellijke erecode werd door velen beschouwd als een waardig alternatief voor de gewone rechtspraak, en deze visie werkte langdurig en hardnekkig door in alle lagen van de samenleving, óók in het gerechtelijk milieu¹⁰⁸.

Ook de rol van de vorsten vertoont trouwens een zekere dubbelzinnigheid met betrekking tot het duel. Hoewel de verschillende ordonnanties in hun naam werden uitgevaardigd,

---

¹⁰⁴ FREVERT, *Men of Honour*, 14-16.

¹⁰⁵ QUINT, “Dueling and Civility in Sixteenth-Century Italy”, 68.

¹⁰⁶ Zie o.m. BALDICK, *The Duel*, 54, 60 en 65.

¹⁰⁷ FREVERT, “The Taming of the Noble Ruffian”, 44.

¹⁰⁸ ANDREW, “The Code of Honour and its Critics”, 415-416. We wijzen in dat verband ook op de recente ontwikkelingen in het historisch onderzoek betreffende het belang van de zogeheten ‘infrajudiciële’ vormen van conflictbeslechting doorheen de geschiedenis. Voor een samenvatting, zie ROODENBURG, H. “Social control viewed from below: new perspectives”. In: ROODENBURG, H. & SPIERENBURG, S., eds. *Social Control in Europe, vol. I (1500-1800)*. Columbus, Ohio State University Press. Te verschijnen in 2004. Blz. 209-229.

schonken ze niet zelden gratie aan de overtredders ervan¹⁰⁹. De monarch bevond zich immers steeds op het snijvlak van de oude, feodale structuur met de moderne, absolutistische staat: enerzijds moest hij ervoor zorgen dat de wetten gerespecteerd werden, anderzijds diende hij zijn voornaamste bondgenoot, de adel, te vriend te houden: “*on the one hand, [the aristocracy] enjoyed the highest possible level of protection, but on the other, it also suffered condemnation at the hands of a ruler who (...) could not tolerate his subjects to administer justice themselves*”¹¹⁰. Bovendien komt het aspect van de adellijke levensstijl ook hier weer bovendrijven. In zekere zin was de vorst de *primus inter pares* binnen de sociale elite: hij stond boven alle andere edellieden, maar deelde hun manier van leven, hun eergevoel en hun visie op de samenleving. De elitaire hofcultuur, zo verweven met het ritueel van het duel, werd immers door hem verpersoonlijkt. Het was voor de vorst onmogelijk om een belangrijk concept als de adellijke eer te negeren, omdat zijn positie net grotendeels gelegitimeerd werd dóór, en gebaseerd was óp die notie¹¹¹. Voor de vorst was het met andere woorden zaak om een gulden middenweg te vinden tussen zijn eigen belangen en die van de elite, waar hij zelf ook deel van uitmaakte¹¹².

Naast de wereldlijke overheid had ook de geestelijke overheid grote problemen met het duel¹¹³. Reeds in de 12de eeuw begon de Kerk zich onder invloed van het herontdekte Romeins recht meer en meer af te keren van oude gebruiken als het godsoordeel en het gerechtelijk tweegevecht. Op het vierde Concilie van Lateranen (1215) werd beslist dat priesters zich niet langer mochten inlaten met dergelijke praktijken¹¹⁴. Ondanks de verschillende kerkelijke verbodsbepalingen bleef het juridisch duel echter nog lange tijd bestaan, maar de Kerk zou het gebruik blijven veroordelen. Ook in het geval van het latere duel om eer was dit niet anders: verscheidene pausen (Leo X, Clemens VII, Pius IV en Gregorius XIII) keurden het ritueel scherp af, en op het Concilie van Trente (1545-1563) werden strenge maatregelen genomen die mogelijke duellisten op andere gedachten moesten brengen¹¹⁵. Zowel de overtredders van deze verbodsmatregelen als medeplichtigen en toeschouwers werden bestraft met excommunicatie, en een christelijke begraafing was

¹⁰⁹ BALDICK, *The Duel*, 54-61.

¹¹⁰ FREVERT, *Men of Honour*, 16.

¹¹¹ FREVERT, *Men of Honour*, 15-16 en BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 390-391.

¹¹² Zie in dat verband ook de bespreking in PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 74-78.

¹¹³ Voor meer informatie, zie NAZ, R. *Dictionnaire de droit canonique contenant tous les termes du droit canonique avec un sommaire de l'histoire et des institutions, et de l'état actuel de la discipline*. 7 dln. Parijs, 1935-1965. Dl. V, blz. 3-40.

¹¹⁴ KIERNAN, *The Duel in European History*, 36.

voor de slachtoffers van een duel niet mogelijk. Het was een “*décision théorique fort sévère et dont le libellé est tel qu’il englobe duel privé et public, combat judiciaire et rencontre de point d’honneur*”, aldus Billacois¹¹⁶. De redenen voor deze strenge behandeling van het duel om eer spreken voor zich: door het recht op leven en dood in eigen handen te nemen, tartten duellisten de goddelijke almacht¹¹⁷. Het duel was bijgevolg een schending van de goddelijke majesteit. Bovendien had de Kerk problemen met de gehechtheid van de adel aan profane waarden als eergevoel en uiterlijk vertoon, maar meer nog met het feit dat de edelen (althans in theorie) de uitkomst van een duel nog steeds beschouwden als een rechtstreekse uiting van de goddelijke wil¹¹⁸.

1.9 Het duel in de 18de eeuw

In een recent artikel bespreekt Robert Shoemaker hoe het duel tijdens de 18de eeuw verder evolueerde¹¹⁹. “*All the evidence indicates that between 1660 and 1800 the violence in duels became much more limited and ritualized and consequently the chances of fatalities decreased considerably*”, schrijft hij¹²⁰. De introductie van het pistool als wapen van de duellist was hierbij de meest opmerkelijke factor. Waar duels in de 16de en 17de eeuw voor het merendeel met de degen werden uitgevochten, gebruikte men nu en dan al pistolen bij tweegevechten te paard. Vanaf 1700 echter ging men steeds meer het pistool hanteren bij gewone duels, en vanaf ca. 1760 werd het pistool het meest gebruikte wapen¹²¹. Vanzelfsprekend had dit grote gevolgen voor de procedure en de onderlinge afspraken tussen duellisten, maar belangrijker nog was het feit dat hun overlevingskansen stegen: “*the switch to pistols thus improved the chances of surviving a duel by a factor of*

---

¹¹⁵ VANHEMELRYCK, F. *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de Late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren XLIII). Brussel, 1981. Nr. 97. Blz. 122.

¹¹⁶ BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 138.

¹¹⁷ VANHEMELRYCK, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel*, 122.

¹¹⁸ BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 145-146 en LEROY, *Schermkunst en duel om eer*, 96.

¹¹⁹ SHOEMAKER, R.B. “The Taming of the Duel: Masculinity, Honour and Ritual Violence in London, 1660-1800”. *The Historical Journal*, XLV (2002), 525-545.

¹²⁰ SHOEMAKER, “The Taming of the Duel”, 528.

¹²¹ We merken op dat Shoemaker voornamelijk de Engelse situatie bespreekt.

approximately three, and also improved the chances of escaping without injury”¹²². Naast het verschijnen van pistoolduels wijst Shoemaker echter ook op de veranderende rol van de secondanten: in de late 17de eeuw namen zij vaak nog actief deel aan het gevecht, maar aan het eind van de 18de eeuw zien we dat hun functie wederom werd aangepast. Secondanten werden vanaf dan geacht zich in te zetten om het duel alsnog te voorkomen, of in elk geval te proberen om het geweld zoveel mogelijk te beperken¹²³.

In het algemeen ziet Shoemaker in de 18de eeuw ook een tendens naar minder geweld en meer terughoudendheid als het op bloedvergieten aankwam¹²⁴. De kritiek op de praktijk van het duel steeg immers gevoelig, mede onder invloed van de Verlichting¹²⁵. Bovendien ondergingen ook de ideeën over mannelijke eer en omgangsvormen volgens hem een transformatie: *“gentlemen became subject to the ideals of politeness, in which men were expected to control their emotions”*¹²⁶. Shoemaker volgt hier met andere woorden een in de moderne historiografie wijdverspreide visie dat de Nieuwe Tijd getuige was van de overgang van een meer gewelddadige *honour culture* naar een *politeness culture*, waarin duels als ongepast werden beschouwd¹²⁷. Markku Peltonen bekritiseert die zienswijze: het doel van zijn boek is de ontkrachting van de stelling dat een dergelijke ‘lineaire’ transitie zou hebben plaatsgevonden. *“The difficulty in dovetailing these claims of the neat early modern transition from an honour culture to a politeness culture with the fact that duelling was, of course, an early modern and modern phenomenon lasting from the sixteenth to the nineteenth century, should make us wary”*, zegt de auteur¹²⁸. Het duel bekleedde volgens hem doorheen heel de Nieuwe Tijd een centrale plaats in de *theory of courtesy and civility*, en was dus geen fenomeen dat behoorde tot één of andere op middeleeuwse principes

¹²² Shoemaker weerlegt dus de stelling dat pistoolduels geleid zouden hebben tot een stijging van het sterftecijfer onder duellisten. Volgens hem daalde de mortaliteit net dramatisch, en de verklaring hiervoor is complex. Veel heeft te maken met de matige precisie van de vroege 18de-eeuwse pistolen, de fysieke afstand tussen de duellisten, het aantal afgevuurde schoten, enz. SHOEMAKER, “The Taming of the Duel”, 528-535.

¹²³ SHOEMAKER, “The Taming of the Duel”, 535.

¹²⁴ Dit weerspiegelt zich in het feit dat het duel in de 18de eeuw een nieuwe vorm van ritualisering onderging. Deze manifesteerde zich in verscheidene ‘duelcodes’ waarin de procedure van het tweegevecht tot in de details werd beschreven en waarin oplossingen werden aangereikt voor mogelijke problemen of moeilijkheden. Een goed voorbeeld is de Ierse *code duello* van 1777. Zie BALDICK, *The Duel*, 33.

¹²⁵ FREVERT, *Men of Honour*, 17.

¹²⁶ SHOEMAKER, “The Taming of the Duel”, 541.

¹²⁷ De termen zijn afkomstig van Peltonen.

¹²⁸ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 10.

gestoelde eercultuur die langzaam maar zeker verdrongen werd door meer moderne opvattingen. Voor Shoemaker is dat echter wel het geval. Vooral in de 18de eeuw werd zelfbeheersing volgens hem zo mogelijk nog belangrijker dan het al was. Het tonen van woede werd steeds meer beschouwd als een ondeugd. Ook de bereidheid om deel te nemen aan een duel nam geleidelijk af, en indien men er toch mee doorging werd het hele gebeuren zo discreet mogelijk afgehandeld. Het duel bleef wel in voege als middel tot eerherstel, maar de focus verschoof nu nog meer naar het tonen van moed en de bereidheid om te vechten indien nodig. De toenemende kritiek van het publiek en de groeiende intolerantie ten opzichte van agressie en geweld zorgden ervoor dat het tweegevecht zich steeds meer in de schaduw van de samenleving zou gaan afspelen. Enerzijds zorgde deze evolutie ervoor dat het fenomeen nog tot ver in de 19de eeuw zou blijven bestaan, maar anderzijds is het duidelijk dat het duel van de late 18de eeuw nog slechts een “*pale reflection of its former self*” was, aldus Shoemaker¹²⁹.

***

1.10 Besluit

Hoewel deze algemene inleiding op het duel noodgedwongen vele aspecten onvermeld laat en ongetwijfeld meer vragen oproept dan ze beantwoordt, volstaat ze ruimschoots om de lezer een idee te geven van wat een duel om eer precies inhield. We recapituleren in wat volgt kort de hoofdzaken. Eerst en vooral moet het duidelijk zijn dat het tweegevecht een vooraanstaande plaats innam in de geschiedenis van de Nieuwe Tijd. Drijvend op de golven van de Renaissance maakte het fenomeen deel uit van een theorie van hoofsheid die de adellijke levensstijl en de sociale omgangsvormen ging domineren. In een cultuur waarin alles draaide om uiterlijk vertoon, zelfpresentatie en reputatie was het duel het middel bij uitstek om onderlinge conflicten op te lossen. Spanningen werden geneutraliseerd en een explosie van geweld werd voorkomen: op die manier fungeerde het tweegevecht als een uitlaatklep of *safety-valve* binnen het adellijk milieu. Het eergevoel van de gentleman was daarbij de katalysator die het mechanisme in werking zette: de

---

¹²⁹ SHOEMAKER, “The Taming of the Duel”, 545.

kleinste misstap in woord of daad kon een inbreuk zijn op de adellijke eer en bijgevolg aanleiding geven tot een gevecht.

Het duel had aanvankelijk een openbaar en spectaculair karakter. De vorst gaf duellisten de toestemming om hun conflicten uit te vechten, en vaak werden deze ceremoniële evenementen bijgewoond door vele toeschouwers. Het fenomeen was met andere woorden sterk verankerd in de samenleving: de ridderlijke oorsprong ervan werkte nog lang door in de mentaliteit. Maar naarmate het absolutisme vorm kreeg en de centrale overheid haar controle trachtte uit te breiden, werd het duel hoe langer hoe meer opgevat als een zaak die indruiste tegen de openbare orde en de koninklijke macht. De kritiek op het tweegevecht nam toe, en vanaf ca. 1600 verschenen overal in Europa ordonnanties die strenge straffen uitvaardigden tegen duellisten en hun medeplichtigen. Deze schenen slechts het omgekeerde effect te bewerkstelligen: duels namen toe in aantal, maar verdwenen uit de openbaarheid. Het ritueel werd korter, eenvoudiger en meer flexibel, en het plechtstatige karakter ervan maakte plaats voor een snelle procedure waarbij het verwonden van de tegenstander het voornaamste doel was. Agressiviteit en gewelddadigheid kregen vanaf nu vrij spel: kennelijk had het gebrek aan sociale controle een grote invloed op de roekeloosheid en durf van de strijders.

Naarmate de jaren vorderden en het begrip *civilité* hoe langer hoe meer in het algemene ethos van de samenleving binnendrong, veranderde ook de visie op het duel. Het gevecht werd ondergeschikt aan de intentie om te vechten: de persoonlijke eer was voor de gentleman belangrijker dan zijn leven. Het tonen van moed en dapperheid en de bereidheid om te sterven kregen de bovenhand in het duel. In de 18de eeuw verwierf het tweegevecht echter een steeds bedenkelijkere reputatie: vele stemmen riepen op tot een streng optreden van de overheid tegen deze verderfelijke praktijk. Het gebruik van agressie werd steeds minder als een geoorloofd middel tot conflictbeslechting beschouwd. Duellisten gingen zich bijgevolg nog meer terugtrekken uit de openbaarheid, en het rituele karakter van het fenomeen nam van langsom weer toe als gevolg van de groeiende intolerantie tegenover bruto geweld. Niettemin zou het tweegevecht hardnekkig blijven voortleven en zelfs herhaaldelijk nieuwe impulsen kennen, zij het steeds aangepast aan de geplogenheden van de tijd. Pas aan het eind van de 19de eeuw zou de praktijk langzaam verdwijnen uit de samenleving, enkele anachronistische gevallen uit de 20ste eeuw niet meegerekend. De

stempel die het duel tussen 1500 en 1800 op de Europese geschiedenis heeft gezet, zou met andere woorden een diepe indruk nalaten op de volgende eeuwen.

***

2. Het duel in de Zuidelijke Nederlanden

2.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk zagen we reeds dat het duel om eer ontstaan is op Italiaanse bodem, maar toch zijn het niet de Italianen die het fenomeen het meest hebben ‘gecultiveerd’¹³⁰. Het lijkt immers geen twijfel dat het tweegevecht zijn grootste bloei kende in Frankrijk, niet toevallig ook het land dat als schoolvoorbeeld mag gelden voor de ontwikkeling van een elitaire hofcultuur. Dat de praktijk van het duelleren vooral in Frankrijk erg populair was, kan men echter niet bewijzen aan de hand van statistische analyses, grafieken of tabellen. Het bronnenmateriaal laat immers zelden toe om een zinnige uitspraak te doen over de frequentie van de gevechten in een bepaalde periode, noch over het aantal doden en gewonden per jaar. Over dit soort feiten kan de historicus dan ook slechts met de grootst mogelijke voorzichtigheid een hypothese formuleren. Zelfs indien de verschillende rechtbanken en gerechtsofficieren deze en andere kwantitatieve gegevens systematisch zouden hebben genoteerd, zou de hedendaagse onderzoeker er nog geen betrouwbare conclusies uit kunnen trekken: er bestaat immers een significant onderscheid tussen de officiële en de werkelijke situatie¹³¹. Criminaliteit laat zich niet gemakkelijk vatten in cijfers.

Om het succes van het duel in een bepaald land of gebied en in een bepaalde periode te meten, kan de historicus echter teruggrijpen naar de eigentijdse literatuur (in al haar vormen) die er over het onderwerp bestond, en die een indicatie is van de interesse in het verschijnsel. “*Ce que l’histoire peut enregistrer, c’est le degré d’attention des auteurs et non l’intensité du phénomène, c’est une périodisation de l’intérêt porté aux duels, non une périodisation des duels*”, aldus Billacois¹³². Vanuit dat vertrekpunt is het niet moeilijk om de hierboven geponeerde stelling over het succes van het duel in Frankrijk kracht bij te zetten: nergens is er zoveel ophef gemaakt over het tweegevecht als bij onze zuiderburen. Het fenomeen duikt er op in allerlei moralistische en filosofische traktaten, handboeken, mémoires, romans, periodieken, brieven, politieke discours, enz. In landen als Italië, Engeland en Spanje was dit eveneens het geval: ook hier bestond bij wijze van spreken een

---

¹³⁰ Zie voor een korte schets van de duelsituatie in Italië BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 70-81. Voor een minder recent maar degelijk overzicht, zie BRYSON, F. *The Sixteenth-Century Italian Duel: a Study in Renaissance Social History*. Chicago, 1938.

¹³¹ Meer uitleg over de ontoereikendheid van het bronnenmateriaal vindt men bij BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 113-120.

¹³² BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 118.

echte ‘duelcultuur’. Het mag dan ook niet verbazen dat het merendeel van de informatie die in het eerste deel van deze verhandeling aan bod komt, vooral gebaseerd is op de situatie in het buitenland, met name in Frankrijk en Engeland.

Wie echter op zoek gaat naar literaire bronnen over het duel om eer in de Zuidelijke Nederlanden in de Nieuwe Tijd, wordt al snel ontmoedigd. Dergelijk materiaal is immers zeer summier, wat waarschijnlijk meteen de oorzaak is van de hedendaagse lacune in het wetenschappelijk historisch onderzoek. Het is inderdaad zo dat we slecht zijn ingelicht over de situatie in de Zuidelijke Nederlanden. Het gebrek aan verhalende of informatieve bronnen over het tweegevecht om eer is daarvoor verantwoordelijk. De logische vraag is dan de volgende: is het ontbreken van dergelijke gegevens mogelijk een indicatie van het feit dat duels niet of nauwelijks voorkwamen in onze contreien? Het antwoord op deze vraag is negatief: ons archivalisch onderzoek heeft uitgewezen dat de Belgische rijks- en stadsarchieven wel degelijk relatief veel stukken bevatten die op één of andere manier te maken hebben met een duel. Wel is het zo dat het hier voornamelijk gaat om ordonnanties, procesdossiers en diverse juridische documenten: andersoortige bronnen zijn zo goed als onvindbaar. Misschien zou een systematische doorzoeking van familiearchieven op het gebied van brieven en dagboeken nog uitkomst kunnen bieden, maar om met de woorden van François Billacois te spreken: *“il y faudrait la vie entière d’une congrégation de bénédictins, et un résultat rigoureux ne serait pas assuré...”*¹³³.

Waar duels dus wel degelijk voorkwamen in de Zuidelijke Nederlanden, kan het gebrek aan andersoortige bronnen zoals traktaten en commentaren mogelijk wel wijzen op het ontbreken van een echte ‘duelcultuur’ in onze regio. In hoofdstuk 1 stipten we reeds aan dat het duel in landen als Frankrijk en Engeland deel scheen uit te maken van de collectieve mentaliteit, of toch in elk geval diep verankerd bleek in de samenleving. In de Zuidelijke Nederlanden schijnt dat veel minder het geval geweest te zijn, al kan ook dat niet met zekerheid aangetoond worden. De afwezigheid van literaire bronnen vormt immers geen afdoend bewijs om deze stelling te bevestigen¹³⁴. Om een beter zicht op de zaak te krijgen, is het misschien nuttig om een blik te werpen op de situatie bij onze noorderburen. De van oudsher culturele en politieke banden die onze contreien met de

---

¹³³ BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 117.

¹³⁴ Het is immers maar de vraag in hoeverre de Franse dueltraktaten in onze streken gelezen en bediscussieerd werden door de plaatselijke elite.

Noordelijke Nederlanden hadden, maken het immers interessant om de vergelijking aan te gaan. Bovendien hebben de Nederlandse historici in elk geval al iets meer aandacht geschonken aan onderwerpen als het duel¹³⁵ en de adellijke levensstijl dan hun Belgische collega's. Toch moet men opletten met dergelijke vergelijkingen: de omstandigheden van de elite in de Zuidelijke Nederlanden verschilden namelijk nogal van de context in de Republiek. In het vroegere Nederland was de levenswijze van de aristocratie bijvoorbeeld veel minder sterk beïnvloed door een centraal vorstelijk hof. Er was weliswaar het semi-monarchale hof van de Oranjes in Den Haag, waar men zich ongetwijfeld bekwaamde in de cultivering van het goede leven, maar het openbaar leven werd er voornamelijk georganiseerd door de invloedrijke stedelijke regenten, met daarnaast een landadel die op politiek gebied minder inbreng had¹³⁶.

De aanvankelijk grote culturele verschillen tussen regenten en edelen verdwenen na verloop van tijd, maar nooit helemaal. De levensstijl van beide groepen ging wel steeds meer gelijklopen, waarbij een gematigde wisselwerking de toon aangaf: de adel vertoonde tekenen van verburgerlijking (vooral met betrekking tot hun economische activiteiten), terwijl de regenten sommige typisch aristocratische omgangsvormen overnamen. Toch zouden beide levenswijzen nooit helemaal in elkaar overvloeien: “*de Republiek heeft noch een ‘bourgeois nobility’ gekend, noch een daadwerkelijke aristocratisering van haar regenten*”¹³⁷. Volgens Herman Roodenburg kan deze merkwaardige verhouding mogelijk verklaren waarom een typisch adellijke praktijk als het duel dan ook relatief zeldzaam is gebleven in de Noordelijke Nederlanden¹³⁸. Zowel het sterk burgerlijke karakter van de samenleving als het feit dat de adel vooral landadel en geen stadsadel was, droeg hier nog toe bij. Ook A.J. Van Weel stelt dat het tweegevecht als een fenomeen van vreemde herkomst nooit echt ingeburgerd geraakte in de Republiek¹³⁹. Duels kwamen volgens hem vooral voor bij studenten en militairen, niet toevallig twee maatschappelijke groepen die leefden in een vrij afgeschermd micromilieu met een grote interne sociale controle, een sterk zelfbewustzijn en vooral: veel buitenlanders.

---

¹³⁵ Zie bv. VAN WEEL, A. J. “De wetgeving tegen het duellieren in de Republiek der Verenigde Nederlanden”. *Nederlands Archievenblad*, LXXXI (1977) 282-296.

¹³⁶ ROODENBURG, H. “Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans”. *Volkkundig Bulletin*, XXII (1996) 129-148. Blz. 136.

¹³⁷ ROODENBURG, “Eer en oneer ten tijde van de Republiek”, 137.

¹³⁸ ROODENBURG, “Eer en oneer ten tijde van de Republiek”, 137.

¹³⁹ VAN WEEL, “De wetgeving tegen het duellieren in de Republiek”, 284.

De specifieke situatie bij onze noorderburen sluit overeenkomsten met de Zuidelijke Nederlanden niet uit, maar kan ze evenmin bevestigen. Ook in onze contreien gold het duel als een geïmporteerd gebruik, maar de vraag is of dit feit wel als argument gebruikt mag worden om te stellen dat de praktijk ook hier nooit echt geïntegreerd geraakte in de samenleving. Dat zulks niet noodzakelijk het geval hoefde te zijn, wordt duidelijk wanneer we de situatie in andere landen bekijken. Zo werd het duel in Engeland ingevoerd vanuit Italië en Frankrijk, maar dat kon de grote populariteit ervan bij de plaatselijke elite niet beletten¹⁴⁰. Bovendien verschilde de politieke toestand van de Lage Landen sterk in Noord en Zuid. Belangrijk is het feit dat de Zuidelijke Nederlanden in tegenstelling tot de Verenigde Provinciën een monarchische staatsvorm behielden (zij het dan met een vorst die overwegend in het buitenland verbleef¹⁴¹), met een strikte centralistische bewindvoering en een invloedrijk hof te Brussel. Vanuit dat standpunt zou men misschien beter de vergelijking aangaan met Frankrijk, dat ook een sterke culturele invloed had op onze contreien: het Brusselse hof is weliswaar niet zo luisterrijk in de publieke opinie als het Franse, maar oefende niettemin een grote aantrekkingskracht uit op de plaatselijke aristocratie. Ongetwijfeld was het een plaats waar de adellijke levensstijl en de cultuur van *civilité* uitvoerig gemanifesteerd werden, net zoals dat aan het Franse hof het geval was. Toch kan de vergelijking ook hier niet helemaal doorgevoerd worden: zo was de politieke onafhankelijkheid en invloed van de Zuidnederlandse adel in elk geval groter dan die van de Franse hovelingen, wat wellicht ook zijn weerslag zal gehad hebben op hun levenswijze.

Wat er ook van zij, het mag duidelijk wezen dat het onderzoek naar het duel in onze contreien allerminst een sinecure genoemd kan worden. Er moet immers rekening gehouden worden met een hele reeks factoren die mee bepaalden of het tweegevecht al dan niet kon doordringen in mentaliteit en maatschappij. De vraag is dus in hoeverre er in onze

---

¹⁴⁰ De vreemde herkomst van het fenomeen werd door de tegenstanders ervan wel vaak aangegrepen als een extra argument om de praktijk te veroordelen. Zie PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 93 e.v.

¹⁴¹ Na de abdicatie van Karel V in 1555 zou geen enkele van zijn opvolgers (met uitzondering van de aartshertogen Albrecht en Isabella, die hun hof in Brussel hadden) ooit in de Lage Landen verblijven of er zelfs maar een bezoek aan brengen. De eerstvolgende legitieme vorst die (weliswaar incognito) zijn Zuidnederlandse gebieden bezocht was keizer Jozef II, in 1781! Het paleis op de Koudenberg in Brussel huisvestte dus vooral landvoogden en gouverneurs-generaal (meestal wel van prinselijken bloede), die optraden als plaatsvervangers van de vorst.

streken een politiek-juridisch en sociaal-cultureel klimaat bestond waarin duels konden gedijen. In wat volgt onderzoeken we met andere woorden in welke mate de precondities voor de opbloei van het duel om eer in de Zuidelijke Nederlanden aanwezig waren.

2.2 De rechtspraak

De verscheidene edicten en ordonnanties die door de jaren heen werden uitgevaardigd door de opeenvolgende overheden met betrekking tot het tweegevecht, liegen er niet om: het duel werd door de officiële instanties stevast beschouwd als een zeer ernstig en verwerpelijk misdrijf dat ten stelligste moest worden bestreden. Uit de bronnen blijkt echter dat een duidelijke rechterlijke uitspraak over dergelijke zaken vaak niet zo vanzelfsprekend was als de theorie van de wetteksten wel laat uitschijnen. De gerechtelijke instanties zagen zich vaak geconfronteerd met talloze moeilijkheden, die alle een invloed konden uitoefenen op hun uiteindelijke oordeel. Vooraleer we echter dieper ingaan op die problematiek, geven we een algemeen overzicht van de verschillende pogingen die tijdens de Nieuwe Tijd in de Zuidelijke Nederlanden zijn ondernomen om het fenomeen van de duels in te dijken. Daarenboven trachten we een antwoord te geven op de vraag waarom het duel in feite als een strafbaar feit werd beschouwd.

1.1.1 *Het gerechtelijk tweegevecht in de Zuidelijke Nederlanden*

In het vorige hoofdstuk zagen we dat het duel om eer geënt was op de middeleeuwse ridderlijke cultuur en voortbouwde op het aloude gebruik van het gerechtelijk tweegevecht. Hoewel dit fenomeen zoals gezegd duidelijk onderscheiden moet worden van het latere duel¹⁴², is het gezien die oorspronkelijke relatie misschien toch nuttig om een blik te werpen op de desbetreffende situatie in de Zuidelijke Nederlanden. De vraag is dan of het gerechtelijk duel überhaupt wel voorkwam in onze contreien, en hoe de publieke opinie er tegenover stond. De 19de-eeuwse historicus Fougeroux de Campigneulles twijfelde niet over het antwoord hierop: *“il n’y a aucune différence à signaler entre les Pays-Bas et les autres contrées occidentales de l’Europe, pour l’origine, les progrès et la cessation des*

---

¹⁴² Zie in dat verband PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 11-12 en BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 31-40 en 352-357.

duels juridiques du moyen âge”, schrijft hij¹⁴³. Dat de juridische procedure van het kamprecht in onze gebieden inderdaad sterk ingeburgerd was, bevestigt ook Raoul Van Caenegem in zijn studie over het middeleeuwse strafprocesrecht in Vlaanderen: “*deze tweezijdige oud-Germaanse bewijsprocedure (...) vinden we als rechtstreekse erfenis van de hoge Middeleeuwen in het Vlaamse strafproces van de XIIe en XIIIe eeuw terug als een zeer verbreid bewijsmiddel*”¹⁴⁴. Dat blijkt overigens niet alleen uit talloze wetteksten en keurboeken, maar evenzeer uit een aantal verslagen die door kroniekschrijvers aan de geschiedenis werden toevertrouwd¹⁴⁵. Veel van deze gevallen worden besproken in de 19de-eeuwse studies van o.a. J.G. Millingen¹⁴⁶, Emile Colombey¹⁴⁷ en Fougeroux de Campigneulles zelf, maar we merken daarbij op dat deze historici helemaal geen breuklijn zagen tussen de gerechtelijke tweegevechten van de middeleeuwen en de latere duels om eer. Voor hen was het moderne duel niets meer of niets minder dan een rechtstreekse uitloper van het juridische duel, en zij gingen dan ook volledig voorbij aan de veranderende context van *courtoisie* en eergevoel. Op zich is dat niet zo verwonderlijk, want het formele onderscheid tussen beide fenomenen was niet altijd even duidelijk. Zeker in de 15de en vroege 16de eeuw, waarin het ene gebruik langzaam teloorving en het andere langzaam in opkomst was, leken het gerechtelijk tweegevecht en het duel om eer vormelijk nog sterk op elkaar. De vroegste duels om eer speelden zich dus nog geruime tijd af in een middeleeuws kader, totdat de nieuwe ideeën uit Italië daarin een evolutie zouden teweegbrengen.

¹⁴³ FOUGEROUX DE CAMPIGNEULLES, *Histoire des duels anciens et modernes*, dl. II, 18.

¹⁴⁴ VAN CAENEGEM, R.C. *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren XXIV). Brussel, 1956. Blz. 139.

¹⁴⁵ Zie bv. de 15e-eeuwse kroniek van Olivier DE LA MARCHE, uitgegeven als *Traité du duel judiciaire: relations de pas armes et tournois*. B. PROST, ed. Parijs, 1872.

¹⁴⁶ MILLINGEN, J.G. *The history of duelling, including narratives of the most remarkable personal encounters that have taken place from the earliest period to the present time*. 2 dln. Londen, 1841. (Blz. 361-370 van deel II handelen over België en Nederland.)

¹⁴⁷ COLOMBEY, E. *Histoire anecdotique du duel dans tous les temps et dans tous les pays*. Parijs, s.d. (Blz. 272-280 over België en Nederland.)

Waar de praktijk tijdens de hoge middeleeuwen zeer frequent voorkwam¹⁴⁸, zou het gerechtelijk tweegevecht reeds vanaf de 12de eeuw aan belang ingeboet hebben: “*globaal genomen valt het op dat het Vlaamse strafproces reeds in de 12de eeuw, en a fortiori later, een zeer secundaire plaats toekent aan de duels. Deze zijn quantitatief zeker onbeduidend geweest, hoewel ze in vroegere eeuwen wellicht het voornaamste bewijsmiddel van de vrije volksgenoten waren geweest*”, aldus Van Caenegem¹⁴⁹. In navolging van het godsbewijs kwam ook het gerechtelijk tweegevecht geleidelijk aan in diskrediet, en werd het hoe langer hoe meer beschouwd als een gevaarlijke, van bijgeloof doordrongen procedure zonder reële bewijskracht. Het kamprecht zou aan het eind van de middeleeuwen dan ook langzaam uit de samenleving verdwijnen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de commentaren van de Vlaamse rechtsgeleerde Filips Wielant (1441-1520), die ca. 1516 het volgende schreef: “*dit campen was jehens God ende alle rechten, alleenlick ghefondeert up een heresie die tvolck hadde dat de rechtveerdicheyt nemmermeer gedooghen en soude den innocent pugnieren, twelcke was tempteren Gode, zo wast verboden by den gheestelicken ende by den civilen rechten niet meer te doene. Ende wierden vele porterien in Vlaendren daerof bevryt, zodat eene langhen tyt was dat men in dese quartieren daerof niet meer en useerde*”¹⁵⁰.

De burgerlijke mentaliteit en de opkomst van het staatsbewijsrecht hebben het kamprecht dus de das omgedaan, maar dat kon niet verhinderen dat het gebruik nog lange tijd zeer geliefd is gebleven bij de adel¹⁵¹. Tijdens de Bourgondische periode bijvoorbeeld vonden er nog verscheidene gevallen plaats¹⁵², maar de werkelijke bloei van het fenomeen was zeker voorbij. Olivier de la Marche schreef op het einde van de 15de eeuw in dat verband het volgende: “*peu de gens vivans ont veu l’exécution de gaige de bataille, et a plus de soixante et dix ans que soubz ceste maison de Bourgogne, ne fut telle oeuvre exécutée entre deux nobles hommes. Et moy qui ay demouré en ceste noble maison près de soixante*

¹⁴⁸ Volgens J.-J.-E. Proost zouden er tijdens het episcopaat van de Luikse prinsbisschop Henri van Verdun (1075-1091) zelfs niet minder dan 413 gerechtelijke tweegevechten hebben plaatsgevonden in het prinsbisdom! PROOST, J.-J.-E. “Recherches sur la législation des jugements de Dieu, principalement en Belgique et accessoirement dans les principaux pays d’Europe”. *Annales de l’Académie d’archéologie de Belgique*, XXIV (1868) 177-274. Blz. 187.

¹⁴⁹ VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafprocesrecht*, 146.

¹⁵⁰ WIELANT, F. *Corte instructie in materie criminele*. J. MONBALLYU, ed. Brussel, 1995.

¹⁵¹ VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafprocesrecht*, 140.

¹⁵² Voor voorbeelden, zie de genoemde werken van Millingen, Colombey, Fougereux de Campigneulles en Proost.

ans, je ne veis de ma vie gaige de bataille”¹⁵³. Het ziet ernaar uit dat het gerechtelijk tweegevecht met andere woorden wel belangrijk bleef als cultureel thema, maar dat het in de praktijk nog slechts weinig voorkwam. Volgens Billacois wijst dit erop dat het gebruik in elk geval een veel grotere weerklank bleef houden in de mentaliteit dan in de realiteit: “*au niveau de l’imaginaire, le duel est un point d’ancrage essentiel de la mentalité aristocratique*”¹⁵⁴. De auteur haalt hiermee een interessant punt aan, waarbij volgende vraag zich onvermijdelijk opdringt: is het mogelijk dat de receptie van een buitenlands fenomeen als het duel om eer misschien vergemakkelijkt of versneld werd door de aanwezigheid van die denkwijze? Of anders gesteld: was de ridderlijke mentaliteit van de Zuidnederlandse adel, waarin men met heimwee zou teruggekeken hebben naar het kamprecht, misschien relatief ontvankelijk voor een gebruik als het ‘moderne’ duel? Markku Peltonen zou een dergelijke hypothese ongetwijfeld tegenspreken (voor hem staat het duel om eer los van zijn middeleeuwse precedenten), maar Billacois en andere historici schijnen het alleszins geen ondenkbare gedachte te vinden.

1.1.2 De wetgeving tegen het duel om eer in de Zuidelijke Nederlanden

De vraag wanneer het eerste duel om eer zich precies afspeelde in onze contreien, zal nooit een antwoord krijgen. Het is echter wel mogelijk om te onderzoeken wanneer de praktijk voor het eerst als problematisch werd ervaren door de centrale overheid. Volgens Billacois kwam de wetgeving tegen het duel slechts langzaam op gang: de geleidelijke overgang van de vroegste, openbare en semi-officiële duels om eer (die nooit echt afgeschaft werden maar eerder ‘uit de mode’ geraakten) naar een meer private vorm van tweegechten (de zogenaamde duels ‘*alla macchia*’, die buiten de officiële instanties om plaatsvonden) is daarvoor verantwoordelijk. Lange tijd werd het duel *alla macchia* dan ook niet zozeer als een illegaal, maar eerder als een extralegaal fenomeen beschouwd. Slechts toen het aantal duels steeg en er bijgevolg steeds meer doden en gewonden vielen, zou de wetgever strenger gaan optreden. Dit gebeurde echter pas in de eerste decennia van de 17de eeuw: vóór die tijd probeerde men vooral het gebruik onder (vorstelijke) controle te houden en te

---

¹⁵³ DE LA MARCHE, *Traité du duel judiciaire*, 2. Zie ook BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 35.

¹⁵⁴ BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 34-35.

voorkomen dat duellisten teveel het recht in eigen handen zouden nemen¹⁵⁵. We zullen zien dat de situatie in de Zuidelijke Nederlanden niet anders was: de wetgeving met betrekking tot het tweegevecht kende er een vergelijkbare evolutie als in Frankrijk en andere Europese landen.

1.1.2.1 De eerste legislatieve maatregelen tegen het ‘extralegale’ duel: 1550-1600

De allereerste ordonnantie in onze streken die protesteerde tegen het feit dat eerconflicten al te vaak op eigen initiatief werden afgehandeld, verscheen in juni 1557 (zie bijlage 2)¹⁵⁶. Deze verordening biedt meteen een eerste goede indruk van de perceptie die het duel om eer genoot bij de centrale overheid en de koning. Men wees erop dat “*toute vengeance, poursuyte et réparation d’injure*” voorbehouden waren aan de soevereine vorst van het land (= Filips II van Spanje) of aan de rechters en dat het verboden was om op eigen initiatief wraak te nemen op iemand anders. Kennelijk was een herinnering aan deze regel dringend nodig, want “*nous entendons que au contraire de ce aucuns s’avancent journellement, en contempnant l’auctorité de nous et de nostre justice, d’une volonté préméditée et cupidité effrénée de vindication, oublyans les commandemens de Dieu, retalier et venger de leur auctorité privée et desraisonnable injure qu’ilz ont recue*”. Alhoewel de term ‘duel’ niet voorkomt in de tekst (men gebruikt voornamelijk het woord ‘combat’), staat het vast dat de overheid expliciet doelde op de gevechten die buiten de wet om plaatsvonden en alle kenmerken vertoonden van wat in latere edicten als ‘duel’, ‘duello’ of ‘duellum’ zou aangeduid worden: “*(aucuns) sont venuz à ce point de licence intollérable que de s’envoyer lettres de cartel et deffiance pour se provocquer à jour, heure et en lieu préfix pour s’entrebattre ou tuer*”.

Naast het feit dat de wet omzeild werd, zag de vorst echter ook nog een andere reden om extralegale duels tegen te gaan: ze veroorzaakten niet alleen “*grosses querelles et haines mortelles*” tussen de duellisten, maar ook tussen de achterban van beide partijen, waardoor “*troubles et desordres en l’estat publicque*” konden ontstaan. Zo kon een ogenschijnlijk klein conflict leiden tot “*grandes esmotions*”. De koning maande zijn onderdanen dan ook aan om, “*si quelque tort est faict à leur honneur ou aultrement*”, zich te wenden tot de

¹⁵⁵ BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 146-149.

¹⁵⁶ *Edit perpétuel sur le duel en Brabant. Juin 1557*. (Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série 1506-1700. Dl. VII: Règne de Philippe II (1555-1559)). Brussel, 1910, blz. 209-210. Zie bijlage 2.

justitie en niet zelf het recht in eigen handen te nemen. Het zenden van kartels of het uitdagen tot een tweegevecht werd uitdrukkelijk verboden “*sur payne de la vye et de confiscation de tous leurs biens*”, evenals het bijwonen of het assisteren ervan. Toch begreep de overheid ook dat een dergelijke waarschuwing niet volstond. Wie zijn eer hoger achtte dan zijn leven, vreesde immers de doodstraf niet; daarvoor was het eergevoel te belangrijk. Precies om die contradictie weg te werken werd er een belangrijke passage toegevoegd aan het edict van 1557: “*Et si quelcun fut tant téméraire que d’oser contrevénir à nostre dicte ordonnance (...) nous avons tel provocateur et dégradé dès maintenant pour lors d’armes et d’honneur et le déclairons de faict infame, veuilans et deffendans mesmes à celluy qui sera provoqué ne luy respondre ou accepter le dict combat soubz les mesmes paines, ains qu’il le contempne comme homme vilain de nulle qualité et honneur*”. De woordkeuze laat weinig aan de verbeelding over. Net door de nadruk te leggen op het eerloze karakter van het duel, trachtte men de mogelijke duellisten te doen afzien van “*leur pervers et mauvais vouloir*”: de overheid beseftte kennelijk zeer goed dat het eerbegrip een belangrijke rol speelde in het ontstaan van een tweegevecht¹⁵⁷.

Naar de redenen waarom de hier besproken ordonnantie precies in het jaar 1557 werd uitgevaardigd, blijft het speculeren. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat één bepaald duel om eer daartoe de aanleiding is geweest. Vermoedelijk was het eerder een logisch gevolg van de snel groeiende populariteit van het fenomeen: net als elders in Europa begon men zich bewust te worden van het stijgende aantal ‘extralegale’ duels en, mutatis mutandis, van het hogere sterftecijfer¹⁵⁸. In het edict van 1557 hanteert men bijvoorbeeld de term ‘*journallement*’ om de frequentie van de tweegevechten aan te duiden (cf. supra). Dit is geenszins een bewijs dat duels dagelijks voorkwamen, maar niettemin wijst het erop dat de praktijk steeds zichtbaarder werd in de samenleving. De ordonnantie werd trouwens opnieuw verspreid in 1589 en 1599, en in 1596 verscheen er een verordening die zich specifiek kante tegen duels in het leger¹⁵⁹: ook dit is een indicatie van het feit dat het aantal tweegevechten in deze periode sterk steeg¹⁶⁰. Het is in dat verband veelzeggend dat er in de periode 1550-1600 ook in andere Europese landen al enkele verordeningen tegen het

¹⁵⁷ Alle citaten uit *Edit perpétuel sur le duel en Brabant. Juin 1557*. (Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série 1506-1700. Dl. VII: Règne de Philippe II (1555-1559)). Brussel, 1910, blz. 209-210.

¹⁵⁸ We brengen in dat verband ook in herinnering dat het Concilie van Trente op haar allerlaatste bijeenkomst in 1563 eveneens een verbod uitvaardigde tegen het duel. Cf. supra, hoofdstuk 1.

¹⁵⁹ *Placcarte en rason de los Desafios. 2 Novembris 1596*. (Placcaeten en Ordonnantien van de hertogen van Brabant, princen van deze Nederlanden. Dl. III). 10 dln. Antwerpen-Brussel, 1648-1774, blz. 280-282.

tweegevecht werden uitgevaardigd, al ging het dan niet zozeer om een veroordeling van het duel op zich, dan wel om een verbod om het recht in eigen handen te nemen en de juridische instellingen te negeren. Ook ging het vaak om besluiten gericht tegen een specifieke groep, met name militairen en hovelingen. In Frankrijk bijvoorbeeld verscheen in het jaar 1550 een ordonnantie tegen duels in het leger, en ook in 1566¹⁶¹, 1578¹⁶², 1579¹⁶³ en 1599¹⁶⁴ werden soortgelijke legislatieve teksten gepubliceerd.

In de Noordelijke Nederlanden vaardigde Willem van Oranje in 1572 een zogenaamde articulbrief uit (een verzamelverordening van het materiële militaire strafrecht), waarin aan militairen een absoluut verbod werd opgelegd om te duelleren. In volgende articulbrieven (respectievelijk van 1573, 1578, 1579 en 1590) werd dit besluit reeds aangepast: duels onder soldaten bleven toegestaan, maar alleen mits toestemming van de bevelhebber¹⁶⁵. In Italië tenslotte, de bakermat van het duel om eer, zien we dat de hertog van Ferrara reeds in 1543 een verordening tegen het tweegevecht uitvaardigde, terwijl dit in de stadstaat Venetië pas in 1573 voor de eerste maal gebeurde. Ook de evolutie in deze landen is interessant: in Ferrara werd de ordonnantie al in 1578 en nogmaals in 1627 herhaald, terwijl Venetië pas in 1632 een eerste maal zijn besluit daaromtrent hernieuwde. Kennelijk

---

¹⁶⁰ We wijzen in dat verband nogmaals op de cijfers van Lawrence Stone, die stelt dat het aantal duels in Engeland gedurende het laatste decennium van de 16de eeuw spectaculair steeg. Het lijkt erop dat dit ook in de Spaanse Nederlanden het geval was. Cf. supra, hoofdstuk 1 en STONE, L. *The Crisis of the Aristocracy*, 245.

¹⁶¹ In 1566 vaardigde de Franse koning Charles IX een ordonnantie uit waarin men potentiële duellisten aanmaande hun geschil voor te leggen aan de Grootofficieren van de kroon, die dan als scheidsrechter konden fungeren om het conflict zonder bloedvergieten op te lossen. Het duel zelf werd dus afgeraden, maar nog niet verboden. Zie BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 147.

¹⁶² De ordonnantie van 1578 was specifiek gericht tegen duels tussen hovelingen: *Ordonnance sur le fait des querelles qui pourroient advenir en son [= koning Henri III] logis ou à la suite de la Cour*. Zie BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 147.

¹⁶³ De grote *Ordonnance de Paris* van 1579 wijdt enkele artikels aan het duel, maar zonder het met naam te vernoemen. BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 147-148.

¹⁶⁴ Op 26 juni 1599 besliste het Parlement van Parijs naar aanleiding van een dodelijk tweegevecht dat het duel verboden was en dat niemand zich mocht wreken buiten de gewoonlijke juridische weg om. Dit besluit drukte zich volgens Billacois uit “*avec une audace que les rois n’auront pas de sitôt*”. BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 148.

¹⁶⁵ VAN WEEL, “De wetgeving tegen het duelleren in de Republiek”, 287.

waren er dus wel lokale verschillen wat betreft de frequentie van de duels, óf wat betreft de mate waarin tweegevechten als een probleem werden ervaren¹⁶⁶.

Vóór ca. 1550 scheen het gebruik van het duel om eer dus beter aanvaard te worden door de publieke opinie én door de vorsten¹⁶⁷. Niet zelden gaven zij hun onderdanen de toestemming om hun onderlinge geschillen uit te vechten¹⁶⁸, en wat meer is: zij stonden zelf evenmin afkerig tegenover het duel als middel tot eerherstel. Daarvan getuigt bijvoorbeeld het beroemde conflict tussen de Franse koning Frans I en keizer Karel V, dat door vele eigentijdse auteurs werd becommentarieerd¹⁶⁹. De naam van de keizer, die op dat moment de soevereine vorst der Nederlanden was, duikt trouwens ook op in andere, al dan niet legendarische of zwaar aangedikte duelverhalen. Zo schrijft historicus Adrien de Mélotte dat Karel V in 1521 middels een kartel werd uitgedaagd tot een tweegevecht door Robert de la Marck (1491-1536), hertog van Bouillon en lid van de vooraanstaande familie de la Marck uit het prinsbisdom Luik¹⁷⁰. De Mélotte baseert zich daarbij op de gezamenlijke mémoires van de Franse adellijke broers Guillaume en Martin Du Bellay, voor het eerst gepubliceerd in 1569. Bij nalezing van die tekst wordt echter duidelijk dat het niet zeker is of het hier wel om een uitdaging tot een duel ging (alleen de term ‘*déffier*’ wijst daarop), en van een kartel is al helemaal geen sprake: “*Messire Robert de la Marche (...) sçachant l’Empereur à Worme, ville impériale, auquel lieu avoit assemblé une diette des princes et villes franches de la Germanie (...) l’envoya ledit Messire Robert déffier en plaine diette, chose qui fût trouvée et prise, tant par l’Empereur qu’autres princes, en grand dédaing, qu’un simple seigneur comme Messire Robert envoyast deffier un*

¹⁶⁶ BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 79.

¹⁶⁷ Dit is waarschijnlijk ook een logisch gevolg van het feit dat de praktijk in de eerste helft van de 16de eeuw nog minder voorkwam.

¹⁶⁸ Eén van de beroemdste voorbeelden daarvan was het fameuze duel tussen de Franse edellieden Jarnac en La Châtaigneraye (1547), dat volgens Billacois door koning Henri II werd toegestaan om politieke redenen en ter bevestiging van zijn koninklijke macht. Zie BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 83-93.

¹⁶⁹ Toen Karel V de Franse koning Frans I beschuldigde van het feit dat hij enkele clausules van het verdrag van Madrid zou hebben overtreden, gaf deze laatste de keizer het *démenti* en eiste hij genoegdoening voor een dergelijke provocatie. Verscheidene kartels werden uitgewisseld, maar het duel zou uiteindelijk nooit plaatsvinden (en meer dan waarschijnlijk heeft geen van beide vorsten dit ook ooit serieus overwogen). Zie o.m. CUENIN, M. *Le duel sous l’Ancien Régime*. Parijs, 1982. Blz. 24; BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 23; en BALDICK, *The Duel*, 49.

¹⁷⁰ DE MELOTTE, A. *L’escrime, les armes, le duel au pays de Liège*. Luik, 1911, blz. 64.

*Empereur, seigneur de tout pays et d'hommes belliqueux*¹⁷¹. Een tweede voorbeeld vinden we bij Emile Colombey: het betreft hier Jean de Hennin-Liétard (1499-1562), eerste graaf van Boussu (in Henegouwen), die in 1554 op een gemaskerd bal te Brugge een vermomde edelman die hem hinderde zou hebben uitgedaagd tot een duel. De edelman antwoordde hem: “*J’y serai, Boussu*”. Toen Boussu zich de volgende ochtend naar de afgesproken plaats begaf, trof hij daar Karel V aan die hem zei: “*Comte de Boussu, quand je vous disais que j’y serais...!*”. Kennelijk had de graaf zonder het te beseffen de keizer in eigen persoon uitgedaagd. Boussu vroeg Karel onmiddellijk om vergiffenis en kreeg die ook. Of er een kern van waarheid zit in dit verhaal, is ons niet bekend, maar feit is wel dat de nazaten van Jean de Hennin-Liétard allen de zin “*Gy seray Boussu*” als wapenspreuk hebben aangenomen...¹⁷²

1.1.2.2 De legislatieve maatregelen tegen het duel vanaf 1600

In februari 1610 vaardigden de aartshertogen Albrecht en Isabella een Eeuwig Edict uit, waarin de overheid zich expliciet kante tegen de toepassing van het tweegevecht als middel tot conflictbeslechting (zie bijlage 3)¹⁷³. Sommige vroegere historici hebben beargumenteerd dat deze ordonnantie in feite de eerste was die daaromtrent in de Spaanse Nederlanden gepubliceerd werd¹⁷⁴. Dat ligt enerzijds aan het feit dat het edict van 1610 voor het eerst de term ‘duel’ gebruikte, maar anderzijds was er ook een inhoudelijk verschil met de reeds besproken ordonnanties van de late 16de eeuw. Anders dan in 1557 immers ging dit plakkaat uitgebreid in op de eetheorie die achter het duel school, en die volgens de aartshertogen steunde op wel erg zwakke gronden: “*Comme à nostre tres grand regret et desplaisir, nous appercevons journellement de plus en plus qu’entre autres maux et desordres que la longue durée des guerres civiles et le mauvais exemples d’aucuns voisins, a comme par contagion fait naistre et glisser parmy noz subjects (...) la damnable coutume des défiz, au moyen desquelz les hommes soubz un faux voile d’honneur et soubz*

¹⁷¹ DU BELLAY, M. *Les mémoires de Messire Martin Du Bellay*. C.-B. PETITOT, ed. (Collection complète des mémoires relatifs à l’histoire de France, XVII). Parijs, 1827, blz. 293.

¹⁷² COLOMBEY, *Histoire anecdotique du duel*, 274. Zie ook FOUGEROUX DE CAMPIGNEULLES, *Histoire des duels anciens et modernes*, dl. II, 43, noot 346.

¹⁷³ *Edit perpétuel contre le duel. 27 février 1610*. (Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Règne d’Albert et Isabelle (1597-1621). Dl. II : 1609-1621). Brussel, 1912, blz. 41-43. Zie bijlage 3.

¹⁷⁴ Zie bijvoorbeeld VAN ELEWIJCK, Th. *Le duel dans l’ancienne Belgique*. Leuven, 1935, blz. 4.

ombre de tirer raison d'une prétendue offense, le plus souvent pour causes fort legeres et de neant, s'entreprovoquent au combat de duel". De vorsten benadrukten dat het duel niets anders was dan een van alle menselijkheid ontdaan gebruik, dat niet alleen inging tegen de goddelijke en wereldlijke wetten maar ook nog eens steunde op "*un desir felon de vengeance, et d'une faulse persuasion fondée sur l'orgueil effrené*", dat duellisten ertoe aanzette "*de par ce moyen se faire plus redouter et estimer*".

Duels waren met andere woorden gestoeld op een valse en leugenachtige opvatting van het eerbegrip, die bij de adel en de militairen leefde: "*Et par ce que nous remarquons ce desordre pour la pluspart proceder d'une opinion abusive trop enracinée és coeurs de la noblesse et soldatesque de ce temps, de ne debvoir ny pouvoir rechercher raison d'une injure receuë par autre voyage que celle dudit combat ou duel, sans encourir note de lascheté et faute de courage, avons declairé et declairons ladicte opinion erronée, faulse et mensongere*". Net omdat zovelen ervan uitgingen dat een geschonden eer op geen enkele andere wijze kon worden hersteld dan door middel van een tweegevecht, namen zij het recht in eigen handen, met "*meurtres et autres grands desordres*" tot gevolg. Daarom maanden de vorsten hun onderdanen aan "*de vivre paisiblement, amiablement et civilement les ungs avec les autres, se gardans reciproquement le respect, decence et bienséance, chacun selon sa qualité, degré et dignité, respectivement, sans s'offenser, injurier ni mespriser, ou donner occasion l'un à l'autre par faicts ou paroles indiscrettes de noise, hayne ou inimitié*". Het uitwisselen van kartels, het uitdagen tot een tweegevecht en het beantwoorden van die uitdaging werd strikt verboden, "*à peine d'estre degradez d'armes et de noblesse, et declairez infames et roturiers, et oultre ce de fourfaire leurs estatz, offices, pensions ou entretenemeus, si aucuns en ont, et la moictie de leurs biens, applicables à œuvres pieux à nostre ordonnance*". Wie dat verbod in de wind sloeg en het toch waagde een duel te voeren of bij te wonen als getuige, zou gestraft worden met de dood en met inbeslagname van de eigendom.

De overheid beseftte echter maar al te goed dat het onbeantwoord laten van een uitdaging tot een tweegevecht voor een heer van stand grote sociale consequenties had. Wie niet bereid was zijn leven op het spel te zetten voor zijn eer, was in de ogen van anderen een lafaard en een zwakkeling. Daarom benadrukte het edict van de aartshertogen dat iedere goede en trouwe onderdaan die de moed had een duel te weigeren, mocht rekenen op de steun en bescherming van de overheid, "*defendants à tous de leur en faire ou dire aucun*

blasme ou reproche”. Het plakkaat van 1610 beperkte zich echter niet tot de bestraffing van duellisten, maar bood ook alternatieven om inbreuken op de eer te herstellen: “*nous (...) ordonnons à toute personne qui s’estimera grièvement offensée d’un autre en son honneur et reputation en cour ou au camp, de s’en plaindre a nous ou a nostre maistre de camp general, lequel a l’intervention de deux autres chevaliers, qui a ce de par nous seront autorisez, entendra les raisons du complainant et appellé par devant eux celui qui l’aura offensé, essayeront les moyens qu’ilz pouront adviser, propres à la satisfaction de l’honneur de l’offensé, et reconciliation des parties, tant qu’en eux sera*”. De vorsten verbonden zich er met andere woorden toe om zelf te oordelen over de eerconflicten van hun onderdanen, zodat de zaak in der minne en vooral zonder bloedvergieten geregeld kon worden¹⁷⁵. Indien de klacht legitiem was, kon de beschuldigde veroordeeld worden tot een gevangenisstraf en verkreeg de beledigde partij officieel eerherstel. Om misbruik te voorkomen konden de scheidsrechters echter ook beslissen dat de klacht ongegrond was: “*et advenant que ledit complainant soit jugé mal fondé en sa pretension pour s’estre offensé trop legerement et sans digne subject, sera renvoye avec honte et deshonneur, et outre ce arbitrairement puny*”¹⁷⁶.

Het edict van Albrecht en Isabella zou tijdens de eerste decennia van de 17de eeuw nog verscheidene malen herhaald worden: volgens Fernand Vanhemelryck was dat het geval in 1616, 1624, 1626 en 1628¹⁷⁷. De frequentie van de edicten wijst enerzijds op de grote populariteit van het tweegevecht in de Spaanse Nederlanden, maar toont anderzijds ook aan dat de overheid allerminst gediend was van de praktijk. Ook de strenge inhoud van de verbodsbepalingen is daarvan een indicatie: duellisten riskeerden de doodstraf en confiscatie van hun goederen, en werden bovendien gedegradeerd en eerloos verklaard. Toch liet men zich kennelijk niet tegenhouden door deze zware straffen: de maatregelen van de aartshertogen schijnen in elk geval weinig effect te hebben gehad. In 1636 zag koning Filips IV van Spanje, die het bewind over de Zuidelijke Nederlanden na de dood

¹⁷⁵ Indien het conflict zich afspeelde in één van de provincies, mochten ook de gouverneurs en de gewestelijke raden de rol van scheidsrechter overnemen. Enkel wanneer het zeer ernstige zaken betrof (bv. in geval van beschuldiging van verraad of beschuldiging van majesteitsschennis), moest de zaak doorverwezen worden naar de centrale overheid.

¹⁷⁶ Alle citaten uit *Edit perpétuel contre le duel. 27 février 1610*. (Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Règne d’Albert et Isabelle (1597-1621). Dl. II : 1609-1621). Brussel, 1912, blz. 41-43.

¹⁷⁷ Het gaat volgens Vanhemelryck respectievelijk om de herhalingen van 1 juli 1616; 11 juli 1624; 26 augustus 1626 en 10 juli 1628. Zie VANHEMELRYCK, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel*, 123.

van de Infante Isabella weer had overgenomen, zich dan ook genoodzaakt een nieuwe ordonnantie tegen het duel uit te vaardigen.

In deze ordonnantie, die de inhoud van het edict van 1610 – op enkele aanpassingen na – min of meer letterlijk overneemt¹⁷⁸, staat het volgende te lezen: “*Wy hebben met onghenoechte verstaen dat de heylighe ende zaelighe ordinantien van wylen van goeder ghedachten de Doorluchtighe Eertz-hertoghen Albert ende Isabel (...) op het stuck van de beroepinghen om te vechten in duel, niet en souden hebben soo religieuselyck onderhouden gheweest, noch ghehad d’executie die de ghewichticheyt van het stuck was verdienende: By ghebreke van d’welck, men heeft sien ghebeuren veele droeve ende deerlycke onghelucken*”¹⁷⁹. Om die reden werd het edict van 1610 dus hernieuwd in 1636, maar kennelijk had ook deze maatregel weinig uitwerking. Na een vruchteloze herhaling van het edict van Filips IV in 1638, 1658 en 1660¹⁸⁰, liet zijn opvolger Karel II in 1667 immers opnieuw een verordening publiceren¹⁸¹. Wederom verschilde de inhoud weinig van die van beide voorgaande edicten, al werd er wel één belangrijk element aan toegevoegd: de vorst verklaarde dat er in de toekomst niet langer gratie of kwijtschelding van schuld zou worden toegekend aan overtreders van het verbod. De gerechtelijke instanties werden

---

¹⁷⁸ Aan het edict van 1636 werd bijvoorbeeld een artikel toegevoegd dat stipuleerde dat de straffen tegen duellisten (confiscatie van goederen, verklaring van eerloosheid,...) óók golden voor eventuele dodelijke slachtoffers van een tweegevecht : “*Ende zal het proces criminel om het vervolgh vande voorseyde peyne oock ghedaen worden teghens het lichaem ende de ghedenckenisse vanden overledenen*”. *Placcaert nopende die beroepinghen ende Duellen. 14 Meert 1636.* (Placcaeten en Ordonnantien van de hertogen van Brabant, princen van deze Nederlanden. Dl. III). 10 dln. Antwerpen-Brussel, 1648-1774, blz. 282-285.

¹⁷⁹ *Placcaert nopende die beroepinghen ende Duellen. 14 Meert 1636.* (Placcaeten en Ordonnantien van de hertogen van Brabant, princen van deze Nederlanden. Dl. III). 10 dln. Antwerpen-Brussel, 1648-1774, blz. 282-285.

¹⁸⁰ Het gaat respectievelijk om de edicten van 14 juni 1638; 12 juni 1658 en 19 augustus 1660. Zie VANHEMELRYCK, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel*, 123. Zie ook ANSELMO, A. *Codex Belgicus seu Ius edictale a principibus Belgarum sancitum ofte De Nederlandsche, nieuwe soo gheestelycke, als wereltlycke rechten, ghetrocken uyt de vier placcaet-boecken, tot Gendt ende Antwerpen, uytghegeven.* Antwerpen, 1661. Heruitgegeven in de reeks ARA Reprints 114. 2 dln. Brussel, 1998, blz. 31-32, 213-215 en 323-325.

¹⁸¹ *Placcaet teghens de duellen. 23 November 1667.* (Placcaeten en Ordonnantien van de hertogen van Brabant, princen van deze Nederlanden. Dl. IV). 10 dln. Antwerpen-Brussel, 1648-1774, blz. 282-285. Zie ook POULLET, E. *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant depuis l’avènement de Charles-Quint jusqu’à la réunion de la Belgique à la France, à la fin du XVIIIe siècle.* Brussel, 1870, blz. 436.

dan ook aangemaand om geen rekening meer te houden met gratieverzoeken van duellisten.

Nochtans was de overheid niet erg consequent in haar verstrenging, zeker waar het militairen betrof. In 1669 immers verscheen er een verordening waarin de straf voor duellerende soldaten – verbeurdverklaring van lichaam en goederen – vervangen werd door een verbanning van twee jaar en de ontneming van de militaire graad¹⁸². Deze beslissing werd echter reeds in 1671 aangepast middels een nieuwe ordonnantie, die alvast de confiscatie van eigendom weer invoerde¹⁸³. In de jaren daarna verschenen er nog twee verordeningen die tweegevechten onder het legerpersoneel moesten voorkomen (respectievelijk in 1685 en 1701), en hierin zien we dan weer een strengere regelgeving opduiken¹⁸⁴. Het decreet van 1685 voorzag dat iedere soldaat die zich in zijn eer gekrenkt voelde, zich moest wenden tot de landvoogd of de veldmaarschalk en niet zelf het recht in eigen handen mocht nemen. Deed hij dat wel, dan wachtte hem de doodstraf en de inbeslagname van zijn goederen. Hetzelfde gold trouwens voor de soldaten die uitdagingen van anderen aannamen, zelfs als het duel nooit zou plaatsvinden, én voor personen die anderen aanzetten tot het voeren van een duel¹⁸⁵. In het besluit van 1701 werd dan weer benadrukt dat de ‘agressor’ van het tweegevecht [= de uitdager] ter dood gebracht zou worden, en om sneller op de hoogte te zijn van dergelijke misdrijven loofde de overheid een beloning uit van “*vyftich pattacons*” aan elke soldaat die het gerecht informeerde over een nakend duel¹⁸⁶. In 1706 tenslotte verscheen er een nieuw militair reglement, waarin het duel behandeld werd onder de hoofding ‘*Homicide*’. Toch schakelde men het tweegevecht hierin allerminst gelijk aan moord, en evenmin aan een ordinaire schermutseling (‘*querelle*’). Men gaf zelfs een definitie van het duel om een duidelijk onderscheid te kunnen maken: “*L’on prend pour duel le combat particulier de deux ou plus personnes avec tems, lieu et armes ou seconds; car ces conditions ne s’y rencontrant pas, on ne le tient point pour un duel, ni la peine qui y correspond, n’a pas de lieu, mais bien seulement*

---

¹⁸² Het gaat hier om een edict van 31 mei 1669. Zie POULLET, *Histoire du droit pénal*, 437 en VANHEMELRYCK, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel*, 123.

¹⁸³ Edict van 13 april 1671. Zie POULLET, *Histoire du droit pénal*, 437 en VANHEMELRYCK, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel*, 123.

¹⁸⁴ Respectievelijk op 16 juli 1685 en 18 december 1701.

¹⁸⁵ VAN ELEWIJCK, *Le duel dans l’ancienne Belgique*. 9-10.

¹⁸⁶ *Placcaert raeckende de Discipline Militaire*. Hierin: *Ordonnantie om de duellen ende particuliere beroepingen te beletten*. 18 december 1701. (Placcaeten van Vlaenderen, boek IV, dl. III, blz. 1516.)

celle de querelle et d'homicide". Duellisten en moordenaars kregen volgens dit reglement de doodstraf, maar men maakte daarbij wel de volgende uitzondering: “*si un Soldat ou Officier vient à être injurié par son Supérieur d'une grande injure de fait, comme de coups de bâton, soufflets ou autre chose sur la face, dans cette première impetuosité, on lui pardonnera s'il le tue, l'honneur s'estimant autant et plus que la vie*”¹⁸⁷. Het eerbegrip speelde aan het begin van de 18de eeuw dus kennelijk nog steeds een doorslaggevende rol bij de perceptie van het tweegevecht of bij de bepaling van de geoorloofdheid ervan. Dat is echter merkwaardig, als men bedenkt dat de aartshertogen reeds honderd jaar daarvoor hadden verklaard dat het duel gestoeld was op een foutieve of leugenachtige opvatting van eer...

Het feit dat de overheid zich in het edict van 1610 zo duidelijk distantieerde van wat zij als een valse eertheorie beschouwde, wijst erop dat de ‘Italiaanse ideeën’ omtrent eer en eerherstel ook in onze streken sterk doorgedrongen waren. Net als elders in Europa hadden de nieuwe wellevendheidsidealen ingang gevonden bij de elite in de Spaanse Nederlanden, maar zoals we eerder al zeiden waren die idealen ook onlosmakelijk verbonden met een fenomeen als het duel. Vanuit die optiek bekeken waren de *civilité* en het tweegevecht twee zijden van hetzelfde muntstuk, waarbij het eerbegrip het metaal vormde waaruit de munt geslagen was. Wat de centrale overheid in het edict van 1610 trachtte te bewerkstelligen, was de opwaardering van de ene zijde (“*vivre civilement..., se gardans reciproquement le respect, decence et bienséance*”¹⁸⁸), zonder de gevolgen van de andere zijde te willen aanvaarden (“*sans s'offenser, injurier ni mespriser*”). In dat opzicht verschilden de pogingen van de aartshertogen in niets van die van buitenlandse machthebbers. Meer nog, in heel Europa begon men tijdens de eerste decennia van de 17de eeuw een zelfde lijn te volgen wat betreft de wetgeving tegen het duel. Het lijkt geen twijfel dat de wetgever in deze materie onder zware druk stond van de publieke opinie. De Italiaanse dueltheorie had immers al kort na haar introductie te kampen gekregen met een felle oppositie: deze uitte zich in verscheidene moralistische traktaten waarin de praktijk van het tweegevecht zwaar op de korrel werd genomen. Met name in Frankrijk was de tegenstand tegen het fenomeen zeer groot: figuren als o.a. Pierre de la Primaudaye (*L'Académie Française*, 1577), Bertrand de Loque (*Deux traités, l'un de la guerre, l'autre*

¹⁸⁷ *Reglement Militaire de Sa Majesté, emmané à Barcelone le 20. de mars 1706.* (Placcaeten van Vlaenderen, boek IV, dl. III, blz. 1568).

¹⁸⁸ Bemerkt de terminologie, die duidelijk inspeelt op de heersende wellevendheidsidealen van die tijd.

du duel, 1588), Jean de la Taille (*Discours notable des duels*, 1607), en François de la Noue (*Discours politiques et militaires*, 1587) fulmineerden in hun werken openlijk tegen het duel, dat zij als een verderfelijke praktijk beschouwden¹⁸⁹.

Dat Frankrijk voor wat de wetgeving tegen het tweegevecht betreft inderdaad een voorbeeldfunctie had, blijkt uit het feit dat het edict van de aartshertogen heel duidelijk gepubliceerd werd in navolging van een Frans edict uit 1602. Het wordt door François Billacois aangeduid als “*le premier édit anti-duel*” in Frankrijk. Dit edict, uitgevaardigd door Henri IV, werd reeds in 1609 hernieuwd (en verder ook in 1623, 1626, 1643 en 1651) en is kennelijk een bron van inspiratie geweest voor wetgevers in andere landen¹⁹⁰. Zo was 1610 niet alleen voor de Zuidelijke Nederlanden het jaar waarin men voor het eerst met een ordonnantie tegen het duel op zich werd geconfronteerd, want ook in de Republiek verscheen in datzelfde jaar het eerste plakkaat tegen het tweegevecht. Daarin verklaarde prins Maurits dat het aan Franse huurlingen in het Staatse leger verboden was om hun geschillen uit te vechten zonder toestemming van hun superieuren, op straffe des doods. Dit verbod werd in 1627 en 1637 herhaald voor alle militairen, met als enig verschil dat de doodstraf vervangen werd door levenslange verbanning. Maar ook voor gewone burgers werd het verboden een duel te voeren of bij te wonen: in 1657 keurden de Staten van Holland, niet zonder ettelijke aansporingen van de vertegenwoordigers van de Hervormde Kerk, daartoe een plakkaat goed. Dergelijke verbodsbepalingen zouden na verloop van tijd ook in andere provincies van de Republiek worden uitgevaardigd¹⁹¹.

De exemplarische rol van Frankrijk blijkt trouwens ook uit de situatie in Engeland. Net als in Frankrijk was de kritiek op het fenomeen er tijdens de laatste decennia van de 16de eeuw sterk toegenomen. Verscheidene Franse anti-dueltraktaten werden in het Engels vertaald en uitgegeven, en daarnaast verscheen er ook een aantal kritische commentaren van Engelse auteurs, zoals dat van George Gifford (*A treatise of true fortitude*, 1594), John Norden (*The mirror of honor*, 1597) en Henry Crosse (*The schoole of pollicie*, 1605). Bovendien begon het duel meer en meer op te duiken in de kerkelijke sermoenen, waarin de praktijk werd beschreven als een zonde waar goede gelovigen zich ver van dienden te houden. Het tweegevecht kende dus al veel tegenstand in Engeland, en volgens Markku Peltonen

¹⁸⁹ Zie o.m. PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 85 en BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, passim.

¹⁹⁰ BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 148-149.

¹⁹¹ Zie voor meer informatie VAN WEEL, “De wetgeving tegen het duellieren in de Republiek”, 287-292.

volgden de Engelsen de Franse legislatieve maatregelen dan ook met grote belangstelling. Het hernieuwde Franse edict van 1609 werd bijvoorbeeld meteen in het Engels vertaald en uitgegeven, en ontving een zeer positieve respons¹⁹². Hierdoor aangespoord liet koning James I, zelf een fervent tegenstander van tweegevechten, in 1613 een proclamatie opstellen die het publiceren van krantenartikels, traktaten en verslagen over voorbije duels uitdrukkelijk verbood. “*The royal logic was that news and reports about duels were the main incentive for other gentlemen to succumb to this fashion, and preventing these news and reports was an effective way of preventing duelling to spread as well*”¹⁹³. Er werd tevens begonnen met het opstellen van een wettekst tegen het duelleren zelf, en hiertoe werden verscheidene voorstellen gedaan. Twee belangrijke figuren in dat verband waren Francis Bacon en Henry Howard, de graaf van Northampton.

In zijn artikel over de Jacobijnse anti-duelcampagne beschrijft Peltonen uitgebreid de wetsvoorstellen die Bacon en Northampton aan het begin van de 17de eeuw uitwerkten om het duel te verbieden¹⁹⁴. In eerste instantie valt het daarbij op dat beide auteurs, hoewel hun intentie dezelfde was, vanuit een heel verschillend standpunt vertrokken. Waar Bacon zich afzette tegen de eertheorie achter het duel, en in breder opzicht tegen de hele renaissancistische *theory of civil courtesy*, omarmde Northampton net de Italiaanse idealen van eer, hoofsheid en wellevendheid. Voor Bacon stond het vast dat men de praktijk van het tweegevecht alleen kon uitroeien als men de ideologie die erachter schuilde in diskrediet bracht: volgens hem hadden duellisten immers een totaal verkeerde opvatting van eer en eergevoel. Eer diende horizontaal noch reflexief te zijn. Het idee dat een gekrenkte eer alleen hersteld kon worden door een uitdaging tot een duel vonden Bacon en zijn medestanders absurd. Stijgen in de achting van anderen was immers maar mogelijk door persoonlijke verdienste en inzet voor de gemeenschap, niet door bloedvergieten. Ook het belang dat door vele heren van stand aan goede manieren werd gehecht was volgens Bacon zwaar overdreven: “*while he [=Bacon] argued that courtesy should not be despised, he emphasized even more strongly that it should not be too much striven after, for courtesy made a man superficial (...) The theory of courtesy and duelling was thus misleading. Its notions of honour and valour were deceptive, as was its concept of civility*”, aldus Peltonen. De enige manier om de praktijk van het duel te stoppen, was dus het

---

¹⁹² PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 85-87.

¹⁹³ PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 87.

¹⁹⁴ PELTONEN, M. “Francis Bacon, the Earl of Northampton, and the Jacobean anti-duelling campaign”. *The Historical Journal*, XLIV (2001, nr.1) 1-28.

tegingaan van de theorie van hoofsheid en wellevendheid: voor Bacon was het overduidelijk dat “*the theory of civil courtesy, with its refined way of ‘compounding of quarrels’, was simply authorizing duels*”¹⁹⁵.

Northampton daarentegen had hierover een heel andere mening. Voor hem was de theorie van hoofsheid de centrale gedachte in het leven van een gentleman, en het tweegevecht vormde daarbij jammer genoeg een noodzakelijk kwaad. De moeilijkheid bij het uitroeien van het duel was precies het feit dat een geschonden eer op haast geen enkele andere manier kon worden hersteld dan middels een tweegevecht. Die idee was nu eenmaal sterk verankerd in de erecode, die Northampton voor het overige ook volledig ondersteunde: “*there is no question that rather than feeling antipathy to the code of honour, Northampton was amongst its most ardent supporters in Jacobean England*”¹⁹⁶. Toch besepte ook hij dat het duel een steeds groter probleem werd in de samenleving, en dus wilde hij een alternatief zoeken dat de praktijk overbodig maakte. De oplossing vond hij in de vorm van een *court of honour*: een hooggerechtshof dat specifiek bevoegd was voor eerconflicten, waar edellieden genoegdoening konden krijgen zonder geweld te moeten gebruiken. Dit plan van Northampton werd door vele andere auteurs ondersteund, maar niet door Bacon. Deze laatste was er immers van overtuigd dat “*providing an alternative for duelling served only the contrary purpose. To establish a court of honour was tantamount to encouraging duelling. This was so because to establish such a court implied endorsing the theory of courtesy and honour which underlay duelling*”¹⁹⁷. Precies door de oprichting van een dergelijk hooggerechtshof zou de overheid de indruk wekken dat ze de dueltheorie en de achterliggende erecode ernstig nam, aldus Bacon. Toch zou het wetsvoorstel van Northampton uiteindelijk aangenomen worden door de koning: in 1614 vaardigde James I een proclamatie uit tegen het duel, waarin hij zijn onderdanen verbood het recht in eigen handen te nemen en potentiële duellisten doorverwees naar het *court of honour* om daar genoegdoening te zoeken¹⁹⁸.

Vier jaar later echter veranderde James van mening. In 1618 verscheen er een traktaat van de hand van Thomas Middleton (*The peace-maker: or, Great Brittaines blessing*), waarin

¹⁹⁵ PELTONEN, “Francis Bacon, the Earl of Northampton, and the Jacobean anti-duelling campaign”, 14-19 en 25.

¹⁹⁶ PELTONEN, “Francis Bacon, the Earl of Northampton, and the Jacobean anti-duelling campaign”, 19-22.

¹⁹⁷ PELTONEN, “Francis Bacon, the Earl of Northampton, and the Jacobean anti-duelling campaign”, 25.

¹⁹⁸ PELTONEN, “Francis Bacon, the Earl of Northampton, and the Jacobean anti-duelling campaign”, 23.

de nieuwe koninklijke opinie werd geventileerd. Uit deze tekst blijkt duidelijk een merkwaardige ommekeer in de perceptie van de eertheorie: het traktaat stelde namelijk dat tweegevechten vaak ontstonden omwille van de meest onbeduidende redenen, die nog weinig of niets met de echte *point d'honneur* te maken hadden. Vele heren van stand waren al te lichtgeraakt wanneer het om hun reputatie ging, en schenen “*the true knowledge and understanding of Fortitude and Valour*” niet meer te kennen. In 1614 had de proclamatie tegen het duel nog duidelijk gemaakt dat de eer van een gentleman zijn kostbaarste bezit was, maar nu merkte men op dat “*this punctualitie of Reputation is no better then a Bewitching Sorcerie*”¹⁹⁹. De koninklijke opvatting van het eerconcept was dus op vier jaar tijd omgeschakeld van een horizontale (Northampton) naar een verticale visie (Bacon): “*whereas in 1614 the royal view had been that, of course, gentlemen ought to be hypersensitive of their honour and reputation, four years later the same view was held up to extreme ridicule*”, aldus Peltonen²⁰⁰. Het idee van een *court of honour* werd dan ook verlaten: alleen de afwijzing van de eertheorie werd nu nog gezien als een aanvaardbare oplossing voor het probleem van het duel.

Wanneer we de vergelijking maken tussen de legislatieve maatregelen tegen het duel in de Spaanse Nederlanden en de hierboven geschetste situatie in Engeland, stellen we vast dat de discussie omtrent de eertheorie kennelijk ook leefde in onze streken. In het edict van de aartshertogen kwam deze problematiek immers duidelijk naar voor. Opmerkelijk is echter dat de ordonnantie van 1610 beide standpunten trachtte te verzoenen: de overheid legde enerzijds de nadruk op de ‘valse’ opvattingen over het eergevoel en op de misleidende gedachte dat een geschonden eer alleen maar hersteld kon worden door een tweegevecht, maar ze koos er anderzijds ook voor om eerconflicten te laten behandelen door een aantal daartoe bevoegde instanties. Ze hield met andere woorden geen rekening met de stelling die Bacon drie jaar later zou verdedigen, namelijk dat een dergelijke maatregel de achterliggende eertheorie alleen maar ondersteunde. Het edict van 1610 hield dus, om de terminologie van Peltonen te blijven gebruiken, tegelijkertijd een horizontale en een verticale visie op het eerbegrip in, wat meteen de moeilijkheid illustreert die een wetgeving tegen het duel met zich meebracht.

---

¹⁹⁹ Beide citaten uit MIDDLETON, T. *The peace-maker: or, great Brittaines blessing*. Londen, 1618 en overgenomen door PELTONEN, “Francis Bacon, the Earl of Northampton, and the Jacobean anti-duelling campaign”, 27-28.

²⁰⁰ PELTONEN, “Francis Bacon, the Earl of Northampton, and the Jacobean anti-duelling campaign”, 27.

1.1.2.3 De wetgeving na 1700

In de verscheidene plakkaatboeken van Vlaanderen, Brabant en het prinsbisdom Luik zochten we vruchteloos naar ordonnanties die tegen het duel werden uitgevaardigd door het Oostenrijkse regime. De afwezigheid van dergelijke verordeningen schijnt vreemd, en zou kunnen leiden tot de conclusie dat de praktijk in de 18de eeuw aan populariteit moest inboeten. Een dergelijk besluit lijkt ons echter te voorbarig: veeleer komt het ons voor dat de genoemde 17de-eeuwse edicten ook tijdens de Oostenrijkse periode nog van toepassing bleven. Dat blijkt trouwens ook uit de door ons onderzochte bronnen: zo behandelde de Geheime Raad in 1767 de vraag of het duel juridisch gezien nu wel of niet een *cas royal*²⁰¹ was, en verwees ze in haar advies aan de Gouverneur-generaal expliciet naar de edicten van 1610 en 1636 om de kwestie op te lossen²⁰². In 1748 echter, tijdens de bezetting van onze contreien door Frankrijk in het kader van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), schijnt dan weer de Franse wetgeving terzake van kracht geweest te zijn: dat ervoer althans de jonge Brusselse ridder de Godin, die na zijn tweegevecht met de edelman Visart de Bitremont een verzoek tot gratieverlening moest indienen bij de Franse intendant-generaal van de bezette gebieden en kwijtschelding van zijn straf ontving van Lodewijk XV²⁰³.

1.1.3 De wetgeving in de praktijk

Om het overzicht van de wetgeving met betrekking tot het tweegevecht te vervolledigen en te verduidelijken, is het nu zaak om de theorie te toetsen aan de werkelijke situatie. Anders gezegd: in wat volgt onderzoeken we hoe de hier besproken edicten werden toegepast in de praktijk. We beginnen met enkele voorbeelden. Ca. 1659-1660 vond er te Jambes een duel plaats tussen Charles-Philippe de Monin, heer van Ramelot, en een zekere Jean-Baptiste

²⁰¹ D.w.z. de voorbehouden gevallen die niet door plaatselijke rechtbanken mochten worden behandeld omdat ze onder de rechtstreekse jurisdictie van de vorst vielen. In de praktijk werden deze *cas royaux* of *cas réservés* dan beoordeeld door de hogere gerechtelijke instanties zoals de Grote Raad van Mechelen of de gewestelijke justitieraden zoals de Raad van Brabant, de Raad van Vlaanderen, enz.

²⁰² Zie: Archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd), register 458. Fol. 63 e.v.

²⁰³ Zie in dat verband PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU, Cl.-R. "La triste affaire du 14 janvier 1748. Un duel à Bruxelles." In: *Tablettes du Brabant. Généalogie, histoire, héraldique*. Dl. IV. Hombeek, 1959, blz. 13-22.

Son, militair. Deze laatste kwam daarbij om. Overeenkomstig het edict van 1636 werden zijn bezittingen meteen in beslag genomen, maar dat was kennelijk tegen de zin van de erven Son, die hun nalatenschap in rook zagen opgaan. Zij betwistten de confiscatie van de erfenis dan ook, en brachten de zaak voor de rechtbank²⁰⁴. Een vergelijkbaar geval vond plaats tussen 1613 en 1615, toen een zekere Marguerite de Billehé protesteerde tegen de inbeslagname van de goederen van haar duellerende echtgenoot, de heer van Brion²⁰⁵. Hoewel uit deze affaires blijkt dat men er in de Zuidelijke Nederlanden niet voor terugschok om duellisten te bestraffen volgens de gangbare strenge rechtsnormen, schijnt dat niet altijd even vanzelfsprekend te zijn geweest. Soms waren de juridische maatregelen immers veel milder: in 1729 bijvoorbeeld werd Jean-Baptiste Vanden Berghe, koopman te Gent, door de Raad van Vlaanderen veroordeeld tot het betalen van een boete van 3000 florijnen omdat hij stadspensionaris Jean-Baptiste-Joseph Amaye had uitgedaagd tot een duel. Hoewel de koopman er dus in feite nog goedkoop vanaf kwam, waagde hij het toch zijn beklag te maken bij de Geheime Raad over die hoge geldsom²⁰⁶.

De werkelijke bestraffing van duellisten schijnt dus in elk geval niet steeds conform de edicten te zijn geweest²⁰⁷, en was net zoals in Frankrijk en Engeland ook in de Zuidelijke Nederlanden enigszins problematisch. Daarvoor waren allerlei factoren verantwoordelijk: zo wezen we in hoofdstuk 1 al op het feit dat de vaak hoge sociale status van de overtreders de gerechtelijke instanties kon doen aarzelen om tot actie over te gaan. In 1661 bijvoorbeeld vond er te Namen een duel plaats tussen graaf Philippe de Hornes en de heren de la Haye, de Saint-Amand en de la Marlières. De duellisten werden aangehouden en ondervraagd door de procureur-generaal van de Raad van Namen, die in zijn *informations judiciaires* alludeerde op het feit dat de beschuldigten pogingen ondernamen om te

---

²⁰⁴ Zie: Archief van het officie-fiscaal van de Raad van Namen, dossier nr. 3667 en 4336.

²⁰⁵ Marguerite de Billehé was een dochter van Charles de Billehé, raadsheer van keurvorst Ernst van Beieren, baron van Vierset en ridder van het Heilig Roomse Rijk. Over haar echtgenoot, Énard de Brion, vonden we geen verdere informatie terug. Zie: Archief van het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen, dossier nr. 382 en DE VEGIANO, J.-C.-J. & DE HERCKENRODE, J.S.F. *Nobiliaire des Pays-Bas et du Comté de Bourgogne*. 4 dln. Gent, 1862-1868, blz. 198.

²⁰⁶ Zie: Archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd), register 385 (*Consultes du Conseil Privé de 1725 à 1794. Tome 37: janvier à mai 1738*). Fol. 222 e.v.

²⁰⁷ In dat verband wijzen we nogmaals op de verordening van 1667, waarin Karel II verklaart geen gratie meer toe te kennen aan overtreders van het verbod om te duellieren (en daarmee indirect aantoonde dat dat voorheen wel het geval was).

ontsnappen aan de jurisdictie van de Raad op grond van hun adellijkheid en hun positie als militairen²⁰⁸.

Daarnaast schijnt ook de precieze definitie van het tweegevecht een bron van verwarring te zijn geweest: dat is onder meer het geval bij een tweegevecht uit 1772, tussen de zoon van de baron de Renette en een zekere Scheppers²⁰⁹. Naar aanleiding van het verzoek van de baron om de aanklacht tegen zijn zoon stilzwijgend te laten vallen, concludeerde de Geheime Raad dat het in deze kwestie niet om een duel als dusdanig ging maar eerder om een ordinaire schermutseling: “...*il ne résulteroit pas, aux termes des Edits, qu'on pût envisager cette affaire comme duel. Que le tout se réduit à une querelle suscitée sans cause par Renette, l'épée à la main, et terminée par une blessure. (...) Nous observerons (...) que rien ne caractérise un duel dans le détail qu'ils font de l'affaire dont il s'agit (...), il ne résulteroit qu'une action en terme de querelle ordinaire, dans laquelle un particulier blesse un autre et pourroit conduire, selon les circonstances, ou à un blâme, ou à une peine pécuniaire, quelquefois à un bannissement temporaire, selon l'arbitrage du juge*”. De Raad adviseerde de Gouverneur-generaal om de zaak niet verder te vervolgen en het verzoek tot stilzwijgen goed te keuren, op voorwaarde dat de baron zijn zoon naar het leger zou sturen “*en le recommandant aux officiers Majors du Régiment, de manière à pouvoir espérer que des moindres écarts seroient rigoureusement punis*”²¹⁰.

Ook in het conflict tussen Jean-Baptiste Roucheu en Jean-Baptiste Vander Straeten, twee schepenen in het stadsbestuur van Menen, oordeelde de Geheime Raad dat het niet om een duel in de letterlijke zin van het woord ging. Dit geschil uit 1752 was ontstaan naar aanleiding van een woordenwisseling tussen beide heren, die plaatsvond in de *chambre de retraite* van het stadhuis. Volgens het verslag van de baljuw van Menen zou Roucheu zijn confrater hebben uitgedaagd tot een duel, maar de Geheime Raad deelde die mening

²⁰⁸ Archief van de Raad van Namen, *Informations judiciaires* nr. 400. Zie ook DOUXCHAMPS-LEFEVRE, C. *Inventaire analytique des informations judiciaires du Conseil de Namur (1504-1794)*. Brussel, 1984.

²⁰⁹ Dit conflict ontstond door toedoen van een vrouwenkwestie: de jonge Renette eiste van Scheppers dat hij niet langer het huis van een zekere Levray zou frequenteren, omdat hij er teveel aandacht zou besteden aan de dochter des huizes. Scheppers ontkende dit, en het kwam tot een rapiergevecht waarbij Renette gewond geraakte. Hij herstelde echter volledig, maar kon niet ontsnappen aan de aandacht van de gerechtelijke instanties. Zie: Archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd), register 467. (*Consultes du Conseil Privé de 1725 à 1794. Tome 119: juillet à décembre 1752*). Fol. 177 e.v.

²¹⁰ Beide citaten uit: Archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd), register 467 (*Consultes du Conseil Privé de 1725 à 1794. Tome 119: juillet à décembre 1752*). Fol. 177 e.v.

kennelijk niet: *“l’affaire ne paroît pas exiger une action et poursuite extraordinaires, pour autant que nous ne trouvons dans tous les discours qui ont été tenus, ni provocation à un duel au sens et selon la disposition des Edits et placards de Sa Majesté”*. Volgens de Raad ging het slechts om een schermutseling van weinig belang, waarin enkele beledigingen werden uitgewisseld en waarbij schepen Vander Straeten geleid werd *“par un mouvement de colère”*. Bovendien bleek dat Roucheu volgens enkele getuigen het volgende tegen Vander Straeten had gezegd: *“Venez, venez, sortez, sortez, ma canne est bonne assez pour votre épée”*, wat erop wees, aldus de Geheime Raad, *“qu’il ne s’est pas agi de provocation pour se battre en duel, mais plutôt d’un effet de vivacité et d’un emportement, puisque ces discours et autres de pareille nature ne peuvent avoir été tenus que pour marquer que l’épée ne lui faisoit pas peur, et qu’il étoit en état de se défendre avec sa canne”*. Volgens de Geheime Raad kwam de hele zaak erop neer dat de baljuw van Menen had getracht schepen Roucheu in diskrediet te brengen, en bovendien was het geschil tussen beide confraters ondertussen al lang bijgelegd. De Raad adviseerde dan ook om de zaak verder te laten rusten²¹¹.

Een andere moeilijkheid in de bestraffing van het duel betreft het statuut ervan: het schijnt voor gerechtsdienaars niet altijd even duidelijk te zijn geweest welke instantie nu precies de rechtmatige jurisdictie over een misdrijf als het tweegevecht had²¹². Hoger vermeldden

²¹¹ Alle citaten uit: Archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd), register 422 (*Consultes du Conseil Privé de 1725 à 1794. Tome 74: mars à juin 1752*). Fol. 151 e.v. Het stadhuis van Menen schijnt overigens meermaals het toneel van dergelijke conflicten te zijn geweest: in 1750 bijvoorbeeld ontstond er een geschil tussen de genoemde schepen Vander Straeten en de raadpensionaris van Menen, een zekere Verleure. Ook hier oordeelde de Geheime Raad dat verscheidene partijen (onder wie de baljuw) elkaar in diskrediet trachtten te brengen: *“Les différentes représentations qui nous ont été adressées de tems à autre par les Membres du Magistrat, par le Pensionnaire Verleure et par le Bailly Pharasyn nous ont mis au fait que le Pensionnaire Verleure est tenu pour l’auteur qui a fourni la matière à faire emaner le nouveau reglement qui a indisposé contre lui le Bailly, quelques Membres du Magistrat moderne et autres qui ont été employés ci devant à la magistrature; chacun pour son intérêt particulier; nous avons observé beaucoup d’animosité contre le Pensionnaire, et nous sommes persuadés que l’action criminelle intentée par le Bailly à sa charge (...) doit être également attribuée à un esprit de vengeance”*. Uit: Archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd), register 428 (*Consultes du Conseil Privé de 1725 à 1794. Tome 80: octobre à décembre 1753*). Fol. 136 e.v.

²¹² Dit was overigens bij vele misdrijven het geval. Veel heeft te maken met de sterk versnipperde rechtspraak in die tijd. Bevoegdheidsconflicten tussen verschillende gerechtelijke instanties waren in de Zuidelijke Nederlanden dan ook schering en inslag.

we reeds het voorbeeld van 1767, waarbij de Geheime Raad zich afvroeg of het duel nu wel of niet een *cas royal* was. Deze kwestie kwam op de agenda nadat een bevoegdheidsconflict was ontstaan tussen de Grote Raad van Mechelen en de stadsmagistraat van diezelfde stad, met betrekking tot het duel tussen de legerkapitein Founck en de drossaard van het land van Arckel, een zekere Rouveroy. De magistraat had reeds de aanhouding van de drossaard bevolen, maar zonder de Grote Raad daarvan op de hoogte te brengen. Deze laatste betwistte daarop de bevoegdheid van de stadsmagistraat in deze kwestie, want volgens haar moest het tweegevecht (op basis van de edicten van 1610 en 1636) beschouwd worden als een ‘voorbehouden geval’, en dus toevallen aan haar eigen jurisdictie. Aangezien de stad Mechelen hier niet mee akkoord ging, werd de Geheime Raad om advies gevraagd. Deze beargumenteerde het volgende: “*Il ne se trouve (...) aucun Edit, qui déclare que ce crime est un Cas Roial, ou, ce qui revient au même, qui en attribue la connoissance exclusive aux Conseils Superieurs de Justice; et dans le vrai, nous ne voions pas de raison pour laquelle le duel devoit être excepté de la Classe Générale des autres crimes, dont la poursuite appartient à tous les officiers de Justice indistinctement*”. En verder: “*Il est vrai qu’en France le duel est Cas Roial, mais ce n’est que parce que les Edits de ce Roiaume ont imprimé à ce crime la qualification de crime de lèze-majesté ce qui n’a pas lieu chez nous*”. Het feit dat het duel in onze contreien, in tegenstelling tot in Frankrijk, niet beschouwd werd als een daad van (wereldlijke) majesteitsschennis was voor de Geheime Raad dus een doorslaggevende factor, hoewel ze toegaf dat de edicten niet altijd even duidelijk waren op dat gebied: “*Il faut avouer que la disposition de ces Edits semble attribuer aux seuls Conseils de Justice, à la poursuite des Conseillers Fiscaux, la connoissance de toutes les injures que des particuliers se font, et c’est de là sans doute, que feu le Procureur-Général Jacobs [= de procureur-generaal van de Grote Raad] a inséré que le duel étoit un Cas Roial*”. In de praktijk echter werd die regel volgens de Geheime Raad niet meer gevolgd: “*il est à remarquer que dans le fait la disposition de ces Edits n’est plus observée*”. Het waren met andere woorden vooral de gewone rechtbanken en gerechtsofficieren die de meeste gevallen behandelden, en om die reden adviseerde de Raad dan ook om de kwestie Founck vs. Rouveroy toe te wijzen aan de stadsmagistraat en niet aan de Grote Raad van Mechelen²¹³.

²¹³ Alle citaten uit: Archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd), register 458 (*Consultes du Conseil Privé de 1725 à 1794. Tome 110: juin à décembre 1767*). Fol. 63 e.v.

Naast de sociale status van de duellisten, de definitie en het statuut van het tweegevecht schijnt ook de leeftijd van de beklaagden een rol gespeeld te hebben in de bestraffingsproblematiek. In 1778 bijvoorbeeld vond er een duel plaats tussen Antoine-Joseph, baron de Cassal en Carolus de Valeriola, twee Leuvense studenten van zeer hoge afkomst²¹⁴. Zij werden, samen met nog een derde student die getuige was van het gevecht, prompt veroordeeld door de universitaire rechtbank²¹⁵. Cassal ging daar echter niet mee akkoord en zond een gratieverzoek naar de Geheime Raad, die na zich geïnformeerd te hebben over de kwestie het volgende oordeelde: “*cette matière ne peut être envisagée au vrai que comme un excès commis dans le premier mouvement d’une jeunesse bouillante, impétueuse et très inconsidérée, dans cet âge ou le jugement ne vient point encore temperer l’effervescence de l’esprit et du caractère: le moins jeune des trois champions peut avoir atteint à peine sa dixneuvième année, il en est peu qui à cet âge souvent réfléchissent et se possèdent*”. De jonge leeftijd van de beklaagden was dus een verzachtende omstandigheid, en bovendien vond men dat de gewoonlijke zware financiële straffen veeleer een last voor de ouders zouden zijn dan voor hun heethoofdige zonen. Toch wilde men de duellisten niet zomaar laten gaan, uit vrees dat hun gedrag andere studenten zou beïnvloeden indien het straffeloos gelaten werd. De jongeren werden bijgevolg veroordeeld tot een bezinningsverblijf van drie weken in drie verschillende kloosters te Leuven²¹⁶.

---

²¹⁴ Baron de Cassal was vanzelfsprekend van adel, terwijl Valeriola in de verscheidene dossiers wordt aangeduid als de zoon van de burgemeester van Brussel. Zie: Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5552, fol. 39r°-56v° en Archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd), register 473 (*Consultes du Conseil Privé de 1725 à 1794. Tome 125: janvier à avril 1778*). Fol. 108 e.v.

²¹⁵ Hoewel er geen specifieke regelgeving tegen bestond, was duellieren ook aan de universiteit van Leuven streng verboden. Het tweegevecht werd er vooral bestreden in de totaliteit van gewapende geweldpleging binnen de academische gemeenschap. Zo was het verboden om wapens te dragen, en indien de autoriteiten op de hoogte waren van een nakend duel, nam men alle maatregelen om het gevecht te voorkomen. In 1644 bijvoorbeeld schakelde de universiteit niet minder dan acht personen in (waaronder twee in stadsdienst) om een duel te verhinderen tussen de graaf van Wallensteyn en de graaf van Bellalto. Zie VANDENGHOER, C. *De rectorale rechtbank van de oude Leuvense Universiteit (1425-1797)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren XLIX). Brussel, 1987. Nr. 124. Blz. 67-69.

²¹⁶ Alle citaten uit: Archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd), register 473 (*Consultes du Conseil Privé de 1725 à 1794: janvier à avril 1778*). Fol. 108 e.v.

In zijn licentiaatsverhandeling over de Leuvense rectorale rechtbank schrijft Carl Vandenghoer dat de vonnissen tegen duellisten aan de universiteit vaak veel minder zwaar waren dan de gangbare rechtsnormen voorschreven. Meestal moesten zij een boete betalen die varieerde van 6 tot 100 gulden, en gevangenisstraffen werden soms wel, soms niet uitgesproken²¹⁷. Men schijnt daarbij rekening gehouden te hebben met de vraag of er dodelijke slachtoffers gevallen waren, en ook of de beschuldigten al dan niet zelf verwondingen hadden opgelopen. Bovendien werd in het vonnis meestal gestipuleerd of de veroordeelde zelf de uitdager was geweest, dan wel of hij de uitdaging tot een duel had aangenomen: kennelijk was ook dat een factor die het uiteindelijke oordeel beïnvloedde. Toch werden er in bepaalde gevallen ook relatief zware straffen uitgesproken: toen de rechtenstudent Louis Hannot in 1713 een tweegevecht aanging waarin hij zijn tegenstander doodde, achtte hij het raadzaam op de vlucht te slaan. Pas vier maanden later (!) waagde hij het zich weer te vertonen in Leuven, maar werd er onmiddellijk gearresteerd en veroordeeld tot een verblijf van zeven weken in een klooster plus een zware boete van 30 *pattacons*. Nauwelijks een half jaar later ging Hannot opnieuw een duel aan, en dit recidivisme werd niet getolereerd: hij werd voor drie maanden opgesloten in de universitaire gevangenis en vervolgens voor zes maanden uit de stad verbannen. Daarbovenop diende hij ook nog een boete van 25 *pattacons* te betalen²¹⁸.

De hier genoemde gevallen tonen aan dat de rechtspraak in verband met het duel om eer in de praktijk allerm minst rechtlijnig was: zij werd kennelijk beïnvloed door factoren als de elitaire status van de duellisten, de omschrijving en het juridisch statuut van het tweegevecht, de leeftijd, de mate van verwondingen, etc. Op zich hoeft het niet te verwonderen dat het theoretische strafrecht enigszins gemilderd werd in de praktijk: het is niet onlogisch dat juridische uitspraken rekening hielden met de omstandigheden en de context waarin het duel plaatsgreep. Toch zou men ook kunnen zeggen dat de aarzeling van de gerechtelijke instanties misschien bevestigt wat we in het eerste deel van deze

---

²¹⁷ Vandenghoer geeft volgende voorbeelden: In 1656 werd een zekere Bartholomeus Pribarius veroordeeld tot het betalen van een boete van 12 gulden omdat hij zijn medestudent Petrus Van Eyck had uitgedaagd tot een duel, zich naar de afgesproken plaats had begeven en er het eigenlijke gevecht begonnen was. Een andere student, Engelbertus Ramsey, moest als straf voor zijn tweegevecht met Elandius Franciscus Mercier een boete van 30 gulden betalen. Zie VANDENGHOER, *De rectorale rechtbank*, 68, aangevuld met gegevens uit het archief van de oude universiteit, nr. 5555 (*computus promotoris*), fol. 126° en 130^v.

²¹⁸ VANDENGHOER, *De rectorale rechtbank*, 69. Zie ook: Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier 5546, fol. 78^r e.v.

studie reeds aanstipten, namelijk dat het duel (en de erecode die ermee verbonden was) door velen beschouwd werd als een autonoom juridisch systeem dat een waardig alternatief kon bieden voor de officiële rechtspraak. Het belang van eer en oneer in de eigentijdse mentaliteit schijnt dermate groot te zijn geweest, dat het principe van eerherstel en eerwraak moeilijk weg te denken was uit de samenleving van de Nieuwe Tijd. Vormen van geweld en agressie als middel tot extralegale conflictbeslechting konden blijkbaar, zeker in het begin, rekenen op een zeker maatschappelijk begrip (wat niet wil zeggen dat ze daarom ook maatschappelijk aanvaard werden). Pas na verloop van tijd zou die idee langzaam maar zeker teloorgaan.

***

2.3 Besluit

De vraag die we aan het begin van het tweede deel van deze verhandeling stelden, namelijk of er in de Zuidelijke Nederlanden een politiek-juridisch en sociaal-cultureel klimaat bestond waarin duels konden gedijen, is met dit overzicht al ten dele beantwoord. De verscheidene edicten die door de centrale overheid werden uitgevaardigd, laten er geen twijfel over bestaan dat de officiële rechtspraak omtrent het tweegevecht allermindst mild was. Hoewel we zagen dat het strafrechtelijke vonnis in werkelijkheid vaak werd getemperd door allerlei factoren, is het duidelijk dat het politiek-juridische klimaat in onze contreien bijgevolg zeker niet van die aard was dat het duel er zonder al te veel problemen kon bestaan, laat staan kon bloeien. Het is dan ook merkwaardig dat het fenomeen blijkbaar toch veelvuldig voorkwam, getuige de grote frequentie van de verordeningen in die tijd. Indien we de theorie van Ute Frevert volgen, zouden we die tendens kunnen verklaren door te stellen dat de groeiende staatsinmenging ervoor gezorgd heeft dat duels in toenemende mate buiten het zicht van de gemeenschap moesten plaatsvinden. De afname van publieke controle en regulering die hiervan het gevolg was, zou het geweld en de agressie in de samenleving sterk hebben doen toenemen²¹⁹. Er is daarentegen ook de zienswijze van Markku Peltonen, die precies het tegendeel beweert: de inmenging van de overheid zou volgens Peltonen niet de oorzaak zijn geweest van het stijgende aantal duels,

---

²¹⁹ Cf. supra, hoofdstuk 1 en FREVERT, “The Taming of the Noble Ruffian”, 39.

maar wel het gevolg ervan. De wetgever greep met andere woorden net in om de toename van het geweld in de maatschappij terug te dringen²²⁰.

***

3. De *civilité*: enkele aspecten van adellijke levensstijl en opvoeding in de Zuidelijke Nederlanden

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk richten we ons weer op de vraag die we eerder al stelden, namelijk of er in onze streken een politiek-juridisch en sociaal-cultureel klimaat bestond waarin duels konden gedijen. Het eerste lid van die vraag werd reeds in het vorige hoofdstuk behandeld; we gaan nu dieper in op het tweede lid. Met het sociaal-culturele klimaat bedoelen we de aanwezigheid van een samenleving die ontvankelijk was voor de nieuwe Italiaanse ideeën over hoofsheid en wellevendheid, of kortweg voor de theorie van de *civilité* of *civility*. De hele problematiek van het duel om eer staat of valt namelijk met de mate waarin een dergelijke ideologie zich heeft kunnen manifesteren in maatschappij en mentaliteit. Concreet doen we dus een poging om sporen terug te vinden van *civilité* in onze contreien en naar de manier waarop deze de duelsituatie beïnvloed hebben, al moet dat onderzoek hier noodgedwongen beperkt blijven tot het aanwijzen van enkele basiselementen. We

---

²²⁰ Cf. supra, hoofdstuk 1 en PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 83.

concentreren ons daarbij op het leven aan het hof en op de educatie van de jonge aristocraten, twee domeinen die in hoge mate door de nieuwe ideeën over wellevendheid, levensstijl, eergevoel en omgangsvormen werden beïnvloed.

3.2 Adellijke levensstijl in de Zuidelijke Nederlanden

De opkomst van een fenomeen als *civilité* of *honnêteté* kan met name worden afgelezen aan de levenswijze van de aristocratie. De adel ontdeed zich aan het einde van de middeleeuwen langzaam maar zeker van haar feodale karakter en omarmde de nieuwe ideeën over levensstijl die zo kenmerkend zouden zijn voor de Nieuwe Tijd. Het is binnen de opzet van deze studie echter niet mogelijk om de concrete invulling van die ideeën uitgebreid te bestuderen: een dergelijke aanpak zou ons immers te ver leiden. Bovendien staat het onderzoek naar de adellijke levensstijl voor wat de Zuidelijke Nederlanden betreft nog in zijn kinderschoenen. Toch is het mogelijk om op basis van enkele voorbeelden aan te tonen dat die nieuwe elitaire cultuur ook in onze streken sterk was doorgedrongen. De recent verschenen en bekroonde licentiaatsverhandeling van Koen De Vlieger-De Wilde geeft daarvan een mooi voorbeeld²²¹. De auteur behandelt hierin het leven van de familie van Livina de Beer (1656-1741) en haar echtgenoot Jan van Brouhoven (1644-1725), tweede graaf van Bergeyck en één van de meest vooraanstaande Zuid-Nederlandse politici op het einde van de Spaanse periode. Op basis van de huishoudjournalen van de gravin schetst De Vlieger-De Wilde een beeld van het consumptiepatroon van een aristocratische familie in die tijd, en slaagt hij erin het karikaturale beeld dat daarover nog steeds bestaat bij te stellen. Niettemin blijkt uit zijn scriptie dat de levensstijl van de Bergeycks allerm minst armoedig was: ze omringden zich met “*het mooiste, het duurste, het beste, het nieuwste, het meeste, het exclusiefste, het fijnste en het zeldzaamste dat de wereld hen te bieden had*”²²².

---

²²¹ DE VLIEGER-DE WILDE, K. *Adellijke Levensstijl: dienstpersoneel, consumptie en materiële leefwereld van Jan van Brouhoven en Maria Livina de Beer, graaf en gravin van Bergeyck*. Licentiaatsverhandeling KUL. Leuven, 2003. In 2003 door het Fonds Pascal Decroos bekroond met de Vlaamse Scriptieprijs.

²²² DE VLIEGER-DE WILDE, K. “De huishoudjournalen van de gravin van Bergeyck (1656-1741)”. *De Standaard Magazine* (21 februari 2004).

Het is duidelijk dat de adel haar prioriteiten aanpaste aan een veranderende wereld: het militaire aspect van hun sociale identiteit maakte plaats voor een meer verfijnd leven waarin begrippen als luxe en goede smaak de overhand kregen. Die evolutie was reeds merkbaar tijdens het bewind van de aartshertogen Albrecht en Isabella (1595-1633), die hun gloednieuwe en beperkte soevereiniteit trachtten te verstevigen door het hof meer uiterlijke glans te geven. Zij gaven daartoe enorme bedragen uit, die niet alleen nodig waren om hun dure hofhouding op peil te houden, maar ook voor de verfraaiing van het paleizencomplex op de Koudenberg en de bouw van schitterende buitenverblijven in Tervuren en Mariemont. Beroemde schilders als Pieter Paul Rubens en Antoon Van Dyck werden aangetrokken om de waardigheid van de aartshertogen middels hun schilderijen uit te dragen aan het volk. Bijkomende luister werd gecreëerd door de organisatie van feesten, muziekopvoeringen, bals, jachtpartijen, balletten, toneelvoorstellingen en banketten, waarbij het kruim van de ‘Belgische’ adel vertegenwoordigd was²²³. Op dergelijke gelegenheden kregen adellijke heren en dames de kans uit te pakken met hun rijkdom en trachtten ze hun vooraanstaande status in de verf te zetten, niet alleen ten overstaan van het grote publiek maar zeker ook ten opzichte van elkaar. De edellieden wedijverden onderling voor het bezit van de mooiste kastelen, de fraaiste buitenhuizen, de exclusiefste interieurs, de zeldzaamste kunstvoorwerpen, de grootste ‘rariteitenkabinetten’, de nieuwste garderobes en de duurste juwelen. Zo is het bijvoorbeeld opvallend dat in de tweede helft van de 17de eeuw talloze oude burchten in de Zuidelijke Nederlanden werden verbouwd tot riante zomerverblijven, en dat de 18de eeuw gekenmerkt werd door de bouw van heel wat classicistische kastelen met aangelegde Franse tuinen²²⁴.

In zijn biografie over de hoogadellijke Kapucijn Charles van Arenberg, in het wereldlijke leven bekend als prins Antoine van Arenberg (1593-1669), schetst Frédégand d’Anvers op basis van diens correspondentie met zijn ouders een mooi beeld van de intrede van de jonge Antoine aan het hof te Brussel in 1610 en van de indrukken die hij er opdeed²²⁵. De brieven drukken de verrukking uit van een jonge edelman die voor het eerst kennis maakt

---

²²³ Zie BLOM, J.C.H. en LAMBERTS, E., red. *Geschiedenis van de Nederlanden*. Baarn, 2001. Blz. 215.

²²⁴ BLOM & LAMBERTS, *Geschiedenis van de Nederlanden*, 197-198.

²²⁵ D’ANVERS, F. *La vie religieuse et familiale en Belgique au XVIIe siècle: étude sur le père Charles d’Arenberg, frère-mineur capucin 1593-1669*. Parijs, 1919. Zie in dat verband ook VAN LAER, A.-K. *Ceste servirat pour vous baiser très humblement les mains: de mentaliteit van de hoge adel gezien door de familiecorrespondentie van Karel van Arenberg en Anne van Croy 1600-1635*. Licentiaatsverhandeling KUL. Leuven, 1988.

met het leven van de hoveling: uitvoerig beschrijft hij aan zijn moeder Anne van Croy hoe hij uitgenodigd wordt op feestjes en diners, per koets ritjes maakt door de stad en kennis maakt met allerlei interessante mensen. De prins laat zich het aangename leven welgevallen, in die mate zelfs dat zijn moeder hem dan ook herhaaldelijk dient te wijzen op de hoge kosten die ze maandelijks voor zijn levensonderhoud moet betalen. Tegelijk drukt ze hem op het hart dat hij zich zou gedragen zoals het een edelman betaamt: Antoine dient zich netjes te kleden, mag niet teveel drinken, moet zich oefenen in dansen, paardrijden en schermen en wordt geacht de gunst te winnen van de belangrijke personen aan het hof. Van gevaarlijke activiteiten als dobbelen en kaartspelen moet hij zich verhouden, omdat deze vaak aanleiding geven tot ruzies en eindigen in bloedvergieten²²⁶.

Precies in dat laatste element toont zich de keerzijde van de *civilité*, want ook eerconflicten waren onlosmakelijk verbonden met de adellijke levensstijl. Zelfs de kleinste inbreuk op de eencode van de gentleman kon aanleiding geven tot een tweegevecht, en het hoeft geen betoog dat met name de omgeving van het hof hiervoor de broedplaats bij uitstek was. Als centrale verzamelplaats voor de adellijke elite vormde de residentie van de vorst immers het ideale toneel voor de *gentilhomme*; het was een plaats waar hij zijn bedrevenheid in zelfpresentatie uitgebreid kon trainen en cultiveren. De Europese paleizen waren bijgevolg centra waar de levensstijl van de elite werd ontwikkeld, uitgewisseld en gepropageerd, en het feit dat ze met name een ontmoetingsplaats vormden voor verschillende nationaliteiten droeg daar nog toe bij. Dit alles impliceerde echter ook dat de delicate omgangsvormen onderworpen waren aan een strakke omkadering, waarin de kleinste fout of afwijking van het decorum bestraft kon worden. Duels en schermutselingen kwamen bijgevolg vaak voor aan het hof, of in de omgeving ervan. Wat dat betreft zullen de omstandigheden te Brussel niet anders zijn geweest, en dat wordt bevestigd door de jonge Antoine: in een brief uit 1612 doet hij verslag van een gevecht tussen de mannen van markies Spinola en deze van Guillaume d'Épinoy, waarbij vele stokslagen en degenstoten werden uitgedeeld, en schrijft hij over een schermutseling die plaatsvond tussen de zoon van de heer de Locquenghien en de kamerheer van de graaf van Bucquoy²²⁷. Antoine's eigen page Miche geraakte tijdens

---

²²⁶ D'ANVERS, *La vie religieuse et familiale en Belgique*, 62-87.

²²⁷ Brief van Antoine van Arenberg aan zijn vader Karel van Arenberg, Brussel, 17 december 1612 en 6, 7, 8, 9 en 18 januari 1613. Geciteerd in D'ANVERS, *La vie religieuse et familiale en Belgique*, 73.

een banket dan weer verwickeld in een ruzie met een Spaanse soldaat, waarvoor hij door de prins gestraft werd met enkele rake klappen²²⁸.

Als thuishaven van de aartshertogen was Brussel natuurlijk de plaats bij uitstek waar de *civilité* kon worden ‘beoefend’. Dat ook het tweegevecht er bijgevolg een veel voorkomende praktijk was, toont Marie de Villermont ietwat dramatisch aan in haar boek over de hertogen van Bournonville en het hof van de aartshertogen: “*tous les jours un drame nouveau vient ensanglanter les environs de la ville. L’Archiduc fait ce qu’il peut pour empêcher ou pour punir, mais que peut-il? Dans un duel entre les ducs de Marze et de Lerme on se bat trois contre trois et tout le monde est blessé. Un autre jour le Comte de Rochebrune est tué par Saint-Mesgrin. Don Carlos Coloma, l’un des meilleurs généraux espagnols qui ait commandé aux Pays-Bas depuis Spinola est tué dans un duel avec un des gentilshommes du Marquis d’Aytone. Tout le monde n’a pas la fermeté d’un Richelieu, et ainsi se décime la fleur de la noblesse*”²²⁹. Uit deze passage blijkt meteen dat het hof van de aartshertogen een plaats was waar verschillende nationaliteiten elkaar kruisten: vooral Spaanse edellieden waren natuurlijk sterk vertegenwoordigd, maar daarnaast waren er ook veel Italianen en Fransen die er hun opwachting maakten. Ongetwijfeld gaf deze situatie aanleiding tot wrijvingen, onderlinge ruzies en regelrechte haat. Dat was al zo in de troebele tijd van de 16de eeuw, tijdens dewelke “*la haine contre les Espagnols commençait à se produire dans un grand nombre d’occasions*”²³⁰, maar ook uit de 17de eeuw zijn er voorbeelden van die ‘nationalistische’ rivaliteit.

In zijn boek over het lange verblijf van Maria de Médicis en Gaston d’Orléans in de Zuidelijke Nederlanden beschrijft historicus Paul Henrard hoe het flamboyante gedrag van het Franse gevolg de wrevel opwekte van de ‘Belgische’ adel: “*on y blâmait (...) cette liberté d’allures toute française, fort éloignée des habitudes du pays où les mœurs espagnoles, introduites depuis plus d’un demi-siècle, étaient antipathiques à cette galanterie spirituelle et légère mise à la mode à la cour du Louvre par la Maison de Valois (...). Les seigneurs belges, et avec eux les gentilshommes italiens et espagnols de la*

²²⁸ Brief van Antoine van Arenberg aan zijn vader Karel. Brussel, 11 en 12 januari 1613. Geciteerd in D’ANVERS, *La vie religieuse et familiale en Belgique*, 73.

²²⁹ De auteur haalt haar informatie uit de eerste drie jaargangen van de *Gazette de France*. DE VILLERMONT, M. [Comtesse]. *Grands seigneurs d’autrefois. Le duc et la duchesse de Bournonville et la cour de Bruxelles*. Brussel, 1904. Blz. 67.

²³⁰ FOUGEROUX DE CAMPIGNEULLES, *Histoire des duels anciens et modernes*, dl. II, 40.

cour de l'Infante, ne s'étaient pas toujours laissé repousser sans protestation: des paroles assez vives avaient fréquemment été échangées entre eux et les Français, quelques rencontres avaient même eu lieu"²³¹. De auteur haalt meteen een mooi voorbeeld aan uit 1633, waarin de heersende mentaliteit van die tijd duidelijk wordt. Het gaat hier om een zaak waarin ook prins Antoine van Arenberg een rol speelde. De edelman, ondertussen een doorgewinterde hoveling, was op een dag in audiëntie bij aartshertogin Isabella op het paleis van de Koudenberg. Toen de prins in de wachtkamer een groepje Franse edelen passeerde, lichtte één van hen hem een beentje zodat Arenberg slechts ternauwernood zijn evenwicht kon bewaren. Dit ogenschijnlijk onschuldige voorval leidde tot algemene hilariteit bij de Fransen, maar wekte de toorn van de prins. Antoine maakte zijn beklag bij enkele van zijn getrouwen, en bracht aldus de bal aan het rollen die een storm van protest zou veroorzaken bij de plaatselijke adel. Met name de familie Arenberg was diep verontwaardigd over de belediging, en ze eiste dan ook bij monde van haar *pater familias*, de hertog van Aarschot, de onmiddellijke verbanning van de Franse edelman in kwestie. Het incident kreeg dus een politieke connotatie, en mondde uit in een diplomatieke rel die slechts met veel moeite en excuses van Gaston d'Orléans in eigen persoon tot bedaren kon worden gebracht²³².

Alweer wordt duidelijk waartoe een gekrenkte eer kon leiden: de dimensie die een dergelijk, voor hedendaagse ogen misschien 'banaal' voorval kon aannemen, toont aan dat het in de eigentijdse opinie geenszins om een banaliteit ging. Achter de affaire schuilt de dieperliggende context van het eergevoel van de 'Belgische' adel, die met lede ogen toekeek hoe het mondaine Franse gezelschap zich aan het Brusselse hof deed opmerken. Interessant is in dat opzicht het feit dat één en ander volgens Paul Henrard ook te maken had met de interesse van de adellijke Belgische dames voor de Franse edellieden: "*Les gentilshommes de la suite du duc d'Orléans (...) étaient de plus, pour les dames belges, les représentants de cette société choisie et polie que les romans à la mode du jour leur avaient fait entrevoir, et ils leur apparaissaient comme les initiateurs de ce monde nouveau qu'elles n'avaient vu qu'en rêve. Ajoutons à cela leur qualité d'étrangers (...) et le charme tout particulier du caractère français, et l'on comprendra sans peine que, dans les cercles intimes où ils étaient reçus, ils avaient souvent relégué au second plan des amis*

²³¹ HENRARD, P. *Marie de Médicis dans les Pays-Bas: sept années de l'histoire de Belgique (1631-1638)*. Brussel, 1876. Blz. 318-319.

²³² HENRARD, *Marie de Médicis dans les Pays-Bas*, 319-323.

plus anciens, doués peut-être de qualités moins brillantes quoique plus solides, mais qui avaient perdu pour ces dames la piquante saveur du fruit nouveau”²³³. De ietwat bombastische bewoordingen van Henrard mogen de situatie dan wat al te plastisch voorstellen, toch schuilt er misschien wel een kern van waarheid in. Het lijkt niet onlogisch dat de lokale *high society* zich naar het tweede plan verdrongen zag toen het Franse gevolg zijn entrée maakte in Brussel. De Franse edellieden, gewend aan de grandeur van het Parijse hofleven, zullen waarschijnlijk bij menig toeschouwer hetzij afgunst, hetzij bewondering hebben afgedwongen. Volgens Henrard maakten ze ook veel indruk op de plaatselijke jongedames: in dat opzicht lijkt een afwijzende reactie van de lokale heren allerminst merkwaardig...

3.3 De educatie van de jonge edelman

In het eerste hoofdstuk van deze verhandeling zagen we reeds dat de opvoeding van jonge aristocraten in de Nieuwe Tijd steunde op twee pijlers. Volgens Mark Motley was hun educatie enerzijds gericht op de instandhouding van een sociale orde die gebaseerd was op de idee van de ‘natuurlijke’ superioriteit van de adel, maar anderzijds diende ze ook tegemoet te komen aan de sociale en culturele veranderingen van de tijd²³⁴. In de meeste gevallen gebeurde de opleiding van jonge edellieden aan het hof: zij leerden er de vaardigheden verfijnen die ze van huis uit hadden meegekregen en bereidden er zich voor op hun toekomstige carrière als hoveling of militair. De hierboven vernoemde prins Antoine van Arenberg is een goed voorbeeld: hij werd op 17-jarige leeftijd geïntroduceerd aan het hof te Brussel en vervulde er de opleiding die hij reeds bij zijn ouders in het kasteel van Edingen en bij zijn oom Karel van Croy in Heverlee had ontvangen. Naast de studie van de noodzakelijke goede manieren, omgangsvormen en etiquette oefende de jonge prins zich voornamelijk in paardrijden, schermen en dansen: drie activiteiten die hem in zijn latere leven als hoveling het best van pas konden komen (ware het niet dat Antoine op latere leeftijd verkoos om geestelijke te worden en in te treden bij de orde der Kapucijnen)²³⁵.

---

²³³ HENRARD, *Marie de Médicis dans les Pays-Bas*, 318-319.

²³⁴ Cf. supra, hoofdstuk 1 en MOTLEY, *Becoming a French Aristocrat*, 7.

²³⁵ D’ANVERS, *La vie religieuse et familiale en Belgique*, 62-87.

Naarmate de tijd vorderde werd het voor de adel echter hoe langer hoe meer duidelijk dat de sociale en culturele evoluties in de samenleving een meer adequate aanpak van de opvoeding noodzakelijk maakte. Het 17de-eeuwse Frankrijk zag dan ook het ontstaan en de ontwikkeling van een institutioneel systeem van *académies*, waarin jonge aristocraten gedurende één of meerdere jaren op een professionele manier kennis konden maken met de zogenaamde *arts académiques*²³⁶. De voornaamste lessen bestonden dus ook hier uit schermen, dansen en paardrijden (en daarnaast ook wiskunde, met het oog op militaire strategie en de bouw van fortificaties), waarbij de nadruk in hoofdzaak lag op de gratie en elegantie die eigen diende te zijn aan elke hooggeboren edelman. Als dusdanig vormde de academie de ideale leerschool voor de jonge aristocraten: ze werden er niet alleen getraind door de beste scherm-, dans- en rijmeesters, maar werden ook intensief en individueel begeleid in hun eerste stappen aan het hof. Een bijkomend voordeel was het feit dat de jongeren er onderlinge vriendschapsbanden konden smeden, die hen in hun latere carrière nog goed van pas zouden komen²³⁷.

Hebben de Zuidelijke Nederlanden ook dergelijke academies gekend? Over die kwestie is er nog nauwelijks onderzoek gedaan: we kunnen bijgevolg slechts enkele elementen aanstippen. Motley zelf geeft het voorbeeld van de Italiaan Ceccati, die in 1680 te Besançon een paardrijdschool wilde oprichten maar daarvoor geen toestemming kreeg, en die vervolgens met zijn plannen uitweek naar Brussel. Of hij in deze stad ook echt een rijdschool heeft gesticht, is niet bekend. In elk geval zien we Ceccati in 1699 weer opduiken als hoofd van een academie in de Franse stad Nancy. Als hij al een school in Brussel had, heeft ze dus waarschijnlijk niet heel lang bestaan²³⁸. In Antwerpen echter is er wel degelijk een paardrijdschool geweest: deze was tijdens de Engelse burgeroorlog gesticht door de verbannen Engelse edelman William Cavendish, de eerste hertog van Newcastle. Cavendish is vooral bekend als auteur van het boek “*Méthode et invention nouvelle de dresser les chevaux*” (1658), een invloedrijk handboek waarin hij zijn eigen rij- en dresseertheorieën neerschreef. Verdere gegevens over academies in onze streken zijn schaars: dit zou erop kunnen wijzen dat dergelijke instellingen er niet of nauwelijks hebben bestaan. Wat zegt dat nu over de opleiding van de jonge ‘Belgische’ aristocraten? We gaan ervan uit dat zowel privé-onderricht als een verblijf aan het Brusselse hof een

---

²³⁶ De allereerste *académie* werd in 1594 opgericht in Parijs door Antoine de Pluvinel. Zijn voorbeeld kreeg al snel navolging in de rest van Frankrijk. MOTLEY, *Becoming a French Aristocrat*, 126.

²³⁷ Zie voor een goed overzicht MOTLEY, *Becoming a French Aristocrat*, 123-168.

²³⁸ MOTLEY, *Becoming a French Aristocrat*, 129 noot 14.

vooraanstaande rol bleven spelen in de educatie van adellijke jongeren doorheen de Nieuwe Tijd. Daarnaast reisden zij wellicht, net zoals veel Europese aristocraten, ook naar Frankrijk om er zich in te schrijven in een *académie*, al dan niet in het kader van hun *Grand Tour*²³⁹. Eén van de dichtstbijzijnde instellingen was de rijacademie te Sedan, die in 1613 gesticht werd door de hertog van Bouillon. Deze was echter bedoeld voor protestanten en zal dus vermoedelijk weinig populair geweest zijn bij de katholieke aristocraten uit de Zuidelijke Nederlanden²⁴⁰. In zijn artikel over de buitenlandse herkomst van de studenten aan de *Académie d'Equitation* van Angers (opgericht eind 16de eeuw), een van de beroemdste academies van Frankrijk, stelt historicus Willem Frijhoff echter vast dat het aantal inschrijvingen van jongeren uit de Spaanse Nederlanden erg laag was in vergelijking met het aantal inschrijvingen uit de Republiek²⁴¹. Op een totaal van meer dan 200 studenten uit de Lage Landen zijn er nauwelijks 8 afkomstig uit onze streken: 3 uit Antwerpen en de 5 overige uit Brugge, Brussel, Gent, Oostende en Ieper²⁴². Frijhoff geeft daarvoor echter geen verklaring. Hij laat wel uitschijnen dat de academie van Angers in hoofdzaak door protestanten werd bezocht, maar toch maakten ook veel katholieken er hun opwachting. Bovendien zorgde de religieuze kloof kennelijk voor weinig problemen in Angers: “(*l'académie*) fait partie d'un monde socio-culturel qui ne connaît pas les clivages confessionnels, même s'ils continuent d'exister”²⁴³. Het zou kunnen dat de meeste Zuidelijke Nederlanders hun heil eerder zochten in de verscheidene *académies* van Parijs, al kan dat geen afdoende reden zijn voor hun beperkte aantal in Angers.

²³⁹ Zie voor meer informatie daaromtrent vooral FRANK-VAN WESTRIENEN, A. *De Grootte Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1983.

²⁴⁰ Over de organisatie en werking van de rijacademie van Sedan is trouwens niet zoveel bekend. Zie MOTLEY, *Becoming a French Aristocrat*, 127 noot 9.

²⁴¹ FRIJHOFF, W. “Etudiants étrangers à l'Académie d'Equitation d'Angers au XVIIIe siècle”. *Lias*, IV (1977) 13-84.

²⁴² Het gaat voor Antwerpen om Balthazar Boudain (inschrijvingsdatum: 1603), later raadsheer in de Raad van Brabant; Petrus Sautijn (1613), zoon van een gefortuneerde lakenhandelaar die uitgeweken was naar Amsterdam; en ene Johannes-Baptist Wildens (1628). Voor Brugge, Brussel, Gent, Oostende en Ieper gaat het respectievelijk om Franciscus de Blende (1623), later eerste pensionaris van de raad van Brugge; de graaf de Teneffe (1774); de heer de Ghellinck de Wynghene (1755); Nicolaus Kien (1621), die later een hoge functie kreeg in de Republiek en tot Ridder in de Orde van St-Michel werd benoemd; en Jehan Kegmaeker (1605), heer van Denterghem. Merk op dat het steeds om lieden uit de adel of de hoge burgerij gaat. Zie annex 3 in het artikel van Frijhoff: *Origine géographique des élèves néerlandais*. FRIJHOFF, “Etudiants étrangers à l'Académie d'Equitation d'Angers”, 30-32.

²⁴³ FRIJHOFF, “Etudiants étrangers à l'Académie d'Equitation d'Angers”, 25.

Een essentieel onderdeel van de adellijke opleiding, dat evenmin onbelangrijk was bij het duelleren, was de schermkunst. Ook over eventuele schermacademies hebben we nauwelijks gegevens. Het is echter wel zo dat de Zuidelijke Nederlanden wat het schermen betreft een rijke traditie kenden. Hoewel onze streken in de vroegste ontwikkelingen van de schermtheorie nauwelijks een rol hebben gespeeld²⁴⁴, werd het schermen er al snel een populaire bezigheid. Naar het voorbeeld van de oudere schuttersgilden verschenen er onder meer schermgilden in steden als Antwerpen (1488), Mechelen (1504), Brussel (1480), Brugge (1444), Kortrijk (1541), Oudenaarde (1541), Ieper (1548), Veurne (1548) en Gent (1613)²⁴⁵. Deze gilden hadden echter geen opleidingsfunctie en waren dus eerder schermclubs *avant la lettre* dan echte scherm scholen. Ze waren dan ook voornamelijk bedoeld voor burgers, niet voor aristocraten, en hadden bijgevolg een sterk stedelijk karakter. Een uitzondering vormde de elitaire Sint-Michielsgilde van Gent (de oudste nog bestaande schermvereniging ter wereld), waar de lidgelden zo hoog waren dat enkel de zeer kapitaalkrachtigen in aanmerking kwamen²⁴⁶.

Uit dit alles blijkt dat er over de opleiding van de adel in onze streken, althans voor wat betreft de typisch ‘aristocratische’ activiteiten, nog niet zoveel bekend is. Wel moeten we hieraan toevoegen dat er vanaf de 16de eeuw een opmerkelijke stijging was van het aantal adellijke studenten aan de verschillende Europese universiteiten. Het belang van een

---

²⁴⁴ Er waren weinig befaamde schermmeesters in de Zuidelijke Nederlanden, en schermtraktaten afkomstig van auteurs uit onze streken zijn dan ook zeer zeldzaam. Er is wel één beroemd werk dat tot de topstukken uit de schermgeschiedenis behoort: het gaat hier om “*l’Académie de l’Espée*” (1628), een bijzonder fraai en mooi geïllustreerd werk van de hand van Gérard Thibault d’Anvers. Dit traktaat was echter een beschrijving van de ingewikkelde en omslachtige Spaanse schermmethode en had bijgevolg geen enkele invloed op de technische evolutie van de kunst. Zie voor meer informatie omtrent dit werk en zijn auteur DE LA FONTAINE VERWEY, H. “Gérard Thibault and his Académie de l’espée”. *Quaerendo*, VIII (1978) 283-319. Een ander voorbeeld is het “*Nouveau traité de l’art des armes*” (1778) van de Luikenaar Nicolas Demeuse, een lijfwacht van de Luikse prinsbisschop die van 1763 tot 1785 les gaf als *maître en fait d’armes* in deze stad. Zie COPPENS, *En Garde! Schermen verbeeld*, 25-26, 163 en 173.

²⁴⁵ Zie voor meer info over deze schermgilden o.a. STELLAMANS, D. *Historisch-culturele schets van de schermgilden in Vlaanderen*. Licentiaatsverhandeling KUL. Leuven, 1978; BERGMANS, P. *La gilde souveraine et chevalière des escrimeurs de Gand 1613-1913*. Gent, 1938 en VIAENE, A. “De gilde van de schermers te Brugge 1444-1905”. *Biekorf* (1963) 97-105.

²⁴⁶ Zie COPPENS, C. e.a. *En Garde! Schermen verbeeld: Schermboeken uit de Corble-collectie, wapens & attributen*. Tentoonstellingscatalogus. Leuven, 1998. Blz. 27-29.

universitaire opleiding werd ook voor de hoge aristocratie steeds groter, indien ze haar maatschappelijk vooraanstaande positie wilde behouden. Bovendien speelden ook de humanistische opvattingen over de persoonlijke ontplooiing van het individu daarin een rol²⁴⁷. Vandaar de aanwezigheid van klinkende namen als Berlaymont, Croy, Lalaing, Lannoy, Ligne, Mérode en La Marck in de immatriculatielijsten van de Leuvense universiteit en andere Europese universiteiten²⁴⁸. Er is echter meer historisch onderzoek nodig om te achterhalen op welke manier de jonge edellieden werden voorbereid op een leven in de hoogste kringen en om na te gaan hoe de *civilité* zich manifesteerde in de samenleving.

***

---

²⁴⁷ Ook aan de universiteiten werden opleidingen in de *arts académiques* georganiseerd. De Leuvense universiteit bleef daarin echter in gebreke: “*In de zestiende en zeventiende eeuw, met de opkomst van de arts académiques, werden er aan de meeste universiteiten dans-, scherm- en ritmeesters aangesteld. De Leuvense Alma Mater vormde hierop een uitzondering en bleef verzaken aan een geïnstitutionaliseerde vrijetijdsbesteding in het algemeen en aan de organisatie van fysieke recreatie voor studenten in het bijzonder*”. RENSON, R. & DELHEYE, P. “Universiteit, gezondheid en sport”. In: J. ROEGIERS & I. VANDEVIVERE, red. *Leuven/Louvain-la-Neuve. Kennis Maken*. Leuven, 2001, 175-183. Blz. 175.

²⁴⁸ DE RIDDER-SYMOENS, “Adel en Universiteiten in de zestiende eeuw”, 426.

4. Enkele case-studies

4.1 Inleiding

Na een theoretisch overzicht wordt het tijd om onze blik te richten op de concrete duelsituatie in de Zuidelijke Nederlanden. Om de verscheidene edicten beter te duiden zou het bijvoorbeeld handig zijn indien we de publicatiedata van de ordonnanties konden vergelijken met de precieze frequentie van de duels in onze streken. Maar zoals gezegd leent het bronnenmateriaal zich niet tot een dergelijke aanpak: het is te summier en geeft bovendien een vertekend beeld, daar vele tweegevechten ongetwijfeld aan de aandacht van de wet ontsnapt zijn. Bovendien is het ook zo dat intensief archivalisch onderzoek binnen de opzet van deze studie en het ermee verbonden tijdsbestek niet mogelijk was: een dergelijk monnikenwerk vergt immers ettelijke jaren tijd. Niettemin lijkt het ons opportuun om in wat volgt een overzicht te bieden van de gevallen of ‘duelcasussen’ die we in het voorbereidend onderzoek voor deze verhandeling tegengekomen zijn, hetzij via ‘veldwerk’ in de archieven, hetzij aangereikt door andere historici²⁴⁹. Vanzelfsprekend bevat deze synopsis enkel een fractie van het werkelijke aantal duels die in de Nieuwe Tijd in de Zuidelijke Nederlanden hebben plaatsgevonden. Het is dan ook slechts de bedoeling om een beeld te schetsen van de situatie in onze contreien, en hiermee de aanzet te geven tot verder onderzoek. We merken daarbij op dat de door ons verzamelde gevallen onmogelijk

---

²⁴⁹ Het gaat hier dan vaak om de reeds eerder genoemde 19de-eeuwse historici, die meestal hun bronnen onvermeld laten.

allemaal nader bestudeerd konden worden in deze studie: ook dat was gezien het tijdsbestek niet mogelijk. Daarnaast is het zo dat de informatie omtrent een specifieke casus vaak heel summier is: in veel gevallen weten we niet meer dan de namen van de duellisten, en is er niets bekend over de oorzaak of de uitkomst van het duel²⁵⁰.

1.1.4 Uit de archieven

Hoewel ons archivalisch onderzoek zich vooral toespitste op de archieven van de hogere gerechtelijke instanties en de gewestelijke raden, is er geen reden om aan te nemen dat er geen casussen te vinden zijn in de verschillende stadsarchieven die België rijk is: de problematische definitie van een duel zorgde immers ook bij de eigentijdse rechtbanken voor veel verwarring, en bevoegdheidsconflicten waren bijgevolg schering en inslag. Concreet hebben we vruchtbaar onderzoekswerk gedaan in het archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd) (ARA Brussel), het archief van het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen (ARA Brussel), het archief van de Raad van Namen (RA Namen) en het archief van het officie-fiscaal van diezelfde Raad (RA Namen). Daarnaast werd vooral intensief onderzoek verricht in het archief van de oude universiteit van Leuven (beschikbaar in RA Leuven), aangezien het duel ook bij studenten een veel voorkomend gebruik was. Wat betekent dit alles nu concreet? De meeste gevallen vinden we terug in het Rijksarchief van Namen: in de inventaris van het archief van de Raad van Namen ontdekten we 21 casussen²⁵¹, en nog eens 12 dossiers bevinden zich in het archief van het

²⁵⁰ Het archivalisch onderzoek wordt overigens nog bemoeilijkt door de gebrekkige ontsluiting van de archieven, én door de inventarisatie ervan. Indien men het trefwoord ‘duel’ al aantreft in de index van een inventaris, mag men er nog niet automatisch van uit gaan dat het dan om een echt tweegevecht om eer in de letterlijke zin van het woord gaat: vaak betreft het slechts doodgewone schermutselingen of caféruzies die nauwelijks aan de definitie van een ‘duel’ beantwoorden. Omgekeerd is het ook zo dat een ‘echt’ duel om eer soms wordt omschreven als een ordinaire vechtpartij, zodat het niet als een duel wordt geïdentificeerd in de index. In dat verband wijzen we ook op de woordkeuze van de auteurs of klerken die de bronnen opstelden: zij gebruikten bijvoorbeeld meestal de termen ‘homicide’ of ‘combat’ i.p.v. ‘duel’, zodat het voor hedendaagse archivariissen vaak niet eenvoudig is om het onderscheid te maken. Het lijkt dan ook geen twijfel dat die verwarrende terminologie verantwoordelijk is voor het feit dat vele casussen aan de aandacht van de onderzoeker ontsnappen.

²⁵¹ Zie DOUXCHAMPS-LEFEVRE, C. *Inventaire analytique des informations judiciaires du Conseil de Namur (1504-1794)*. Brussel, 1984. Het gaat om de volgende nummers: 100, 166, 202, 251, 254, 276, 328, 381, 400, 416, 422, 459, 528, 546, 604, 619, 640 en 725. Verder ook DOUXCHAMPS-LEFEVRE, C. *Inventaire analytique des enquêtes judiciaires du Conseil de Namur*. Dl. II (Brussel, 1967) en deel IV (Brussel, 1973). Hierin de volgende nummers: dl II: 3263 en 3264 (beide nummers handelen over hetzelfde

officie-fiscaal van diezelfde Raad²⁵². In acht genomen dat er 7 gevallen zijn die in beide archieven voorkomen, zijn er dus in totaal 26 casussen, gespreid over de periode 1597-1753. In het archief van de Geheime Raad vinden we in de registers 7 adviezen die handelen over een specifiek duel²⁵³. Deze bestrijken de periode 1738-1778. Daarnaast bevat dit archief ook een dossier dat volgens de inventaris de titel “*Zelfmoord, duel en kindermoord (1765-1786/1792-1793)*” draagt, maar dit bleek jammer genoeg niet meer terug te vinden in het magazijn van het Algemeen Rijksarchief²⁵⁴. Het archief van het officie-fiscaal van de Grote Raad tenslotte bevat eveneens 6 dossiers, meerbepaald uit de periode 1613-1684²⁵⁵.

Een enigszins aparte visie op de concrete geschiedenis van het duel bieden de archivalia van de oude universiteit van Leuven²⁵⁶. Dat het tweegevecht bij studenten erg populair was, lijdt geen twijfel: fenomenen als de *Mensur* in Duitsland bevestigen dat ook de universitaire milieus een rijke dueltraditie kenden. Over het duel om eer aan de Leuvense universiteit zegt Carl Vandenghoer het volgende: “*Duelleren kwam onder de Leuvense*

---

geval) en deel IV: 6274 en 8198.

²⁵² Zie COURTOY, F. & DOUXCHAMPS-LEFEVRE, C. *Inventaire des archives du Conseil provincial de Namur*. Dl. II: *Les archives de l'office fiscal et du procureur-général*. Brussel, 1994. Het gaat om de volgende nummers: 3667, 4025, 4049, 4077, 4228, 4336, 4337, 4365, 4423, 4537, 4739, 4843.

²⁵³ Zie PROOST, J., GOOVAERTS, A. & DE BREYNE, E. *Analyse des consultes du Conseil Privé sous le régime autrichien*. 2 dln. (resp. 1725-1749 en 1749-1794). Herzien en voorgesteld door M. SOENEN. ARA, Toegangen in beperkte oplage 485 en 486. Brussel, 1998. Hierin de volgende registers: 385 (fol. 222 e.v.), 422 (fol. 151 e.v.), 428 (fol. 136 e.v.), 458 (fol. 63 e.v.), 467 (fol. 177 e.v. en 190 e.v.) en 473 (fol. 108 e.v.).

²⁵⁴ Zie SOENEN, M. *Archives du Conseil Privé de Charles VI. Inventaire des “cartons” de la période autrichienne*. Brussel, 1997. Hierin nr. 575.

²⁵⁵ Zie PUT, E. *Officie-fiscaal van de Grote raad van Mechelen. Werkbeschrijvingen*. Brussel, 1995. Het gaat om de volgende nummers: 206, 313, 325, 382, 456 en 497. Ook het archief van de Raad van Vlaanderen bevat volgens de inventaris twee dueldossiers, maar de tijd ontbrak ons om deze te bestuderen. Zie BUNTINCKX, J. *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*. Dl. IV. Brussel, 1968. Het gaat om de nummers 23585 en 23035.

²⁵⁶ Zie DE VOCHT, H. *Inventaire des archives de l'Université de Louvain, 1426-1797, aux Archives générales du royaume à Bruxelles*. Brussel, 1979. De nrs. 5540 tot 5553 bevatten de bewaard gebleven procesdossiers (periode 1614-1795, met grote lacunes) van de rectorale rechtbank van de oude universiteit. Hebben betrekking op een duel: de nrs. 5544 (1705-1709), 5545 (1710), 5546 (1712-1714), 5549 (1742), 5551 (1773), 5552 (1778) en 5553 (1788). De nrs. 5555 en 5556 bevatten de *computus* van de promotoren: ze beslaan de periode 1626-1715 (met grote lacunes). Ook hierin hebben verscheidene documenten betrekking op een duel.

studenten van de 17de en 18de eeuw voor met een frequentie en een lichtzinnigheid die ons tegenwoordig met stomheid slaat”. Wat verder verduidelijkt hij deze toch wel gedurfde uitspraak: “De extreme onvolledigheid van de bronnen maakt het vrij onverantwoord onze cijfers terzake als representatief te beschouwen, doch ze kunnen wel een idee geven van de verhoudingen: van de 24 processen tussen 1707 en 1714 waarvan dossiers bewaard bleven, behandelen er 4 een duel. Van de 23 misdrijven die tussen 1649 en 1660 zijn terug te vinden in de (...) ‘computus’ (= rekeningen) van de promotor Johannes Wolffs, hebben er eveneens 4 betrekking op een duel”²⁵⁷. Ons inziens is de statistische interpretatie van Vandenghoer echter vatbaar voor discussie.

1.1.5 Uit de literatuur

Het aantal duels dat we in de archieven terugvinden, kan aangevuld worden met een hele reeks casussen die door verscheidene auteurs in hun werken worden beschreven of vernoemd. Een enkele keer gebeurt dit op een zeer uitgebreide manier, zoals bij Paternostre de la Mairieu’s “*La triste affaire du 14 janvier 1748: Un duel à Bruxelles*”²⁵⁸ over het duel tussen de edellieden Godin en Visart de Bitremont, maar in de meeste gevallen moeten we het stellen met een korte passage die geen enkele duiding biedt over het tweegevecht waarvan sprake. Dat komt omdat de literaire bronnen, waaruit de auteurs hun informatie halen, zelden ingaan op een duel. Fougeroux de Campigneulles bijvoorbeeld gebruikt onder meer de 17de-eeuwse mémoires van Pierre de Bourdeille, heer van Brantôme (ca. 1540-1614), als basis voor zijn studie. In diens “*Discours sur les duels*” worden talrijke duels vermeld, waaronder ook een aantal die zich afspeelden in de Zuidelijke Nederlanden²⁵⁹. De hoeveelheid achtergrondinformatie die de Franse edelman daarbij geeft, verschilt echter van geval tot geval. Andere casussen haalden we vooral bij De Mélotte²⁶⁰, en verder bleken ook enkele oudere werken over de hoge Zuidnederlandse adel en het leven aan het Brusselse hof nuttig²⁶¹. Een bijzondere historische bron die we

²⁵⁷ VANDENGHOER, C. *De rectorale rechtbank van de oude Leuvense Universiteit (1425-1797)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren XLIX). Brussel, 1987. Nr. 124. Blz. 67-69.

²⁵⁸ PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU, Cl.-R. “La triste affaire du 14 janvier 1748. Un duel à Bruxelles”. In: *Tablettes du Brabant. Généalogie, histoire, héraldique*. Dl. IV. Hombeek, 1959, blz. 13-22.

²⁵⁹ BRANTOME, P. DE BOURDEILLES. *Discours sur les duels*. H. DE PENE, ed. Parijs, 1887.

²⁶⁰ DE MELOTTE, *L’escrime, les armes, le duel au pays de Liège*, 62-64.

²⁶¹ We maakten o.m. gebruik van DE LIGNE, A. [Prince]. *Histoire généalogique de la Maison de Ligne*. Brussel, 1950; DELCOURT, A. *Un grand seigneur au siècle des lumières: le Duc de Croÿ, Maréchal de*

willen vermelden is “*La justification du Seigneur Richard de Mérode touchant sa querelle avec Don Rodrigue de Benavidès*”²⁶². Dit boekje van de hand van baron Richard de Mérode werd gepubliceerd in 1560, en behandelt uitvoerig het geschil dat in 1556 ontstaan was tussen deze telg uit de vooraanstaande adellijke familie de Mérode en de Spaanse edelman Rodrigo de Benavidès. Het is meteen de oudste bron die we terugvonden met betrekking tot een eerconflict²⁶³, én een mooi voorbeeld van wat de *point d’honneur* voor een edelman betekende.

1.1.6 Overzicht

Een volledige lijst van de casussen die we bij de voorbereiding van deze studie teruggevonden hebben en waarvan we de vermoedelijke datum kennen, is te raadplegen in bijlage 1. We wijzen erop dat de foutenmarge in dit chronologisch overzicht groot is: voor wat de gevallen uit de archieven betreft, staat de datum min of meer vast, maar voor de casussen die we terugvonden in de literatuur kunnen de data niet bevestigd worden. Tevens is het zo dat we informatie hebben over enkele gevallen waarvan de datum niet bekend is: deze zijn bijgevolg niet in de lijst opgenomen²⁶⁴. De vraag is nu waartoe een dergelijk overzicht kan dienen. De verleiding om aan de hand van een statistische analyse de hoogten en dieptepunten in de frequentie van de duels aan te duiden is groot, doch een dergelijke aanpak lijkt ons niet bijster efficiënt. Het is immers weinig waarschijnlijk dat eventuele pieken en dalen aan een andere oorzaak te wijten zijn dan aan de lacunes in het bronnenmateriaal, en de statistische methode zou volgens ons dan ook een vertekend beeld opleveren van de werkelijke situatie.

France (1718-1784). S.l., s.d.; en verder van reeds vernoemde werken als DE VILLERMONT, M. [Comtesse]. *Grands seigneurs d’autrefois. Le duc et la duchesse de Bournonville et la cour de Bruxelles*. Brussel, 1904; D’ANVERS, F. *La vie religieuse et familiale en Belgique au XVIIe siècle: étude sur le père Charles d’Arenberg, frère-mineur capucin 1593-1669*. Parijs, 1919 en HENRARD, P. *Marie de Médicis dans les Pays-Bas: sept années de l’histoire de Belgique (1631-1638)*. Brussel, 1876. De informatie over tweegevechten in deze werken is vaak erg beknopt, maar ze blijven bijzonder nuttig om iets meer te weten te komen over de adellijke levensstijl in de Zuidelijke Nederlanden.

²⁶² DE MERODE, R. *La justification du Seigneur Richard de Mérode, touchant sa querelle avec Don Rodrigue de Benavidès*. Ch. RUELENS, ed. Brussel, 1867.

²⁶³ Met uitzondering dan van de eerder genoemde (legendarische?) casussen van 1521 en 1554, respectievelijk tussen Robert de la Marck en keizer Karel V en Jean de Hennin-Liétard en Karel V. Cf. supra.

²⁶⁴ Ze zijn echter wel alle terug te vinden in de reeds genoemde werken.

Waar de lijst dus ongeschikt is om het aantal duels in een bepaalde periode af te lezen (laat staan te verklaren), kan ze echter wel een indicatie bieden van de sociale status van de duellisten. Hoewel we in sommige gevallen niet over de nodige informatie beschikken, is het duidelijk dat het overwegend gaat om personen uit de adel of de (hoge) burgerij, het leger en het studentenmilieu²⁶⁵. In dat opzicht bevestigen onze opzoekingen de resultaten van buitenlandse studies, die stellen dat duels inderdaad vooral bij deze drie bevolkingsgroepen voorkwamen. In het geval van de studenten gold dit trouwens dubbel, want uit de geraadpleegde universitaire procesdossiers blijkt dat de duellisten (net zoals de leden uit hun vriendenkring, die vaak als getuigen optraden) meestal jonge edellieden of zonen van hoge functionarissen waren. Ook de hoge aristocratie is in het overzicht vertegenwoordigd: klinkende namen als Arenberg, Ligne, Mérode (en eventueel La Marck) tonen aan dat het duel ook geliefd was bij telgen uit de meest vooraanstaande adellijke families van de Zuidelijke Nederlanden²⁶⁶. Ons overzicht schijnt dus in elk geval wel een representatieve doorsnede te zijn van de duelsituatie in de Zuidelijke Nederlanden. Laten we dan nu terugkeren naar de kern van de zaak: de duels zelf en de *point d'honneur* van de duellisten. In wat volgt gaan we dieper in op een aantal casussen die we in de loop van ons onderzoek raadpleegden. De focus ligt daarbij vooral op de aanleiding van de conflicten, omdat precies in dat element (provocatie, gevolgd door uitdaging en reactie) het eergevoel van de duellisten komt bovendrijven. We beginnen bij het oudste geval en zullen vervolgens in chronologische volgorde verdergaan.

4.2 Duels bij de hoge adel

1.1.7 *De affaire Mérode vs. Benavidès (1556)*²⁶⁷

Op 29 april 1556 maakte de stad Lier zich op voor de ontvangst van prinses Christina van Denemarken, hertogin van Lorreinen, en prins Ferdinand, de zoon van Ferdinand van

---

²⁶⁵ We gaan er dan van uit dat personen met beroepen als advocaat, gerechtsdeurwaarder, ontvanger, pensionaris of schepen gerekend mogen worden tot de gegoede klasse van de samenleving.

²⁶⁶ Toch is hoge afkomst geen absoluut gegeven in de lijst: beroepen als klerk en leerlooier en eventueel kanongierter zijn daarvan een indicatie.

²⁶⁷ Voor de volledige tekst van de kartels die tussen beide edellieden werden uitgewisseld: zie bijlage 4.

Habsburg en dus een neef van Karel V. Zij wilden er de voormalige residentie van Christina's vader Christiaan II van Denemarken bezoeken, en arriveerden in de stad met een groot adellijk gevolg waaronder ook Richard de Mérode, heer van Frentzen²⁶⁸, en don Rodrigo de Benavides²⁶⁹. Tijdens die gelegenheid is er tussen beide edellieden, die elkaar reeds eerder hadden ontmoet²⁷⁰, een conflict ontstaan waarvan de precieze oorzaak niet geheel duidelijk is. Volgens historicus Charles Ruelens was Mérode in het gezelschap van een verder onbekende dame, en Benavides zou zich naar aanleiding daarvan spottend uitgelaten hebben middels enkele woorden of gebaren die door Mérode als een belediging werden opgevat. In de *Biographie Nationale* echter staat te lezen dat Richard tijdens de feestelijkheden ook de plaats van Benavides innam, waardoor er een woordenwisseling ontstond tussen beide heren. Wat de reden ook mag geweest zijn, het staat in elk geval vast dat het eergevoel van één van beiden in het gedrang was gekomen: in de visie van Ruelens is dat Mérode, die zich genoodzaakt zag zijn eigen eer én die van de dame te verdedigen tegen bepaalde allusies, en in de visie van de *Biographie* is dat Benavides, die zijn rechtmatige plaats bedreigd wist door een ander. Beide standpunten beantwoorden aan twee van de vijf redenen die François Billacois als de meest voorkomende oorzaken van een tweegevecht beschouwt: eerconflicten omwille van vrouwen en eerconflicten omwille van rangorde of hiërarchische precedentie²⁷¹. Het lijkt echter geen twijfel dat Mérode zichzelf als de beledigde partij beschouwde: in het door hem geschreven traktaat “*La justification du seigneur Richard de Mérode touchant sa querelle avec Don Rodrigue de*

²⁶⁸ Richard VI de Mérode (+ 1577), heer van Frentzen, was de oudste zoon van Richard V de Mérode en Françoise van Boecheout. Hij was gehuwd met Marguerite d'Ongnies. Op het fameuze conflict in kwestie na is er over zijn leven niet zoveel bekend: we weten slechts dat Richard, in tegenstelling tot de rest van de familie de Mérode, tijdens de Opstand trouw is gebleven aan Spanje, al blijkt uit zijn beperkte correspondentie dat hij geenszins een fervent voorstander was van de politiek van de hertog van Alva. Tevens schijnt hij een leerling te zijn geweest van de beroemde schermmeester Tasso, wat in zijn conflict met Benavides niet onbelangrijk zou zijn. Zie “Mérode (Richard de)”. *Biographie Nationale*, XIV (1897) 574-581 en het voorwoord bij *La justification* door Charles Ruelens, blz. xvii noot 3.

²⁶⁹ Rodrigo de Benavides (+ 1586) was een telg van de hoogadellijke Spaanse familie de Benavides. Hij verliet Spanje in 1548 om deel uit te maken van het gevolg van de Infant Filips (de latere Filips II) toen die zijn rondreis door de Nederlanden maakte. De edelman zou enkele jaren in onze contreien verblijven. Zie het voorwoord bij *La justification* door Charles Ruelens, blz. xix noot 4.

²⁷⁰ Meerbepaald in 1549 te Binche, waar landvoogdes Maria van Hongarije een groot feest gaf ter ere van haar neef, kroonprins Filips. Zowel Richard de Mérode als Rodrigo de Benavides waren daar aanwezig. DE MERODE, *La justification*, xvii en xx.

²⁷¹ Cf. supra, hoofdstuk 1 en BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 127-131.

Benavidès”, opgesteld naar aanleiding van de merkwaardige afloop van het conflict (cf. infra), lezen we het volgende: “*Ayant deffié en Camp de bataille, le Seigneur Don Roderigue de Benavides, pour lui prouver, qu’en l’offence, qui me fut faicte à Lire: il avoit faict acte de villayn et meschant Chevalier et se debvant (sur telle querelle) trouver en combat avec moy, pour fuyr le nom de vilayn et meschant. Il estoit tenu de se garder de toutes choses, qui pouvoient mettre en luy aucune soupçon de vilonnie, ou meschanteté*”²⁷². Zijn woordkeuze laat weinig aan de verbeelding over: de Spaanse edelman heeft zich in Richards ogen gemeen en kwaadaardig, kortom ‘onridderlijk’ gedragen, en diende daarvoor verantwoording af te leggen.

De woordenwisseling tussen beide edellieden groeide uit tot een handgemeen: Mérode wilde onmiddellijk wraak nemen door Benavidès aan te vallen, maar werd tegengehouden door diens bedienden die hun meester kwamen verdedigen²⁷³. De dag nadien echter stuurde Richard zijn tegenstander een brief om hem uit te dagen tot een tweegevecht: hij stelde voor om elkaar de volgende ochtend te treffen even buiten Brussel, nabij de poort van Koudenberg. De Spaanse edelman kwam echter niet opdagen: na zijn terugkeer naar Brussel was hij onmiddellijk naar Vlaanderen getrokken, om zich van daaruit na drie maanden terug naar Spanje te begeven. Het is dus mogelijk dat hij de brief nooit heeft ontvangen. Mérode legde zich echter niet neer bij die situatie en ging op zoek naar zijn rivaal. Het is veelzeggend dat hij om die reden helemaal naar Italië reisde, om vervolgens vanuit Mantua kartels te verzenden naar de verscheidene vorstenhoven in Vlaanderen, Spanje, Engeland, Italië en Frankrijk, in de hoop Benavidès te bereiken (zie bijlage 4)²⁷⁴. Kennelijk had de edelman er veel voor over om zijn geschonden eer te herstellen.

²⁷² DE MERODE, *La justification*, 1.

²⁷³ Dit feit werd door Mérode trouwens later in zijn eerste kartel op een nogal schampere manier in herinnering gebracht: “*Seigneur, tu te doibz souvenir du meschant acte dont usastes envers moy à Liere, en m’offendant sans mot dire, sans me garder, ne avoir occasion de me garder de toy. Et que m’en estant lors incontinent voulu resentir, tu te tenois seur soubz la deffense de tes lacquays. Or à cest-heure que i’entendz de faire experience, si tu es autant prest et à droict pour te defendre valeureusement de seul, à seul.* DE MERODE, *La justification (Premier Cartel)*, 18.

²⁷⁴ Volgens Ruelens had Richard de Mérode geen betere stad kunnen kiezen: “*Mantoue était alors, en quelque sorte, le dernier refuge de la chevalerie. C’était la ville des tournois, des duels, des discussions chevaleresques. Richard ne pouvait choisir un meilleur terrain pour vider sa querelle et échapper aux suites d’une législation plus sévère dans les Pays-Bas et en Espagne qu’en Italie*”. DE MERODE, *La justification*, vi. Nochtans zou de eerste verordening tegen het duel in de Nederlanden volgens onze bevindingen pas één jaar later, in 1557, verschijnen.

Aangezien hij echter geen antwoord kreeg, verstuurde Mérode in maart 1557 (bijna één jaar later!) een tweede kartel, en ditmaal met succes²⁷⁵. Op zijn vraag om naar Italië te komen, waar hij bij 3 verschillende vorsten het ‘veld’ had aangevraagd²⁷⁶, antwoordde zijn tegenstander het volgende: “*Suis content de venir en bataille avec toy: au camp, du Seigneur Silvestre de Hippoliti, Conte de Gazoldo, ou je me trouveray le jour de saint Jacques qui sera le xxv. de Jullet, pour defendre le droict de ma cause, et te faire cognoitre, que jamais ne me suis porté, avec toy; ne avec autre, comme lache villain ny meschant Chevalier, ce que tu dis, me vouloir prouver*”²⁷⁷. Het kartel werd mede ondertekend door vier getuigen : een broer, een schoonbroer en twee neven van Rodrigo de Benavidès. Dit onderschrijft onze bewering dat persoonlijke eer vaak nauw verbonden was met de eer van de familie (cf. supra, hoofdstuk 1). Ruelens schrijft daarover het volgende: “*L’accusation de félonie et de lâcheté portée à Don Rodrigue par le cartel (...) doit avoir vivement ému la famille espagnole, pour que cinq de ses membres aient entrepris ce voyage lointain*”. Volgens de editeur had dit ook te maken met de hoger besproken vorm van politiek antagonisme: tijdens de regeringsjaren van Karel V waren er namelijk nogal wat spanningen tussen Vlaamse en Spaanse edelen ontstaan, en die onderlinge rivaliteit zou zich nu manifesteren in het duel tussen Mérode en Benavidès. Het feit dat verschillende Spaanse edellieden (don Alonso Pimentel, don Emmanuel de Luna, don César de Avalos,...) assisteerden bij de voorbereidingen voor het duel is hiervan een indicatie, aldus Ruelens²⁷⁸.

Na nog wat over-en-weer gestuurde kartels werd de dag van het duel uiteindelijk vastgelegd op 13 augustus 1557. Het kleine stadje Gazoldo vormde het toneel van het gevecht, dat geleid werd door een schare scheidsrechters en notarissen en waarbij het kruim van de Italiaanse adel vertegenwoordigd was. Om 11 uur in de ochtend, na enkele vruchteloze bemiddelingspogingen, begon de ceremonie: een lang procédé waarin beide

²⁷⁵ De volledige tekst van de kartels is terug te vinden in bijlage 2.

²⁷⁶ Het ging hier dus duidelijk om een duel om eer dat zich nog afspeelde in een officieel kader, al schijnt dat in deze periode niet meer vanzelfsprekend te zijn geweest. In zijn tweede kartel aan Benavidès schreef Mérode immers dat het hem moeite had gekost om een plaats te vinden waar hij nog een ‘veld’ kon verkrijgen: “*Je tardis de t’escrire, pour la difficulté qu’il y a de trouver camps francs*”. Waarschijnlijk was dat ook de reden waarom hij helemaal naar Italië was gereisd. DE MERODE, *La justification (Deuxième Cartel)*, 21.

²⁷⁷ DE MERODE, *La justification (Troisième Cartel)*, 25.

²⁷⁸ DE MERODE, *La justification*, vii.

duellisten en hun getuigen werden voorgesteld aan het publiek, het hele conflict nogmaals uit de doeken werd gedaan en waarin men vervolgens overging tot het presenteren van het wapentuig. Hier vormde zich echter een probleem. Mérode had de keuze van de wapens overgelaten aan Benavidès, maar kon onmogelijk akkoord gaan met een ijzeren borstkuras dat deze wilde gebruiken en dat bepaalde bewegingen van de strijders zou hinderen. Richard de Mérode, leerling van de beroemde schermmeester Tasso, stond er namelijk om bekend een uitstekend zwaardvechter te zijn, die tegelijk ook met een dolk in de linkerhand vocht. Precies om te voorkomen dat hij die combinatie zou gebruiken om Benavidès te verwonden of om aanvallen te pareren, wilde deze laatste dat Mérode een groot ijzeren pantser droeg dat hem verhinderde zijn linkerarm te gebruiken. Richard weigerde echter om dit “*arme non chevaleresque*” te dragen, en uit deze weigering ontstond een urenlange discussie die duurde tot na zonsondergang. Het uur om te vechten was bijgevolg verstreken, waarop Mérode, zich beroepend op de lafheid van zijn opponent, zichzelf tot overwinnaar uitriep en de arena verliet. Het duel vond met andere woorden nooit plaats, en Benavidès betwistte deze overwinning dan ook. Om die reden achtte Mérode het nodig om het conflict verder te zetten via pen en papier: in zijn *Justification* legde hij heel de zaak nog eens van naaldje tot draadje uit. Met tekeningen van het borstkuras en een uitvouwbaar blad waarop de ware grootte ervan kon afgelezen worden, trachtte hij zijn lezerspubliek te overtuigen van zijn gelijk. Hij aarzelde zelfs niet om de kwestie voor te leggen aan enkele onafhankelijke experts²⁷⁹, die allen uitgebreid commentaar gaven op de vraag waarom het pantser van Benavidès geen legitiem onderdeel van het ridderlijke wapentuig was. Om echter alle verwijten van eenzijdigheid te vermijden, nam Richard evenwel ook een verdedigende verklaring van Benavidès op in zijn boekje²⁸⁰.

²⁷⁹ Het ging daarbij zeker niet om de eersten de besten: de experts waren onder meer afkomstig uit de hertogelijke familie d’Este, onder wie de hertog van Ferrara zelf, en verder uit andere hoogadellijke Italiaanse families. Ruelens vermeldt Alonso d’Este; Francisco d’Este; Alphonso d’Este, prins van Ferrara; Hercules d’Este, hertog van Ferrara; Galeas Gonzaga; Cornille Bentivoglio; graaf Luis Pica de la Mirandola; Pierpaulo Manfroni; markies Sforza Pallavicino; graaf Hercules Rangon; Paul Vitelle; Girolamo Martinengo; Giambattista Susio en dokter Trayan Douphin. Daarnaast raadpleegde Richard de Mérode ook de beroemde auteur Girolamo Muzio (cf. supra, hoofdstuk 1). Daarover meldt Ruelens het volgende: “*Cedant armae togae: après tant d’avis favorables, le preux chevalier est obligé de recourir (...) à la plume d’un homme de lettres qui faisait un peu tout ce qui concerne son état. Ce fait est une preuve de la décadence de la chevalerie: cent ans auparavant, un chevalier n’eut pas recouru aux arguties d’un maître clerc pour défendre son honneur. Moins d’un demi-siècle plus tard apparaît le héros de Cervantes*”. DE MERODE, *La justification*, xi.

Interessanter voor ons dan de wapendiscussie die Richard de Mérode in zijn *Justification* uitvoerig aan bod liet komen, is de vraag waarom hij zich de moeite getroost heeft een dergelijk werk te publiceren. Het antwoord is eenvoudig. Het lijdt geen twijfel dat de hele kwestie veel ophef had gemaakt bij de Europese adel: zowel Mérode als Benavidès waren van zeer hoge afkomst en in het kleine ons-kent-ons milieu van de elite zal hun conflict dan ook de nodige aandacht hebben gekregen. Bovendien had Richard zijn kartels naar zowat alle belangrijke vorstenhuizen van West-Europa gezonden om zijn tegenstander te vinden: ongetwijfeld had het conflict de interesse van velen opgewekt. Toen de hele affaire vervolgens met een sisser afliep, zag Mérode zich dan ook geconfronteerd met het gevaar dat hij beschuldigd zou worden van lafheid. Het feit dat hij zijn eer uiteindelijk niet fysiek had kunnen verdedigen (er was immers nog geen druppel bloed gevloeid), kon immers aanleiding geven tot gefluister en commentaar waardoor hij het risico liep het voorwerp van spot te worden binnen zijn eigen *peer group*. Zichzelf uitroepen tot overwinnaar was dan ook een omstreden daad die een uitgebreide verantwoording vergde, indien hij zijn reputatie wilde hooghouden. Vandaar ook de inschakeling van een groep vooraanstaande edelen om zijn zaak te steunen: die klinkende namen hadden geen andere functie dan indruk te maken op de lezers en een zweem van legitimiteit toe te voegen aan de hele kwestie. Zij legden trouwens ook allen de nadruk op Mérodes eervolle afhandeling van de zaak. Richard zelf liet bovendien niet na om meermaals te verwijzen naar de vermeende lafheid en eerloosheid van Benavidès. Dat deed hij niet zozeer om de Spaanse edelman te bespotten, dan wel om zijn eigen moed en dapperheid (als uitdager van een man die zich in allerlei bochten wrong om onder het gevecht uit te komen) in de verf te zetten en dus zijn eer te benadrukken²⁸¹.

In deze kwestie blijkt duidelijk het belang dat gehecht werd aan het duel als de ultieme oplossing voor een eerconflict en als het instrument bij uitstek van de adellijke erecode. Het feit dat het tweegevecht tussen Richard de Mérode en Rodrigo de Benavidès uiteindelijk niet doorging, stelde beide edellieden dan ook voor een groot probleem. De

---

²⁸⁰ Zie voor een uitgebreid overzicht het voorwoord door Charles Ruelens bij DE MERODE, *La justification*, v-xx.

²⁸¹ Naast de reeds eerder aangehaalde voorbeelden schreef Richard bijvoorbeeld nog dat Benavidès zich na het conflict in Lier op laffe wijze had teruggetrokken in zijn ouderlijk huis, zonder te laten weten waar hij verbleef, en dat hij daarmee inging tegen de gewoonte van de echte *Chevaliers d'Honneur*. Bovendien was de Spaanse edelman uiteindelijk meer op aandringen van anderen dan uit vrije wil naar Italië gekomen, aldus Mérode. DE MERODE, *La justification*, 1.

anticlimax van het afgelaste duel voegde namelijk nog een extra dimensie toe aan het conflict dat ontstaan was in Lier: de mogelijke beschuldiging van lafheid dreigde nu voor beide heren. Zoals we eerder reeds aanstipten was de bereidheid van de edelman om zijn leven op het spel te zetten voor zijn eer immers het belangrijkste gegeven van de erecode. De notie dat de intentie om te vechten primeerde op het resultaat van het gevecht, is dan ook van groot belang om tot een goed begrip te komen van wat de *point d'honneur* voor een heer van stand betekende. In die zin is Mérode een goed voorbeeld: de inspanningen die hij leverde (de reis naar Italië, het zenden van kartels, het aanvragen van een veld) tonen aan dat hij tot zeer veel bereid was om zijn geschonden eer te herstellen²⁸². Het ontbreken van het gevecht zelf, dat het hoogtepunt van zijn pogingen tot eerherstel had moeten vormen, was dan ook problematisch. Om zijn reputatie ten overstaan van zijn *peer group* te zuiveren, werd Mérode er nu toe genoodzaakt een alternatief te zoeken voor fysiek geweld als middel tot eerherstel. Dat alternatief vond hij in het gevecht met woorden: hij verving zijn degen door zijn pen en trachtte op die manier zijn sociale omgeving te overtuigen van zijn goede faam en ridderlijkheid. In dat opzicht is Mérode zeker geslaagd in zijn opzet: hij wist immers een vooraanstaande groep edelen aan zijn kant te krijgen. Zijn reputatie als *Chevalier d'Honneur* werd met andere woorden bevestigd door zijn gelijken, terwijl Benavidès diezelfde steun leek te ontberen. Men zou bijgevolg kunnen stellen dat Richard de Mérode uiteindelijk inderdaad de overwinning in het conflict heeft behaald, zij het dan niet via de 'normale' weg.

²⁸² Een ander tekenend voorbeeld van de grote inspanningen die men soms deed om genoegdoening te verkrijgen, vinden we terug bij DE LIGNE, A. [Prince]. *Histoire généalogique de la Maison de Ligne*. Brussel, 1950. In dit genealogisch overzicht van de beroemde adellijke familie de Ligne doet de auteur, zelf een telg uit dat aanzienlijke Belgische geslacht, verslag van een conflict tussen Charles-Joseph-Procope de Ligne (1661-1713) (hij was een zoon van de befaamde prins Claude-Lamoraal I de Ligne (1610-1679) die op latere leeftijd onderkoning van Sicilië werd), en de Engelse hertog van Norfolk. Ca. 1680 had Charles-Joseph te Brussel een woordenwisseling gehad met de hertog, waarna hij hem had uitgedaagd tot een duel. Toen de toenmalige landvoogd der Spaanse Nederlanden, markies de Grana, daarvan hoorde, liet hij de prins opsluiten in het kasteel van Gent en stuurde hij Norfolk terug naar Engeland. De jonge Ligne wist echter te ontsnappen en achtervolgde zijn tegenstander per schip. Eenmaal aangekomen daagde hij de hertog nogmaals uit, maar aangezien deze vooraanstaande politicus "*dans l'impossibilité légitime de relever le défi*" was, koos hij zijn zoon de graaf van Arundel uit als plaatsvervanger om zijn eer te verdedigen. "*L'épée de ce dernier s'étant brisée, il ne dut la vie qu'à la générosité et à l'esprit chevaleresque de son adversaire,*" schrijft Ligne. "*Le duel était interdit sous peine de mort en Angleterre, mais le roi ne voulant pas faire exécuter deux personnes d'aussi haut rang, il demanda l' "Omenâga" (hommage) et les adversaires se reconcilièrent*". Zie DE LIGNE, *Histoire généalogique de la Maison de Ligne*, 92.

1.1.8 De affaire Arenberg vs. André (1614)

Ondanks de goede raad van zijn moeder (cf. supra) geraakte ook de jonge prins Antoine van Arenberg tijdens zijn opleiding aan het hof verwickeld in een eerconflict²⁸³. In 1614 had de toen 21-jarige edelman dienst genomen in het leger van de befaamde veldmaarschalk van de aartshertogen, de markies Ambroise Spinola. Toen deze in het kader van de aanslepende oorlogen van die tijd door Albrecht en Isabella naar het Duitse hertogdom Jülich gezonden werd, ging Arenberg met hem mee. Hij werd vergezeld door zijn broers Philippe en Alexander, en tevens door zijn beide schoonbroers Bertin d'André en Guillaume d'Epinoy. De troepen van Spinola moesten trachten de soldaten van de Verenigde Provinciën, die het grondgebied van Jülich bezet hadden, te verdrijven en het hertogdom te ontzetten. Verscheidene veldslagen werden gevoerd, en uiteindelijk werden de tenten opgeslagen voor de muren van de strategisch belangrijke hanzestad Wesel. Tijdens de campagne tegen deze stad schijnt de prins echter niet aanwezig te zijn geweest: hij arriveerde er in elk geval te laat, op een tijdstip waarop Wesel zich reeds aan Spinola had overgegeven. Precies deze laattijdigheid was voor Antoine's schoonbroer Bertin d'André²⁸⁴ (tevens een neef van Spinola) reden genoeg om hem bij diens aankomst

²⁸³ Zie D'ANVERS, *La vie religieuse et familiale en Belgique*, 82-85. De auteur baseert zich voor zijn relaas louter op eigentijdse brieven van de hoofdpersonen in de affaire.

²⁸⁴ Don Bertin d'André was gehuwd met Claire van Arenberg, een zus van Antoine. Deze edelman schijnt aan het hof een bedenkelijke reputatie te hebben gehad: Frédégand d'Anvers beschrijft hem als een onverbeterlijke geweldenaar die dagelijks de degen kruiste met allerlei tegenstanders. Ook ten opzichte van zijn eigen vrouw gedroeg hij zich hoogst gewelddadig. D'Anvers geeft het volgende voorbeeld: toen Claire tijdens een banket in 1613 plots hevige maagpijn kreeg, wenste zij het gezelschap te verlaten. Daarop ontstak André in woede, en dreigde hij haar met niet minder dan 100 vuistslagen te straffen indien ze de eettafel verliet. Op dat moment kwam hun disgenoot Frédéric de Hesse tussenbeide: hij trok zijn degen om Claire te verdedigen, en bijna kwam het tot een handgemeen tussen beide heren. Dat werd verhinderd door de tussenkomst van de gravin de Hesse, die "*se jeta à genoux entre eux deux et parvint après mille supplications à éviter l'effusion du sang*". Na dit voorval wilde Claire op de vlucht slaan, en ze drong er herhaaldelijk bij Antoine op aan om hun beider moeder op de hoogte te brengen van de agressie van haar

enigszins smalend te begroeten met de volgende woorden: “*Vous venez à temps pour conclure la paix*”. De prins, die deze begroeting opvatte als een indirecte beschuldiging van lafheid en dus als een belediging van zijn eer, trok daarop zijn degen en het kwam tot een schermutseling tussen beide heren, die evenwel snel beëindigd werd door de tussenkomst van enkele omstanders.

De jonge Arenberg was echter niet bereid om de zaak verder te laten rusten: kort na hun aanvaring daagde hij zijn schoonbroer uit tot een duel. Dat nieuws ging als een lopend vuurtje door het legerkamp en veroorzaakte kennelijk nogal wat opschudding bij de troepen. Uiteindelijk kwam de kwestie ook ter ore van de markies Spinola zelf, die onmiddellijk het bevel gaf de duellisten aan te houden. Zij werden opgepakt toen ze op weg waren naar de plaats van het rendez-vous, en in afzondering geplaatst in een huis in Wesel. De nacht schijnt een kalmerende werking te hebben gehad op het verhitte gemoed van de prins, want de volgende morgen al verstuurde hij een brief naar zijn moeder Anne van Croy, waarin hij de hele zaak uit de doeken deed. Hij drukte daarin zijn spijt uit over het feit dat hij zijn moeder had teleurgesteld door zijn onbedachtzaamheid, en hij verzocht haar om zijn zaak bij de aartshertogen te bepleiten. Want, zo schreef hij, “*la cour et l’armée me donnent raison, et le rapport envoyé par Ambroise Spinola à l’archiduc sera ma meilleure justification*”²⁸⁵. Kennelijk vond hij dus wel dat hij in zijn recht was om Bertin d’André te hebben uitgedaagd, al voegde hij eraan toe dat hij het niet aandurfde om zijn vader in te lichten over de hele kwestie. André zelf legde het conflict op zijn eigen manier uit: volgens hem had hij in de schermutseling met Antoine slechts willen verhinderen dat de prins zijn paard zou verwonden, en verder had hij zich enkel naar de afgesproken duelplaats begeven om zich met zijn schoonbroer te verzoenen²⁸⁶.

Het is opvallend dat er onmiddellijk na deze affaire verschillende diplomatieke raderen in werking traden om het conflict tussen beide edellieden te vergoelijken en erger te voorkomen: in een brief aan Anne van Croy schreef Antoine’s broer Alexander dat de

---

echtgenoot. Zie D’ANVERS, *La vie religieuse et familiale en Belgique*, 73-74.

²⁸⁵ Brief van Antoine van Arenberg aan zijn moeder Anne van Croy. Wesel, 23 september 1614. Geciteerd in D’ANVERS, *La vie religieuse et familiale en Belgique*, 84.

²⁸⁶ Brief van Bertin d’André aan baron Philippe van Zevenbergen en aan Karel van Arenberg. Wesel, s.d. Geciteerd in D’ANVERS, *La vie religieuse et familiale en Belgique*, 84.

prins zich gedragen had “*comme un homme de bien doit le faire*”²⁸⁷. De veldmaarschalk Spinola verzond een rapport naar de aartshertogen waarin hij de affaire reduceerde tot een ruzie die ontstaan was door de plaagzucht van Bertin d’André. De vader van deze laatste, de graaf van Bruay, distantieerde zich in een niet mis te verstane brief aan Anne van Croy van de activiteiten van zijn zoon: “*J’aime plus un pied du comte de Seneghem [= Antoine van Arenberg] que quatre Bertin. Aussi j’ai déclaré en pleine cour devant l’archiduc que, autant Antoine a gagné dans cette affaire, autant Bertin y a perdu. La place de ce dernier (sauf le respect dû à sa mère et à sa femme) est au gibet*”²⁸⁸. Deze inspanningen leidden al snel tot een verzoening tussen beide schoonbroers: “*Don Bertin donna (...) sa parole d’honneur qu’il n’avait pas voulu offenser le comte de Seneghem, mais s’était permis simplement une plaisanterie sans malice. Sur ce, les deux frères ennemis se donnèrent la main et se promirent amitié éternelle*”²⁸⁹. Hoewel de hele zaak dus uiteindelijk in der minne werd geregeld, ontving Antoine toch een fikse uitbrander van zijn moeder. Anne van Croy berispte haar zoon omwille van zijn roekeloosheid en maande hem aan tot meer voorzichtigheid, bezorgd als ze was om zijn reputatie aan het hof: “*la bonne mère s’effrayait à la pensée que son fils aurait pu laisser la vie dans un duel sans gloire. De plus, elle savait que les archiducs n’éprouvaient aucune sympathie envers les batailleurs qui jouaient leur existence pour des bagatelles. Aussi eût-elle été désolée de voir Antoine perdre leurs bonnes grâces*”, aldus Frédégand d’Anvers²⁹⁰.

Hoewel ook dit duel dus uiteindelijk nooit heeft plaatsgevonden, komen er net als bij de affaire Mérode – Benavidès enkele elementen naar boven die interessant genoeg zijn om ze in deze studie van nabij te bekijken. Allereerst is het vormelijke aspect opvallend. In tegenstelling tot het conflict tussen Richard de Mérode en Rodrigo de Benavidès, dat ongeveer 60 jaar eerder plaatsvond, speelde de kwestie Arenberg – André zich af in een

²⁸⁷ Let op de veelzeggende woordkeuze: de term ‘*homme de bien*’ is min of meer vergelijkbaar met ‘*honnête homme*’, en werd in de terminologie van die tijd stevast geassocieerd met een heer van stand, een gentleman, kortom: iemand die zich perfect thuisvoelde in de cultuur van *civilité* of *honnêteté*. Brief van Alexander van Croy-Chimay-Arenberg aan zijn moeder Anne van Croy. Wesel, 23 september 1614. Geciteerd in D’ANVERS, *La vie religieuse et familiale en Belgique*, 84.

²⁸⁸ Brief van de graaf van Bruay aan Anne van Croy. Brussel, 27 september 1614. Geciteerd in D’ANVERS, *La vie religieuse et familiale en Belgique*, 84.

²⁸⁹ D’ANVERS, *La vie religieuse et familiale en Belgique*, 85.

²⁹⁰ Ook de term ‘*grâce*’, die zowel op ‘gratie’ als op ‘gunst’ kon slaan, is een steeds terugkerend begrip in de *theory of civil courtesy*. D’ANVERS, *La vie religieuse et familiale en Belgique*, 85.

totaal ander kader. In 1614 was er geen sprake meer van het aanvragen van een veld of van een voorafgaandelijke ceremoniële plechtigheid: de aartshertogen hadden met hun plakkaat van 1610 immers zeer duidelijk gemaakt dat tweegevechten niet langer getolereerd werden. Het initiatief ging nu uit van de beide duellisten: zij spraken af op een bepaalde plaats en een bepaald tijdstip, zonder daarvoor toestemming te vragen aan hun rechtstreekse overste Spinola. Dat strookt met onze algemene bevindingen over de evolutie van het duel als openbaar middel tot conflictbeslechting naar een private aangelegenheid waarbij inmenging van derden niet langer gewenst was, en met de rol die de wetgeving daarin speelde (cf. supra).

Een tweede vaststelling betreft het feit dat prins Antoine van Arenberg perfect beantwoordt aan het beeld van de jonge aristocraat die zijn eerste stappen in het openbaar leven zette en daarbij genoodzaakt was zijn moed, dapperheid, en ridderlijkheid uitvoerig te manifesteren. Zoals we in hoofdstuk 1 zagen was het voor edellieden die hun debuut maakten bij de elite zaak om zo snel mogelijk een goede reputatie te vestigen. Zij hadden hun kwaliteiten immers nog niet op het slagveld, in de politiek of elders kunnen bewijzen. Vandaar hun gevoeligheid met betrekking tot beledigingen en provocaties: de nadelige invloed die dergelijke conflicten konden uitoefenen op een nog niet gevestigde erkenning door derden was erg groot, en men deed er dan ook alles aan om zichzelf van bij het begin te presenteren als een dappere, onbevreesde en eervolle ridder²⁹¹. Gevechten en schermutselingen waren doeltreffende instrumenten om die reputatie uit te dragen.

Een derde element dat opvalt is de inspanning die door de achterban van beide partijen werd gedaan om de affaire te bagatelliseren en de gemoederen te bedaren. Achter die pogingen schuilen ongetwijfeld verschillende motieven. Vooreerst was het voor de betrokkenen zaak om eventuele strafmaatregelen te voorkomen: vandaar het ‘milde’ rapport van Spinola aan aartshertog Albrecht, die allerm minst opgezet was met tweegevechten en schermutselingen onder zijn edelen. Een tweede motief hangt daarmee samen: het risico om uit de gunst van de aartshertogen te vallen was voor een edelman een reëel probleem dat zijn reputatie binnen de elite ernstige schade kon toebrengen. Vandaar de berisping die Anne van Croy haar zoon gaf: zij was overduidelijk bezorgd dat Antoine zijn positie aan het hof onhoudbaar had gemaakt. Een derde en laatste motief tenslotte blijkt ons inziens uit de brief van de graaf van Bruay aan Anne van Croy: kennelijk wilde

---

²⁹¹ Cf. supra, hoofdstuk 1 en MOTLEY, *Becoming a French Aristocrat*, 196.

de vader van Bertin d'André vermijden dat het conflict zou uitdijen tot een familievetete. Door de openlijke afwijzing van het gedrag van zijn zoon koos Bruay duidelijk de kant van de Arenbergs: het was een diplomatiek maneuver, bedoeld om het delicate evenwicht tussen beide families te herstellen en de relatie in stand te houden. Ongetwijfeld had een edelman als Bruay er absoluut geen voordeel bij een aanzienlijke familie als die van Arenberg voor het hoofd te stoten.

4.3 Enkele duels bij de burgerij

1.1.9 *De affaire Jaman vs. Huberti (1684)*

Uit hogergenoemde voorbeelden blijkt dat duels geregeld voorkwamen bij de hoge adel, maar ook bij de stedelijke burgerij waren uitdagingen tot een tweegevecht zeker niet ongewoon. We geven kort enkele voorbeelden. Begin augustus 1684 ontstond er in Mechelen een geschil tussen een zekere Jaman (Zaman?) en de zoon van de gerechtsdeurwaarder Huberti. Deze Jaman logeerde bij Jean-Jacques Le Plat, procureur bij de Grote Raad, en blijkt een vriend te zijn geweest van diens broer. In de *informations préparatoires* van het procesdossier lezen we de getuigenis van deze procureur²⁹². Le Plat verklaart daarin dat zijn broer op een avond het huis binnenkwam met de genaamde Jaman, en dat deze laatste enigszins in de war was. Op de vraag van Le Plat wat er aan de hand was, antwoordde Jaman dat hij net was uitgedaagd tot een duel door Huberti. Beide mannen waren elkaar tegengekomen op straat en hadden daar een woordenwisseling gehad, waarop de zoon van de gerechtsdeurwaarder tegen zijn opponent had gezegd: “*vous estes un jean foutre si vous ne venez à neuf heures demain sur le pont au dela du marché*”. Het dossier schijnt onvolledig te zijn en vermeldt jammer genoeg niet of Jaman gehoor gaf aan deze uitdaging, maar we komen wel te weten dat Huberti kennelijk een bepaalde wrok koesterde tegen de familie Le Plat. Uit de verklaringen van de dienstmeid van de procureur blijkt immers dat Huberti haar herhaaldelijk had gevraagd wat er over hem gezegd werd in het huis van haar werkgever, en ook dat hij op een keer tegen haar volgende woorden had laten vallen: “*Il faut que je fasse quelque chose contre quelqu'un de la famille*”. Het conflict was met andere woorden gebaseerd op een oud zeer, dat vermoedelijk stamde uit

---

²⁹² Zie: Archief van het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen, dossier nr. 325.

Huberti's Leuvense studententijd: "*J'ay cognu Monsieur Jaman à Louvain*"²⁹³. Over Jaman en de broer van procureur Le Plat zei hij dan weer het volgende: "*Ils font le grand seigneur, un jour ils me le payeant, ou quelqu'un de la famille*"²⁹⁴.

De affaire had dus meer weg van een wraakactie dan van een echt eerconflict. Niettemin is het tekenend dat Huberti zijn tegenstander een lesje wilde leren door hem uit te dagen tot een duel. De burgerij schrok er kennelijk niet voor terug om gebruik te maken van een typisch 'aristocratische' traditie als het tweegevecht, en de algemeen aanvaarde idee dat de gegoede burgerlijke klasse de levensstijl van de adel trachtte na te volgen of te imiteren, schijnt bijgevolg ook te hebben gegolden voor de keerzijde van de *civilité*. De eertheorie (en de vaak bloedige consequenties ervan) manifesteerde zich inderdaad ook bij de stedelijke burgerij, en dat blijkt onder meer uit het volgende voorbeeld.

1.1.10 De affaire Canthals vs. Van Uffel (1649)

In 1649 vond er, eveneens te Mechelen, een duel plaats tussen Gerard Van Uffel, ontvanger des konings, en een zekere Canthals, die in de bronnen wordt aangeduid als '*fondeur des canons*', kanongieter²⁹⁵. Beide heren hadden op de markt een woordenwisseling gekregen, die uitgemond was in een handgemeen waarbij Van Uffel zijn tegenstander een kaakslag verkocht "*met sulck eene forse ende violentie dat hy Canthals daer van duysselende*". Vervolgens had de ontvanger Canthals uitgedaagd tot een duel, met de woorden "*syt ghy een man met eer, haelt uwe rapiere*". Het principe van gelijke wapens steekt hier de kop op: Van Uffel had wel een degen bij zich, maar vond het kennelijk eerlijker om zijn opponent de kans te geven zichzelf ook van een wapen te voorzien. Toen de kanongieter uiteindelijk terugkeerde (wat ook tekenend is: hij had immers net zo goed het gevecht kunnen ontlopen door te vluchten), begonnen zij te schermen "*in sulcker voughe ende maniere dat indien de voortganck vande selve ghevecht door de bystaenders*

²⁹³ In de matrikels van de Leuvense universiteit vinden we slechts één persoon terug die mogelijk vereenzelvigd kan worden met de Huberti uit ons dossier: het gaat om de uit Mechelen afkomstige Simon Huberti (ingeschreven op 30 januari 1682). In de inschrijvingslijsten komt op dat moment echter niemand voor met de naam Jaman of Le Plat. De enige naam die mogelijk in aanmerking komt is Joannes Petrus Zaman (ingeschreven op 14 oktober 1680), afkomstig uit het Waasland.

²⁹⁴ Alle citaten uit: Archief van het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen, dossier nr. 325.

²⁹⁵ Zie: Archief van het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen, dossier nr. 456.

niet en hadde belet gheweest d'een of d'ander ter plaetste doot hadde ghewesen"²⁹⁶. Het dossier vermeldt niet hoe deze affaire verder verliep, maar in elk geval maakt het duidelijk dat ook bij de burgers een bepaald eergevoel gecultiveerd werd dat kennelijk de moeite waard was om er hun leven voor op het spel te zetten²⁹⁷.

1.1.11 De affaire Huens vs. Vanden Brande (1684)

Een derde voorbeeld van een duel dat in Mechelen tussen burgers plaatsvond, stamt net zoals de affaire Huberti vs. Jaman uit 1684. Het gaat om een conflict tussen een advocaat genaamd Vanden Brande en enkele zonen van de burgemeester Huens²⁹⁸. Aan de hand van de verklaringen van verschillende getuigen kunnen we de gebeurtenissen min of meer reconstrueren²⁹⁹. Op een avond in maart, ongeveer een week vóór Pasen, wandelde de jongste van de gebroeders Huens samen met zijn vrienden Mattheus de Arroyo, Andreas De Haze en dokter Joannes Carolus De Minck over de Grote Markt van Mechelen, toen

²⁹⁶ Alle citaten uit: Archief van het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen, dossier nr. 456.

²⁹⁷ Gerard Van Uffel duikt overigens nog op in een ander dossier van het officie-fiscaal van de Grote Raad, waarin verslag wordt gedaan van een gelijkaardig conflict dat hij in 1663 had met burgemeester Van Reynegom. Zie: Archief van het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen, dossier nr. 206. Deze laatste kwestie wordt ook nog eens opgerakeld in de affaire Founck vs. Rouveroy uit 1767 (cf. supra, hoofdstuk 2, "De wetgeving in de praktijk"). In het advies van de Geheime Raad over de vraag onder wiens jurisdictie een dergelijke kwestie moet vallen, wordt expliciet verwezen naar de zaak Van Uffel – Van Reynegom: "*Quant à l'exemple (...) d'un combat particulier qu'il y eu à Malines en 1662 [= foutief jaartal: het gaat wel degelijk om 1663] entre le Récéveur Général Van Uffel et le Bourgmestre Van Reynegom, et qui a fait naître entre les officiers, Conseillers Fiscaux du Grand Conseil et le Magistrat de Malines une difficulté semblable à celle que nous traitons, il est à remarquer qu'on ne voit pas de quelle manière cette difficulté a été terminée, ni quelles en ont été les suites. Quoiqu'il en soit, il y a cette différence essentielle entre les deux cas, que le Récéveur Général Van Uffel ressortoit notoirement en cette qualité du Grand Conseil au lieu que le Drossard du Pays d'Arckel Rouveroy, étant pourvu d'un office de la Province de Brabant, n'est sujet au Grand Conseil ni du chef de sa personne, ni du chef de son emploi*". Zie: Archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd), register 458 (*Consultes du Conseil Privé de 1725 à 1794. Tome 110: juin à décembre 1767*). Fol. 63 e.v.

²⁹⁸ De familie Huens behoorde zelf tot de lagere aristocratie en maakte deel uit van de vooraanstaande geslachten van Mechelen. Haar leden bekleedden dan ook vaak belangrijke posities in het stadsbestuur. De advocaat Vanden Brande echter was vermoedelijk niet van adel. Zie *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, XXIII (1869) 129-141.

²⁹⁹ Zie: Archief van het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen, dossier nr. 313.

plots de advocaat Vanden Brande naar hen toekwam en vroeg of hij de jonge Huens even kon spreken. Beide jongemannen zonderden zich af en begaven zich naar een plek achter de kerk, waar ze niet gestoord konden worden door eventuele voorbijgangers. De vrienden, die zich afvroegen wat dat te betekenen had, volgden hen enige tijd later en kwamen net op tijd om Huens met een degen in de hand te zien weglopen. Arroyo, De Haze en De Minck repten zich naar de plaats waar hij vandaan was gekomen, en vonden daar een boze Vanden Brande. Op hun vraag wat er aan de hand was zei deze: “*Dien quoyon³⁰⁰ heeft mij hondert mael gheaffronteert ende nu d’occasie voorvalt gaet hy loepen*”. Ondertussen echter was op diezelfde plek ook Huens’ oudere broer gearriveerd, en ook hij wilde weten wat er gaande was. “*Ick hebbe different gehad met u broeder quoyonnerye ofte janfouterie. Dien quoyon janfoutrre heeft my gheaffronteert,*” zei Vanden Brande hem, “*ende hedt van my gheseyt daer ick niet van en wete*”. Daarop werd de oudere Huens kwaad: “*Wie mynt ghy dat ghy aenspreckt?*”. Hij verklaarde aan de advocaat dat zijn broer “*niet meer eenen janfoutrre (was) als gy en syt*”. Daarop trokken beide mannen de degen en begonnen te vechten, waarbij Huens gewond werd aan de hand en achteraf verzorgd moest worden door dokter De Minck.

Wat was er nu precies gebeurd? Uit de verklaringen van de verschillende getuigen blijkt dat de jongste Huens enige tijd voordien op Vanden Brande was toegestapt en hem ervan had beschuldigd dat hij zich “*was moyende met syn affaires*”, en tevens dat hij valse roddels of grappen had verspreid over de vriendschap van Huens met een zekere Joannes Geens, ook een advocaat. Volgens Huens had Vanden Brande tegenover zijn vrienden verklaard dat hij niet begreep waarom Geens “*soo een kint wilde aensprecken ghelyck hy Huens was*”. Concreet was het Huens te doen “*om satisfactie te hebben over eenige proposten die den voornoemden Vanden Brande soude gheseyt hebben over de vryagie van voornoemden Huens met Joannes Geens ende het gene hunne ouders reciprockelyck soudent ten houwelyck geven*”. Die opmerking over de vermeende relatie tussen Huens en Geens had op de lachspieren van Vanden Brandes gezelschap gewerkt, maar was ook Huens ter ore gekomen. Toen deze de advocaat dan ook om meer uitleg kwam vragen, ontkende Vanden Brande echter alles: hij zei “*dat het onwaerachtig was dat hy sulckx soude gheseyt hebben*”. Op de dag van de feiten was Vanden Brande dan op zijn beurt aan Huens gaan vragen wie hem had wijsgemaakt dat hij Huens beledigd zou hebben. Daarop had de zoon van de burgemeester gezegd: “*ick en moet dat niet seggen ofte ick en begere*

---

³⁰⁰ Vermoedelijk wordt hier het Franse scheldwoord ‘*couillon*’ bedoeld.

het niet te seggen”, waarop Vanden Brande geantwoord had: “*Wilt ghy het niet seggen soo syt ghy den autheur*”³⁰¹. Daarop ontstond er ruzie, en uiteindelijk zijn beide jongemannen beginnen te schermen. De degen van Huens echter brak al snel in twee³⁰², en precies op het moment waarop hij het strijdperk verliet om een nieuw rapier te gaan halen, daagden de genoemde Arroyo, De Haze en De Minck op. Het vervolg is gekend.

Net als de affaire Canthals vs. Van Uffel balanceert de zaak Huens – Vanden Brande op de fijne lijn tussen een uit de hand gelopen schermutseling en een duel om eer zoals dat in de door ons gehanteerde definitie naar voor komt (cf. supra, hoofdstuk 1). Enerzijds schijnen deze conflicten weinig meer dan een ordinaire vechtpartij, anderzijds zijn er bepaalde elementen die herinneren aan het duel om eer, zoals de provocatie, het *démenti*, het principe van de gelijke wapens en het opzoeken van een rustige plek waar de duellisten niet gestoord werden. Veeleer dan deze gebeurtenissen als non-duels te categoriseren, achten we het daarom beter om de definitie in vraag te stellen. Zoals we in hoofdstuk 1 van deze studie zagen was het duel immers geen vormvast gegeven, en waar een omschrijving helpt om het fenomeen te herkennen, mag deze daarom nog niet als zaligmakend beschouwd worden. Het formele aspect van het tweegevecht was immers ondergeschikt aan de theoretische kant van de zaak, te weten het feit dat een bepaalde belediging of provocatie leidde tot een inbreuk op de eer en bijgevolg tot het gebruik van geweld om die eer te herstellen. Het enige verschil met een schermutseling was dan ook het ceremoniële kader waarbinnen het duel zich afspeelde, al kon dat variëren van een zeer plechtstatig gebeuren tot een losse, flexibele aanpak. In de visie van François Billacois en Ute Frevert had die variatie ook te maken met de tijdgeest: beide historici stellen dat het duel in de 17de eeuw steeds vaker de vorm aannam van een snel en chaotisch gevecht waarbij het ceremonieel nog weinig belang had, en dat tweegevechten bijgevolg nog moeilijk te onderscheiden waren van gewone schermutselingen³⁰³. Onze bevindingen lijken die theorie te onderschrijven.

---

³⁰¹ Alle citaten uit: Archief van het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen, dossier nr. 313.

³⁰² Een andere getuigenis vermeldt dat de degen van Huens gewoon korter was dan die van Vanden Brande, waardoor Huens een andere degen moest gaan zoeken.

³⁰³ Cf. supra, hoofdstuk 1 en BILLACOIS, *Le duel dans la société française*, 101 en FREVERT, “The Taming of the Noble Ruffian”, 39.

Wat er ook van zij, het mag duidelijk zijn dat ook bij de burgerij een sterk eergevoel heerste. Met name de affaire Huens vs. Vanden Brande is typerend voor een eerconflict: de opmerkingen die de advocaat over de adellijke burgemeesterszoon gemaakt zou hebben, waren in meerdere opzichten een regelrechte aanval op diens mannelijke eer. Enerzijds werd de jongeman een ‘kind’ genoemd³⁰⁴, anderzijds had men bedenkelijke commentaren over zijn vriendschap met advocaat Joannes Geens. Men kan zich voorstellen welke uitwerking zulke uitspraken hadden op een jongeman die zijn reputatie op een dergelijke manier besmeurd zag ten overstaan van zijn vrienden. Voor de niet-adellijke Vanden Brande daarentegen lag de zaak anders: hij werd ervan beschuldigd bepaalde woorden in de mond genomen te hebben die hij naar eigen zeggen nooit had geuit. Zijn motief om naar de wapens te grijpen was dus louter het weerleggen van die aantijging van roddel of achterklap. In wezen verschilden de duelmotieven van burgerduellisten ons inziens dan ook niet met die van hun adellijke compagnons: steeds ging het om een verdediging van de erkenning en het respect dat door anderen aan hen werd toegekend. Wel blijven we erop wijzen dat het in de hier genoemde affaires (voor zover we dat kunnen vaststellen) steeds gaat om leden van de gegoede burgerij: beroepen als gerechtsdeurwaarder, dokter, procureur, advocaat, ontvanger des konings, enz. die in de verschillende dossiers aan bod komen en waar de duellisten rechtstreeks dan wel zijdelings mee te maken hebben, schijnen te wijzen op een zekere elitaire sociale status van de duellisten.

4.4 Enkele casussen uit de 18de eeuw

Dat het tweegevecht tijdens de 18de eeuw hoe langer hoe meer het voorwerp werd van kritiek, staat buiten kijf. Een aantal historici schrijven die evolutie toe aan de overgang van een vroegmoderne *honour culture* naar een moderne *politeness culture*, waarin het gebruik van geweld in toenemende mate als ongepast werd beschouwd. Markku Peltonen echter

---

³⁰⁴ De precieze leeftijd van de jonge Huens wordt niet gespecificeerd; het dossier vermeldt enkel dat hij op het moment van de ruzie student was te Leuven (in de matrikels van de Leuvense universiteit vinden we drie studenten uit Mechelen met de naam Huens terug, die mogelijk in aanmerking komen : Ludovicus Huens (ingeschreven op 25 januari 1680), Joannes Huens (12 april 1677) en Franciscus Huens (12 december 1678). Het zou natuurlijk om drie broers kunnen gaan). Van andere betrokkenen zoals Andreas De Haze, Mattheus de Arroyo en Joannes Carolus De Minck wordt de leeftijd wel vermeld: zij waren op het moment van de feiten respectievelijk 28, 26 en 24 jaar oud. Zie: Archief van het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen, dossier nr. 313.

wenst in zijn boek *'The Duel in Early Modern England'* een dergelijke theorie toch enigszins te nuanceren. Volgens hem wordt het duel om eer in de moderne historiografie nog al te vaak beschreven als een fenomeen dat steunde op een gewelddadige, op middeleeuwse principes gebaseerde 'neo-ridderlijke' cultuur. Verscheidene historici beweren dan ook dat het duel, ondanks de opkomst van nieuwe ideeën over *courtesy* en *civility*, nog lange tijd hardnekkig bleef voortbestaan tijdens het Ancien Régime. Pas naarmate deze ideeën zich sterker gingen manifesteren, zou de *honour culture* (en bijgevolg ook het duel) uiteindelijk verdrongen worden door de nieuwe notie van *politeness*³⁰⁵. Peltonen bekritiseert die opvatting: "*Just as many scholars juxtapose the emergent culture and ideology of courtesy and civility with the lingering culture of honour and violence (including duelling as its offspring) in the late sixteenth and early seventeenth century, so commentators of the late seventeenth and early eighteenth century contrast novel politeness with older honour culture (...) It is a chief aim of this book to seek to question these increasingly prevalent accounts*"³⁰⁶. Voor Peltonen is het tweegevecht een verschijnsel dat losgekoppeld moet worden van zijn middeleeuwse oorsprong: volgens hem was het duel om eer immers een essentieel en zelfs centraal onderdeel van de hele vroegmoderne cultuur van *courtesy* en *civility*³⁰⁷.

³⁰⁵ Een dergelijke visie wordt onder meer door Robert Shoemaker ondersteund (cf. supra, hoofdstuk 1). Voor de zienswijze van Peltonen, zie PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 6-16.

³⁰⁶ Peltonen geeft volgende voorbeelden: "*According to Barker-Benfield, 'the pressure against duelling' in the early eighteenth century illustrates the rapid progress of politeness. And Robert Shoemaker concurs. Tim Hitchcock and Michèle Cohen link duelling with the declining notions of male honour and characterise the Restoration and Augustan rise of politeness as 'the gradual displacement of the concept of honour by the concept of civility'. Peter Burke has also recently witnessed a shift from the 'honour system', with duelling as its chief characteristic, to the 'politeness system', and Philip Carter claims that duelling was incompatible with politeness*". Zie PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 10. De opvattingen van de door hem aangehaalde historici zijn terug te vinden in volgende werken: BARKER-BENFIELD, G.J. *The culture of sensibility: sex and society in eighteenth-century Britain*. Chicago, 1992; SHOEMAKER, R.B. "Reforming male manners: public insult and the decline of violence in London, 1660-1740". In: T. HITCHCOCK & M. COHEN, eds. *English masculinities 1660-1800*. Harlow, 1999; HITCHCOCK, T. en COHEN, M. "Introduction". In: T. HITCHCOCK & M. COHEN, eds. *English masculinities 1660-1800*. Harlow, 1999; BURKE, P. "A civil tongue: language and politeness in early modern Europe". In: P. BURKE, B. HARRISON & P. SLACK, eds. *Civil histories: essays presented to Sir Keith Thomas*. Oxford, 2000 en CARTER, Ph. *Men and the emergence of polite society, Britain 1660-1800*. Harlow, 2001.

³⁰⁷ Peltonen komt tot deze conclusie op basis van werken van eigentijdse auteurs zoals o.a. Bernard Mandeville (1670-1733), die in werken als *The virgin unmask'd* (1709), *The Fable of the Bees* (1714), *Free thoughts on religion, the Church, and national happiness* (1720), *An enquiry into the causes of the frequent*

Aangezien onze bronnen omwille van hun juridische aard niet altijd even geschikt zijn om meer duiding te geven over de rol van de *civilité* in de erecode en het tweegevecht, is het niet eenvoudig om de situatie in de Zuidelijke Nederlanden te toetsen aan de hier aangehaalde visies. Bovendien is het ontbreken van eigentijdse literatuur (van de hand van autochtone auteurs) omtrent het duel en de receptie van de eertheorie in onze streken op dat vlak een belangrijk nadeel. We kunnen slechts vaststellen dat er, wat betreft de inhoudelijke aspecten van de tweegevechten of de aanleiding ervan, geenszins een evolutie waar te nemen valt in de door ons verzamelde casussen. Hoewel het duel vormelijk sterk evolueerde, bleef de intentie van de duellisten steeds dezelfde. Als onze bronnen enigszins representatief genoemd kunnen worden, zouden we kunnen stellen dat een duel uit de late 18de eeuw op dat gebied zelfs nauwelijks verschilde van een duel uit de vroege 17de eeuw. De ruzies, de woordenwisselingen, de conflicten en de beledigingen die leidden tot een inbreuk op de reputatie van een gentleman waren in de 17de eeuw dezelfde als in de 18de eeuw, en de manieren waarop die geschonden eer kon worden hersteld eveneens. Bovendien komen er haast in elke casus (dus ongeacht de datum) elementen voor die erop wijzen dat derde partijen steeds in meer of mindere mate getracht hebben om schermutselingen te stoppen, vechtenden uiteen te halen, verhitte gemoederen te bedaren en alternatieve oplossingen voor te stellen. Het zou echter verkeerd zijn om aan de hand van die ogenschijnlijke continuïteit te besluiten dat ook de opvattingen omtrent het duel en het gebruik van geweld dezelfde bleven doorheen de Nieuwe Tijd. Een dergelijke conclusie kan bij gebrek aan bronnen immers nauwelijks bevestigd worden: de juridische aard van het bronnenmateriaal creëert ongetwijfeld een vertekend beeld (geweld is immers van alle tijden), en andersoortige bronnen zijn zeldzaam. We beschikken met andere woorden over te weinig informatie om één van beide hogergenoemde visies volledig te ondersteunen.

Het feit dat duels uiteindelijk uit de samenleving zijn verdwenen, wijst er overigens op dat de opvattingen over geweld in het algemeen wel een zekere ontwikkeling hebben gekend. Gaandeweg is er immers ook in België een mentaliteit ontstaan waarin het tweegevecht in toenemende mate als overbodig, agressief en voorbijgestreefd werd beschouwd. Dat wordt duidelijk als we een aantal vroeg-19de-eeuwse boeken en artikels raadplegen, die

---

executions at Tyburn (1725) en *An enquiry into the origin of honour and the usefulness of Christianity in war* (1732) herhaaldelijk schreef over fenomenen als het duel en de bijhorende eertheorie. Zie PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 263 e.v., in het bijzonder 291-294.

geschreven werden met het oog op de opstelling van een sluitende duelwetgeving in het jonge België³⁰⁸. Uit die bijdragen blijkt dat het tweegevecht door 19de-eeuwse ogen gezien werd als een anachronistisch gebruik dat thuishoorde bij een ouderwetse, barbaarse mentaliteit, en stamde uit een gewelddadige en (merkwaardig genoeg) ‘ongeciviliseerde’ tijd³⁰⁹. Toch zou het nog lang duren eer het gebruik definitief teloorging³¹⁰.

1.1.12 De affaire Godin vs. Visart de Bitremont (1748)³¹¹

³⁰⁸ Zie onder meer DE LUESEMANS, C.J. *Le duel est-il punissable par les lois actuellement en vigueur en Belgique?* Tienen, 1835; [Anon.] “Des lois et des peines ecclésiastiques contre les duels, et les moyens proposés par quelques grand hommes pour les réprimer”. *Journal historique et littéraire*, dl. II (1835) 366. Zie in datzelfde tijdschrift ook dl. II, blz. 318; dl. III, blz. 520; dl. VII, blz. 524; dl. IX, blz. 559 en dl. X, blz. 159. Verder COOMANS, J. *De la répression du duel*. Gent, 1836; GRANDGAGNAGE, J.-F.-C. “Du duel et de sa répression”. *Revue belge*, IV (1836) 333-353; VISSCHERS, A. “De la répression du duel”. *Revue belge*, III (1836) 116-140 en 201-226; VISSCHERS, A. “Mémoire à la section des sciences morales, philosophiques et législatives, sur la question: Quelles doivent être les bases d’une bonne législation sur le duel?” *Revue belge*, IV (1836) 189-204; LAVALLÉE, H.E. *De la répression du duel*. Brussel, 1836; NIHON, W. “D’une loi sur le duel”. *Revue belge*, V (1837) 251-279 en JONET, Th. *Lettre sur le duel à MM. Les représentants*. Sans titre. Brussel, 1837. De wet tegen het duel kwam er uiteindelijk op 8 januari 1841.

³⁰⁹ Het is merkwaardig om vast te stellen hoe een fenomeen als het duel, dat steeds deel heeft uitgemaakt van een cultuur van *courtoisie* en *civilité*, in de 19de eeuw plots een zeer negatieve bijklank kreeg. Het tweegevecht werd vanaf dan beschouwd als een voorbijgestreefde, zelfs barbaarse praktijk die niet meer paste bij de moderne, industriële samenleving van die tijd. Het is binnen de opzet van deze verhandeling echter niet mogelijk om op die omschakeling in de perceptie van het duel om eer in te gaan. Zie in afwachting van meer onderzoek alvast STERCKX, H. *De 19de-eeuwse duelcultuur in Frankrijk, Duitsland en België*. Licentiaatsverhandeling KUL. Leuven, 1993.

³¹⁰ Doorheen de 19de eeuw zou het duel om eer de aandacht van journalisten en commentatoren blijven trekken. Zie o.m. TARDIEU, A. “Loi belge du 8 janvier 1841, relative au duel, expliquée par la discussion dans les Chambres législatives”. *Archives de droit et de législation*, IV (1841) 195-205; [Anon.] “Loi belge du 8 janvier 1841, relative au duel, expliquée par la discussion dans les chambres législatives”. *Archives de droit et de législation*, IV (1841) 195-205; DEBREYNE, P.C.J. *Du suicide considéré au point de vue philosophique, religieux, moral et médical, suivi de quelques réflexions sur le duel*. Brussel, 1847; VAN DER LINDE, A. *Le duel*. Brussel, 1866; [SCHUERMANS]. “Du duel”. *La Belgique judiciaire*, XXVI (1868) 76-80; [Anon.] “Du duel”. *La Belgique Judiciaire*, jg. XXVI, 2de serie, dl. I, nr. 5 (donderdag 16 januari 1868); SIVILLE, L. “Duel. Code pénal. Loi du 8 janvier 1841”. *La Belgique judiciaire*, XXVII (1869) 97-99; PRINS, A. “De la répression pénale à laquelle sont exposés les étrangers qui viennent se battre en duel en Belgique”. *Journal du droit international privé et de la jurisprudence comparée*, XIV (1887) 535-538; FOQUET, E. *La question du duel. Le duel devant l’opinion publique*. [Charleroi], 1896; GUILLERY, [Le docteur]. *Etude sur le duel*. Charleroi, 1897 en LE GRAND, J. *La Ligue contre le duel. Rapport présenté*

Van een dergelijke ontwikkeling valt nog weinig te merken in de door ons geraadpleegde bronnen. Verschillende eerconflicten bleven aanleiding geven tot een duel. Een interessante 18de-eeuwse casus toont zich in de affaire tussen ridder Jean-François de Godin³¹² en de edelman Visart de Bitremont³¹³. Op 14 januari 1748 woonden beide heren een voorstelling bij in de schouwburg van Brussel. Terwijl Godin zich temidden van andere bezoekers stond te warmen aan het haardvuur op het gelijkvloers, werd hij plots weggeduwd door de hem onbekende Visart, die zijn plaatsje bij het vuur innam. “*Que diable,*” zou Godin vervolgens gezegd hebben, “*j’ai autant froid que vous; il n’est pas nécessaire de me bousculer pour avoir de la place*”. Daarop werd zijn opponent boos, en hij dreigde ermee de jonge edelman een kaakslag te verkopen. Godin echter merkte op dat de schouwburg geen plaats was waar men met elkaar op de vuist ging, en beide heren gingen akkoord om hun geschil buiten uit te vechten. Ze trokken naar de rustige

---

au cercle “Dieu et patrie” à Gand. Gent, 1902.

³¹¹ Zie het relaas van PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU, Cl.-R. “La triste affaire du 14 janvier 1748. Un duel à Bruxelles”. In: *Tablettes du Brabant. Généalogie, histoire, héraldique*. Dl. IV. Hombeek, 1959, blz. 13-22, die zijn onderzoek gebaseerd heeft op brieven van de betrokkenen en juridische documenten over de kwestie.

³¹² Jean-François-Louis de Godin (°ca. 1729), heer van Merlicourt en Terborcht, was de zoon van baron François-Hyacinthe de Godin, heer van Beaumetz, Merlicourt en Terborcht en kapitein van een Waalse compagnie in dienst van het Spaanse leger, en diens tweede vrouw Marie-Anne de Cloeps. Hij was getrouwd met Jeanne-Claire-Dominique de Bibaus, een dochter van de adellijke heer Amboise-Dominique de Bibaus, majoor in het leger, en Jeanne-Josèphe d’Auvain. Het paar had vijf kinderen. Over het beroep of de functie van Godin is ons niets bekend. PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU, “La triste affaire”, 14 noot 4, 16 noot 9 en 20 noot 26.

³¹³ Naar alle waarschijnlijkheid gaat het hier om Alexandre-François Visart, heer van Bitremont (°1709). De adellijke familie Visart was vermoedelijk afkomstig uit Engeland, maar diende daar uit te wijken naar aanleiding van de religieuze troebelen onder Henry VIII. De Visarts vestigden zich in onze streken, eerst in Kamerijk en later in Doornik. De familie had banden met de belangrijkste adellijke geslachten in de Nederlanden. Alexandre-François was een kleinzoon van Jacques-Joseph Visart, heer van Ponange, Croix, Fontaine-au-Bois en Bocarmé en schepen te Doornik, en een broer van Louis-François Visart de Bocarmé, eerste graaf van Bury en Bocarmé en kapitein in het leger. Visart de Bitremont was gehuwd met Marie-Jeanne-Thérèse de Cambry. Het paar had vijf kinderen. Over zijn beroep of functie is ons verder niets bekend. Zie *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, XVIII (1864) 254-267.

Predikherenstraat, waar de degens werden bovengehaald. “*Etes-vous Français?*” vroeg Visart aan Godin³¹⁴. “*Non,*” antwoordde die, “*mais je vous donnerai toute satisfaction*”³¹⁵.

Het duel was kort maar krachtig. Godin wist zijn tegenstander, wiens naam hij nog steeds niet kende, dodelijk te verwonden. Visart de Bitremont stierf ter plekke. Een compagnie soldaten, gewaarschuwd door het rumoer van het gevecht, bracht zijn stoffelijk overschot naar het nabije Dominicanenklooster. De ridder Godin zelf werd ingerekend, maar kwam onmiddellijk weer vrij nadat hij het relaas van de feiten had gedaan aan een officier. Zijn degen diende hij evenwel in te leveren. Niettemin werd er toch een onderzoek gestart, en uit vrees voor vervolging zag Godin zich dan ook genoodzaakt om zich enkele maanden schuil te houden in een abdij. Van daaruit verzond hij, “*préférant la miséricorde à la rigueur des lois*”³¹⁶, een gratieverzoek aan de Franse koning Lodewijk XV³¹⁷. Net als bij het duel Arenberg vs. André traden ook hier verschillende raderen in werking die de zaak vooruit moesten helpen: Godins echtgenote Jeanne-Claire de Bibaus en zijn oom Jean-Léonard de Cloeps schakelden hun contacten aan het hof te Versailles in om het verzoek om gratie te laten goedkeuren. Hun intimus, een zekere Le Drau, gebruikte daar zijn invloed om de kanselier des konings Daguesseau tot meer spoed aan te manen. Het succes van deze inspanningen liet niet lang op zich wachten: na betaling van de som van 20 *louis d’or* werd het gratieverzoek in april 1748 ingewilligd. In de officiële verklaring lezen we dat de vorst besloten had ridder Godin vrij te pleiten van alle schuld, en dat de moord die hij begaan had niet met voorbedachte rade was uitgevoerd. Daarom schonk men hem volledige kwijtschelding van straf, al werd hij wel geacht de familie van het slachtoffer financieel schadeloos te stellen³¹⁸. In de afspraken die men daaromtrent maakte, werd bepaald dat Godin “*paiera en argent comptant la somme de quatre cents guinées faisant en argent courant de Brabant celle de cinq mille deux cent vingt florins (...) pour l’intérêt*

---

³¹⁴ De vraag is niet onlogisch als men bedenkt dat de Zuidelijke Nederlanden op dat moment bezet werden door Franse troepen, in het kader van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748). Brussel zou pas ontzet worden op 28 januari 1749.

³¹⁵ Alle citaten overgenomen uit: PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU, “La triste affaire”, 14-15.

³¹⁶ PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU, “La triste affaire”, 16.

³¹⁷ Aangezien het duel had plaatsgevonden in bezet gebied, moest het gratieverzoek gericht worden aan de koning van Frankrijk en niet aan de toenmalige landvoogd der Nederlanden, Karel van Lotharingen.

³¹⁸ PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU, “La triste affaire”, 18.

*civil des enfants dudit Visart de Bitremont, parmi quoi toutes prétensions d'intérêt civil et autres viennent à cesser*³¹⁹.

Het feit dat Godin besloot zich schuil te houden in een klooster tot zijn gratieverzoek werd ingewilligd, wijst erop dat de edelman zich kennelijk toch ongerust maakte over de consequenties van zijn daad. De overheid was doorgaans immers niet mild voor duellisten, en het is dan ook waarschijnlijk dat de koninklijke genade hem louter te beurt viel omwille van zijn adellijke status, zijn geld en de hulp van enkele vooraanstaande personen³²⁰. Los van deze hypothese echter is het interessant om te kijken naar de reden waarom de gratie uiteindelijk werd toegekend. Men oordeelde dat de moord niet met voorbedachte rade was gebeurd, en bijgevolg was Godin ook niet schuldig. In juridisch opzicht schijnt dat enigszins merkwaardig, daar doodslag toch ook geen zaak was die men doorgaans luchtig opnam. Voor historicus Paternostre de la Mairieu, wiens schrijfstijl onmiskenbaar een zekere partijdigheid verraadt, staat de onschuld van Godin blijkbaar buiten kijf. Hij gaat ervan uit dat de edelman handelde uit wettige zelfverdediging: “*Quoiqu’il fût en état de légitime défense, le duel étant défendu, une information fut ouverte contre le chevalier Godin (...)*”³²¹. Of dat ook de mening was van de Franse overheid, komen we niet te weten. Het schijnt echter contradictorisch dat men aan Godin vroeg om Visarts familie schadeloos te stellen: blijkbaar oordeelde men dat de edelman dus op zijn minst wel enige verantwoordelijkheid droeg voor de dood van zijn tegenstander. In de dubbelzinnigheid van de gratie toont zich met andere woorden de twijfelachtige houding van de vorst ten opzichte van het duel tussen edellieden, wat strookt met de bevindingen die we daaromtrent in de literatuur vonden (cf. supra, hoofdstuk 1).

Net zoals bij de andere gevallen waarvan de aanleiding bekend is, lijkt het ook in deze casus schokkend dat een mensenleven op het spel werd gezet voor wat volgens hedendaagse normen niet meer dan een bagatel genoemd kan worden. Een dergelijk vooroordeel is echter gebaseerd op een onjuiste projectie van de 21ste-eeuwse waarden op een andere mentaliteit en een andere tijd, en onderkent (of miskent) bijgevolg de specifieke

³¹⁹ Geciteerd in PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU, “La triste affaire”, 19.

³²⁰ Naast de familieleden van Godin was bijvoorbeeld ook de prins de Hornes erg met de zaak begaan: “*Le prince de Hornes avait été alerté par l’oncle de Cloeps. De Hesdin, secrétaire du prince, tenait celui-ci au courant de ce qui se passait à Paris, lui suggérant les démarches à faire à Bruxelles*”. PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU, “La triste affaire”, 17.

³²¹ PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU, “La triste affaire”, 15.

eigenheid van het duel om eer en de bijhorende erecode. Natuurlijk waren er ook in vroegere eeuwen (en eigenlijk al vanaf het ontstaan van de Italiaanse ideeën omtrent eergevoel en eerherstel) reeds mensen die een dergelijke code niet onderschreven en die de nadruk legden op de catastrofale gevolgen van het tweegevecht, zoals Sir Francis Bacon³²². Zij spotten wel degelijk met de lichtgeraaktheid van de duellisten en het furieuze gedrag waarmee dezen reageerden op beledigingen of zelfs onschuldige plagerijen. Maar voor de gentlemen die de erecode wel in het hart droegen – en dat waren er veel – was ze van onschatbaar belang. In wezen was het voor de eigentijdse duellist niet belangrijk hoe groot of hoe klein een affront was: elke inbreuk op zijn goede naam en faam was een blaam die zo snel mogelijk moest uitgewist worden. Niet reageren op een provocatie was eenvoudigweg ondenkbaar voor de meeste heren van stand. Eer was bij de voorstanders van de erecode immers een reflexief begrip: alleen de tegenaanval kon een antwoord bieden op de belediging³²³. Daarenboven was ook de sociale druk heel groot, want wie doorging voor een lafaard kon in een mum van tijd zijn moeizaam verworven erkenning door anderen verliezen. Het belang dat de edelman hechtte aan zijn lidmaatschap bij de selecte elite mag dan ook niet onderschat worden. De plaatsen waren beperkt en de concurrentie was – letterlijk – moordend. In feite moet een duel dan ook niet zozeer bekeken worden als het antwoord op een provocatie, maar eerder als de ultieme verdediging van alles wat de gentleman dierbaar was. Daarmee doelen we niet op zijn materiële eigendom, maar eerder op een aspect dat wereldse zaken oversteeg: in het duel beschermde de duellist zijn (door hem als rechtmatig beschouwde) plaats in de samenleving.

1.1.13 18de-eeuwse duels aan de universiteit van Leuven

We vermeldden reeds dat het duel ook bij studenten een populair gebruik was. Grote groepen goed opgeleide en zelfbewuste jongeren leefden er samen zonder de controle van ouders of familieleden: vanzelfsprekend was het in dat kleine universitaire micromilieuo uitermate belangrijk om een eigen reputatie op te bouwen en hoog te houden. Bijgevolg schijnen gevechten, schermutselingen en duels onder studenten schering en inslag te zijn

---

³²² Cf. supra, hoofdstuk 1 en PELTONEN, “Francis Bacon, the Earl of Northampton, and the Jacobean anti-duelling campaign”, 14-19.

³²³ Cf. supra, hoofdstuk 1 en PELTONEN, *The Duel in Early Modern England*, 41-42.

geweest, niettegenstaande het feit dat de academische overheid er alles aan deed om deze te voorkomen (cf. supra)³²⁴. In deze paragraaf gaan we dieper in op drie casussen, die alle rond dezelfde periode plaatsvonden.

1.1.13.1 De affaire Delbecq vs. Naveau (1774)

Op 26 februari 1774 werd Leuven opgeschrikt door een duel tussen twee studenten, genaamd Delbecq en Naveau³²⁵. Het dossier dat hierover werd opgesteld door de promotor van de universiteit is erg uitgebreid en bevat verscheidene getuigenissen, op basis waarvan we de gebeurtenissen min of meer kunnen reconstrueren³²⁶. De aanloop naar het duel verliep als volgt: enkele dagen voor de feiten zaten beide studenten samen in herberg ‘t *Papegaaiken* in de Diestsestraat, waar zij een weddenschap hadden afgesloten met als inzet enkele bekers bier. De uitdaging bestond erin het zinnetje ‘*De vos is de koning der dieren*’ om te zetten naar het Latijn. Naveau vertaalde ‘*Vulpes est rex animalium*’, maar Delbecq weigerde die oplossing goed te keuren. Volgens hem moest het eerder ‘*Vulpes est regina animalium*’ zijn, omdat het Latijnse woord *vulpes* (vos) grammaticaal gezien van het vrouwelijk geslacht is. Geen van beide studenten wilde blijkbaar toegeven, en daarop ontstond er een fikse discussie waarvan we het einde niet kennen. De volgende avond echter, in herberg *Den Blaesbalck*, bleken de gemoederen nog niet bedaard. Delbecq was op Naveau toegestapt en had hem gevraagd: “*Wanneer zult gy my die potten bier geven?*”, waarop deze laatste had geantwoord: “*Wy moeten eerst sien ofte ick u die schuldich ben*”.

Daarop vroegen beide studenten hun vrienden om advies uit te brengen over de weddenschap. Eén van die vrienden was de rechtenstudent Joannes Denispe, die later in een verklaring aan de promotor verslag zou doen van de gebeurtenissen van die avond. In Denispes getuigenis lezen we dat hij Delbecq gelijk had gegeven in de vertalingsaffaire,

---

³²⁴ Specifiek voor de situatie te Leuven merken we op dat er veel onderlinge rivaliteit bestond tussen de studenten van de vier Leuvense pedagogieën (De Lelie, De Burcht, De Valk en Het Varken). Conflicten werden vaak met de blote vuist of de knuppel uitgevochten. Zie RENSON & DELHEYE, “Universiteit, gezondheid en sport”, 175.

³²⁵ In de matrikels van Leuvense universiteit vinden we een zekere Petrus Delbecq terug, afkomstig uit Namen en ingeschreven op 21 januari 1773. De naam Naveau komt echter niet voor in de inschrijvingslijsten.

³²⁶ Archief van de Oude Universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5551.

waarop deze laatste de verschuldigde som geld bij Naveau had opgeëist. Die weigerde echter te betalen, en weer ontstond er een discussie waarbij beide studenten elkaar begonnen te beschuldigen van dronkenschap. Daarop grepen verschillende getuigen in. De student Petrus Collart bijvoorbeeld, die bij het tafereel aanwezig was, zei tegen Delbecq en Naveau dat “*c’étoit une sottise de se quereller sur une sottise pareille*”. Delbecq ging daarmee akkoord: “*Si j’avois à faire avec un homme d’honneur comme nous, l’affaire seroit bientôt faite*”. De gemoederen waren echter al te verhit geraakt om een handgemeen te voorkomen. Delbecq duwde Naveau tegen de muur en greep hem bij de kraag: “*Voulez vous me battre?*” Dat laatste bleek voor de zoon van de herbergier het sein om in te grijpen. Hij wist de vechtersbazen te scheiden. Maar ook de getuigen begonnen nu onder elkaar te redetwisten. Denisper zelf kreeg ruzie met Carolus Monseux, een vriend van Delbecq. Deze had zich in de kwestie gemengd door Naveau te verwijten dat “*het niet en gepermitteert (is) iemandt met beyde de armen vast te packen*”, waarop Denisper hem zei: “*Si vous commencez à parler contre Naveau vous parlez contre moi, et je ne permettrai pas que vous tombez à deux sur lui*”. Ook maande Denisper Delbecq aan om te stoppen met ruziemaken, zoniet zou hij zich tegen hem keren. Zowel Monseux als Delbecq begrepen de waarschuwing: “*Monsieur, vous êtes trop brave garçon, je ne peux pas avoir à faire à vous*”, zei Delbecq tegen Denisper, en Monseux vertrouwde hem toe, doelend op de ruziemakers: “*Ils sont tous les deux fous*”³²⁷. Op dat laatste punt gaf Denisper hem overigens gelijk. Naveau en Delbecq wilden het daar echter niet bij laten. Volgens de getuigenis van Monseux zetten zij hun discussie onderling verder in de keuken van de herberg, waar Delbecq zijn tegenstander tot drie maal toe vroeg om met hem naar buiten te gaan. Naveau antwoordde echter iedere keer: “*Je ne me bats pas en polisson*”. Daarop werd Delbecq boos: “*Vous ne retournerez pas ce soir chez vous sans que nous ne nous aïons battu*”. Uiteindelijk spraken beide studenten af om de kwestie de volgende dag uit te vechten middels een tweegevecht “*à l’épée ou au pistolet*”. Naveau voegde er veelbetekenend aan toe: “*Allez tout seul*”³²⁸.

Het duel vond plaats op een niet nader gespecificeerde plek tussen de oude en de nieuwe Brusselse poort. Naveau had twee degens meegebracht voor hem en zijn tegenstander, maar dat was tegen de zin van Delbecq: “*Vous savez faire des armes et moi je n’y connois rien, je n’ai jamais appris, vous auriez de l’avantage sur moi*”. Aangezien dat indruiste

---

³²⁷ Alle citaten uit: Archief van de Oude Universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5551.

³²⁸ Alle citaten uit: Archief van de Oude Universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5551.

tegen het principe van de gelijkheid, zo belangrijk voor de *fair play*³²⁹ in het tweegevecht, stelde hij voor om gebruik te maken van het pistool in plaats van de degen. Naveau ging daarmee akkoord. De duellisten legden vervolgens hun bovenkleding af en namen plaats tegenover elkaar, op een afstand van vijf à zes passen³³⁰. Daarna richtten ze hun pistolen, telden tot drie en vuurden hun wapens af. Naveau had daarbij echter geen geluk: hoewel zijn pistool was afgegaan, had de kogel de loop niet verlaten³³¹. Het wapen van Delbecq daarentegen werkte feilloos: zijn schot trof Naveau in de arm.

Daarmee eindigde het duel tussen Delbecq en Naveau. Voor de historicus is het echter interessant om ook de nasleep van de gebeurtenissen in deze casus van nabij te bekijken, want precies daarin komt de essentie van het duel om eer als conflictbeslechting bovendrijven. Hoewel beide studenten elkaar vóór het tweegevecht nog naar het leven hadden gestaan, was de situatie nadien immers helemaal anders. Zodra de schoten waren afgevuurd en Delbecq merkte dat hij zijn tegenstander in de arm had geraakt, gebruikte hij zijn eigen zakdoek om Naveau's wonde te verbinden en het bloed te stelpen. Daarmee wordt duidelijk dat het duel wel degelijk kon fungeren als een soort 'ventiel' of uitlaatklep, die de opgehoopte druk in een conflict kon kanaliseren en loslaten (cf. supra, hoofdstuk 1). Delbecq had genoegdoening verkregen, en kennelijk was dat voor hem voldoende om het geschil te vergeten en de relatie met Naveau weer te normaliseren. In de getuigenis van Monseux lezen we zelfs dat Delbecq enkele uren na afloop van het duel nog bezorgd had geïnformeerd naar de gezondheidstoestand van Naveau, en dat hij had toegegeven "*qu'il*

---

³²⁹ 'Fair play' werd in de cultuur van de *politesse* beschouwd als een essentiële eigenschap voor de gentleman die deelnam aan wedstrijden of spelletjes. Het begrip had te maken met eerlijkheid, gelijkwaardigheid en gehoorzaamheid aan de spelregels: het was een kenmerk van wellevend gedrag en een degelijke opvoeding. Maar ook bij het duel om eer was fair play een belangrijke voorwaarde: eerder zagen we bijvoorbeeld al hoeveel aandacht er werd besteed aan de gelijke wapens, of het belang dat gehecht werd aan het navolgen van de duelregels.

³³⁰ Elders in het dossier is er sprake van zes à zeven passen. In elk geval schijnt een dergelijke afstand ons wel erg kort toe: men kan moeilijk ontkennen dat de duellisten op deze manier wel erg weinig moeite moesten doen om elkaar te raken...

³³¹ De oorzaak is waarschijnlijk te wijten aan een technisch defect: in de getuigenis van Monseux lezen we dat Naveau voor het bedrag van één schelling een geladen pistool had gehuurd bij een wapenfabrikant. Na het duel werd dat pistool onderzocht, en toen bleek dat het wapen niet geladen was geweest met een echte kogel, maar met een stukje lood dat bewerkt was met een hamer. Vermoedelijk was dat de reden waarom het pistool op het cruciale moment dienst weigerde. Het is echter niet duidelijk of het hier om toeval, dan wel om kwaad opzet ging. Archief van de Oude Universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5551, fol. 4r°.

étoit assez embarrassé”, “*qu’il étoit au désespoir*”, en “*que Naveau étoit son ami*”. Voor Naveau lagen de zaken dan weer enigszins anders: hij had een nederlaag geleden en van genoegdoening of berouw was bij hem dus geen sprake. Terwijl Delbecq zijn arm verbond met een zakdoek, zei Naveau hem dan ook het volgende: “*Monsieur, je vous ai rendu satisfaction au pistolet, j’espère que vous me la rendez à l’épée*”³³².

Ook in deze affaire blijkt weer hoe een eerder triviale kwestie – zelfs voor eigentijdse ogen, getuige de uitspraak “*une sottise pareille*” van Petrus Collart – als de juiste vertaling van een zin in het Latijn kon leiden tot een bloedige afloop. De wederzijdse beschuldigingen van dronkenschap en de beledigingen en schermutselingen die uit een dergelijke discussie konden voortkomen, vormden blijkbaar de ideale mix om de gemoederen op te hitsen. Een uitdaging tot een duel bleef logischerwijs dan ook niet lang uit. De vraag blijft echter waarom de studenten uiteindelijk verkozen de eigenlijke confrontatie officieel uit te stellen tot de volgende dag, en waarom men kennelijk een minimum aan ceremonieel prefereerde over een ordinaire vechtpartij buiten de herberg. Met andere woorden: waarom kozen deze studenten voor het duel om eer als oplossing voor hun probleem? Het antwoord blijkt deels al uit één van de reeds vernoemde citaten: “*Si j’avois à faire avec un homme d’honneur comme nous, l’affaire seroit bientôt faite*”, zegt Delbecq op een bepaald moment³³³. Hij beschouwde zichzelf dus in elk geval als een man van eer, en logischerwijs wenste hij die reputatie te bevestigen door zich te verdedigen op de wijze waarop heren van stand dat plachten te doen. Het studentenmilieu was net als het hof een omgeving waar zelfbewustzijn en zelfpresentatie hand in hand gingen: de studenten waren overwegend zonen uit gegoede burgerfamilies, die vol vertrouwen konden uitkijken naar een mooie toekomst. Zij waren zich bewust van hun status en hun intellectuele capaciteiten, maar wisten ook heel goed wat er in de wereld te koop was en wat de samenleving hen kon bieden. Zij frequenteerden koffiehuisen en herbergen, hielden debatten en discoursen, ventileerden meningen en opinies en bezochten tussendoor de lessen, waar ze genoeg kennis opdeden om zichzelf ‘mannen van de wereld’ te kunnen noemen. Onnodig te zeggen dat ook hun jeugdige leeftijd kon bijdragen tot een zekere roekeloosheid. Dat alles maakte het academische milieu tot een vrij geïsoleerde omgeving, waar de onderlinge concurrentie groot was. Het mag dan ook niet verwonderen dat studenten hun toevlucht zochten in een eerder elitair gebruik als het tweegevecht om

³³² Alle citaten uit: Archief van de Oude Universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5551.

³³³ Archief van de Oude Universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5551, fol. 2r^o.

hun geschillen op te lossen: op die manier bevestigden ze hun lidmaatschap van de sociale elite en hun gebondenheid aan de *civilité*, en onderscheidden ze zich van andere, lagere klassen in de samenleving.

1.1.13.2 De affaire Cassal vs. Valeriola (1778)

Een vergelijkbare casus waarin twee studenten de hoofdrol speelden vond plaats in 1778. Het gaat hier om een duel tussen de uit Brussel afkomstige rechtenstudent Carolus de Valeriola³³⁴ en baron Antoine Joseph de Cassal, eveneens student in de rechten³³⁵. Op een avond in februari was Valeriola samen met zijn vriend Petrus Josephus de Waepenaert aan het kaarten in het koffiehuis *Les Quatre Nations* in de Diestsestraat³³⁶. Ook de genoemde baron de Cassal was daar aanwezig, in gezelschap van de filosofiestudent Guilelmus Pycke³³⁷. Zij volgden het kaartspel van de eerstgenoemden aandachtig, en besloten op een bepaald moment een weddenschap af te sluiten over wie de winnaar ervan zou worden. Cassal, die gewed had dat Waepenaert zou winnen, wilde de zaak echter een beetje bespoedigen. Hij keek daarom in de kaarten van Valeriola, en ging vervolgens naar Waepenaert om hem te “*seggen op alsulcke maniere te spelen als hy designeerde*”. Dat

³³⁴ In de matrikels van de Leuvense universiteit lezen we dat Valeriola werd ingeschreven op 22 januari 1776, in de categorie van de ‘*nobiles*’. Volgens het procesdossier was hij een zoon van de toenmalige burgemeester van Brussel, en dat wordt bevestigd in een document van de Geheime Raad. Zie: Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5552, fol. 39r°-56v° en Archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd), register 473 (*Consultes du Conseil Privé de 1725 à 1794. Tome 125: janvier à avril 1778*), fol. 108 e.v.

³³⁵ In de matrikels van de Leuvense universiteit vinden we alleen een zekere Joannes Baptist Hieronymus de Cassal terug, baron van Cassal en Bomal in Luxemburg. Hij werd op 23 september 1767 ingeschreven als lid van de ‘*nobiles*’. Het is niet zeker of deze persoon vereenzelvigd mag worden met baron Antoine Joseph de Cassal uit het procesdossier: misschien gaat het om diens broer?

³³⁶ Het volledige procesdossier is terug te vinden in het Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5552, fol. 39r°-56v°.

³³⁷ Zowel Petrus de Waepenaert als Guilelmus (Willem) Pycke waren van hoge afkomst: Waepenaerts vader Jean-Philippe-Charles, heer van Erpe, was raadsheer en later procureur-generaal van de Grote Raad van Mechelen, terwijl Pycke een zoon was van de stadspensionaris van Gent. In de matrikels van de Leuvense universiteit zijn beide studenten ingeschreven als ‘*nobiles*’, respectievelijk op 7 februari 1775 en 16 januari 1771. Zie respectievelijk DE VEGIANO & DE HERCKENRODE, *Nobiliaire des Pays-Bas et du Comté de Bourgogne*, 2066-2067 en Archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd), register 473 (*Consultes du Conseil Privé de 1725 à 1794. Tome 125: janvier à avril 1778*), fol. 108 e.v.

laatste was natuurlijk tegen de zin van Valeriola. Deze zei aan Cassal “*dat het hem niet toestonde sikh te bemoeyen met hun spel; dat het scheen dat hy sikh eenen grooten thoon gaf voor den halven schellinck die hy verwet hadde*”³³⁸. Deze opmerking over het gedrag van de baron wekte de woede van deze laatste op: “*Sur quel ton prenez vous cela?*” – “*Sur le ton que vous voudrez*”, antwoordde Valeriola. Daarop gaf Cassal zijn opponent een slag in het gezicht, en een ruzie was nu onvermijdelijk. Valeriola greep zijn stok en wilde daarmee de baron te lijf gaan, maar dat werd voorkomen door Pycke, die de stok uit zijn handen sloeg. In de getuigenis van Waepenaert lezen we dat Valeriola zijn agressor vervolgens “*heeft beginnen te noemen ‘jean foutre’, nog meer andere woorden daerby voegende, ende daer by voegende in substantie: ‘nous nous parlerons par après’, waar op Cassal antwoordede in substantie: ‘Volontiers, comme vous voulez, je suis prêt’*”. Daarop verlieten Cassal en Pycke het koffiehuis³³⁹.

Valeriola vertrok eveneens: hij ging op weg naar zijn kamer in het College van Savoye om er zijn degen op te halen. Vervolgens begaf hij zich naar herberg ‘t *Papegaaiken*, waar Cassal en Pycke inmiddels naartoe waren gegaan. Hij stuurde het knechtje van een caféhouder naar binnen om Cassal te laten weten dat hij hem wilde ontmoeten aan de afspanning *Den Wilden Man*, waar de baron een kamer huurde. Cassal ging akkoord en begaf zich samen met Pycke naar de genoemde herberg. Hij trof er Valeriola, die bij het zien van Pycke protesteerde tegen diens aanwezigheid: “*C’est à vous [=Cassal] que j’ai à faire, allez chercher votre épée, et vous, Monsieur Pycke, retirez-vous*”. Pycke weigerde echter zich terug te trekken: hij antwoordde dat hij geen partij zou trekken en dat hij slechts wilde controleren of alles volgens de regels verliep. Nadat Cassal zijn degen uit zijn kamer had gehaald, ging het drietal dan ook op weg naar de toenmalige *Kattestraete*, waar het gevecht zou plaatsvinden.

Het duel duurde echter niet lang: na een slag van Valeriola brak de degen van Cassal doormidden, zodat de duellisten genoodzaakt waren hun tweegevecht te staken. Op Valeriola’s vraag of zijn tegenstander tevreden was en de zaak wilde laten rusten, weigerde deze echter in te gaan. Daarop stelde Pycke aan Cassal voor dat hij hem zijn eigen rapier

³³⁸ Verscheidene andere getuigenissen bevestigen dat Valeriola gezegd zou hebben: “*Monsieur, vous vous donnez bien des airs pour votre plaquette*”. Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5552, fol. 39r^o-56v^o.

³³⁹ Alle citaten uit: Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5552, fol. 39r^o-56v^o.

zou lenen, zodat de baron het gevecht zou kunnen verderzetten. Het voorstel werd aanvaard. Terwijl Pycke op weg ging naar het Mechels College om er zijn degen te halen, begaf Valeriola zich weer naar zijn vriend Petrus de Waepenaert. Kennelijk geloofde de duellist niet dat Pycke de neutraliteit zou bewaren, en daarom vroeg hij Waepenaert om eveneens als getuige op te treden. Toen deze weigerde, zei Valeriola hem: “*wel, doet dan u best dat Pycke insgelyks niet mede en komt met Cassal*”. Daartoe was Waepenaert wel bereid. Ondertussen had Cassal de degen van Pycke in ontvangst genomen. Het gezelschap trof elkaar weer bij het koffiehuis *Les Quatre Nations*, waar Waepenaert alsnog probeerde de gemoederen te bedaren: “*Laissez ces enfantises, qu’est-ce que cela signifie?*”. Verder drong hij er bij Valeriola herhaaldelijk op aan om af te zien van het duel, “*hem voor oogen stellende de quaede gevolgen desselfs*”. Zijn pogingen waren echter tevergeefs. De duellisten gingen op weg richting Vismarkt, om daar hun gevecht te hervatten in de omgeving van het klooster van de Augustijnen. Waepenaert, zijn belofte aan Valeriola indachtig, stelde daarop aan Pycke voor om weg te gaan en beide rivalen alleen te laten, maar deze weigerde: “*c’est le moindre de notre devoir de les suivre et de les séparer*”. Er zat voor Waepenaert dus niets anders op dan met hem mee te gaan, en ze volgden hun vrienden naar de Augustijnenstraat³⁴⁰. Daar wachtten ze op de hoek van de straat, om Cassal en Valeriola ongestoord hun gang te laten gaan.

Het lot was de duellisten echter niet gunstig gezind: net toen ze hun bovenkleding hadden afgelegd, kwamen er enkele passanten langs, en dus werd er besloten om een rustigere locatie op te zoeken. Na nogmaals een verzoeningspoging van Pycke en Waepenaert te hebben afgewezen (“*en disant que c’était inutile de se battre pour si peu de chose*” – “*non non, il faut absolument que nous nous battions*”), vond het duel tussen de baron en de burgemeesterszoon uiteindelijk plaats bij de wagenpoort van het Augustijnenklooster, nabij de Vismarkt. Daarbij wist Valeriola Cassal te verwonden aan diens rechterhand en -arm en aan de borst, tot ook de nieuwe degen van deze laatste doormidden brak en het gevecht bijgevolg wederom gestaakt moest worden. De armwonde van Cassal werd verbonden, maar hij weigerde een chirurgijn op te zoeken “*uyt vreesse dat het feyt soude rugtbaer worden*”. Daarop stelde Pycke het volgende voor: “*A présent vous avez satisfaction l’un de l’autre, vous vous êtes battus comme des braves, allons, il est tems de faire la paix, allons boire un verre de vin ensemble*”.

---

³⁴⁰ Alle citaten uit: Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5552, fol. 39r°-56v°.

Het gezelschap trok vervolgens naar een herberg op de Grote Markt, waar Cassal zo goed en zo kwaad als het ging verzorgd werd met behulp van water en zout. Valeriola, die vanzelfsprekend genoegdoening had verkregen voor zijn eer, ging akkoord om zich met Cassal te verzoenen, maar deze weigerde met hem een glas te drinken “*en disant, que cela ne demeureroit pas là, qu’il vouloit recommencer dès que son bras seroit guéri, jusqu’à la mort de l’un ou l’autre*”. Wel ging hij net als de anderen akkoord om de stilte te bewaren over de affaire “*pour ne pas avoir des affaires avec l’université*”³⁴¹. Daarop gingen zij allen uiteen. De volgende morgen vertrok Cassal per koets naar Brussel, waar hij zijn verwondingen liet verzorgen door een chirurgijn.

Verscheidene zaken vallen op in deze affaire. Zo blijkt ook hier weer dat de aanleiding van het duel kon leiden tot een dubbele perceptie: enerzijds was er de mening van de verscheidene getuigen, die de kwestie van de weddenschap en de daaruitvolgende ruzie kennelijk te triviaal vonden om ervoor te vechten, maar anderzijds was er ook de visie van de duellisten zelf, die koste wat het kost hun eer wilden verdedigen en daartoe hun leven op het spel zetten. Het geheel heeft iets weg van een Grieks drama, waarin het koor slechts kan toekijken hoe de hoofdpersonages zich in hun ongeluk storten omdat ze de ‘*quaede gevolgen*’ van hun handelingen niet inzien. Maar toch is er een verschil. Hoewel de duellisten zich wellicht meer lieten leiden door hun passies dan door hun verstand, was de rede niet helemaal afwezig: het ceremonieel en de regels waarmee het tweegevecht gepaard ging, zorgde voor discipline en rationaliteit en dus voor het nodige evenwicht. Bovendien was het duel in de visie van de duellist geen ‘redeloos’ fenomeen. Integendeel zelfs: door de spanning op te heffen die door een conflict veroorzaakt was, vormde het duel de ideale oplossing voor een verstoring van de orde.

Maar de oversimplificatie dreigt. Uit beide genoemde studentenduels blijkt immers dat de ‘verliezers’ van het tweegevecht allerminst bereid waren om hun nederlaag toe te geven. Zowel in de affaire Delbecq vs. Naveau als in de affaire Cassal vs. Valeriola wilden de

---

³⁴¹ Deze belofte tot stilzwijgen belofte werd reeds de volgende dag verbroken door zowel Valeriola als Pycke, zo blijkt uit de getuigenissen. Het mag dus niet verwonderen dat ook de academische overheid uiteindelijk ruchtbaarheid kreeg van de zaak. De straffen die zij aan de duellisten oplegde, werden reeds besproken: Valeriola, Cassal én Pycke moesten zich drie weken lang in drie verschillende kloosters gaan bezinnen over hun daden (cf. supra, hoofdstuk 2, ‘De wetgeving in de praktijk’). Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5552, fol. 39r^o-56v^o en Archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd), register 473 (*Consultes du Conseil Privé de 1725 à 1794. Tome 125: janvier à avril 1778*), fol. 108 e.v.

respectieve overwinnaars (Delbecq en Valeriola) de verzoening aangaan met hun tegenstanders, maar die nobele pogingen werden niet beantwoord door Naveau en Cassal. Zij hadden immers geen genoegdoening verkregen en wensten bijgevolg door te gaan, meer dan waarschijnlijk “*jusqu’à la mort de l’un ou l’autre*”. Men kan zich dus de vraag stellen of de ‘ventiefunctie’ van het tweegevecht wel optimaal functioneerde: het schijnt ons inziens eerder om éénrichtingsverkeer te zijn gegaan. De verstoring van de orde werd met andere woorden niet volledig hersteld, maar slechts in zoverre de verliezer bereid was zijn nederlaag te erkennen. Dat probleem stelde zich natuurlijk niet wanneer één van beide partijen in het duel de dood vond, al kon dat op zijn beurt wel leiden tot een wraakactie bij de familieleden of vrienden van het slachtoffer.

1.1.13.3 De affaire Pastoret vs. Pierre (1788)

Een laatste affaire waar we dieper op willen ingaan dateert uit 1788, en is een beetje een geval apart. Het betreft een duel tussen de rechtenstudenten Pastoret³⁴² en Pierre³⁴³, dat ontstond naar aanleiding van een conflict over de politieke situatie in de Zuidelijke Nederlanden. Op dat moment immers waren onze streken onderhevig aan een aantal grootscheepse structurele veranderingen, die kaderden in het hervormingsbeleid van keizer Jozef II. Ook voor de Leuvense universiteit hadden diens plannen grote gevolgen: de oprichting van een Seminarie-generaal ter vervanging van de bestaande priesteropleiding schoot bij velen in het verkeerde keelgat en veroorzaakte een storm van protest³⁴⁴. Dat was zeker het geval bij de studenten, die hun ongenoegen niet onder stoelen of banken staken. Zo ook bij de 19-jarige Jean Albert Pastoret. Volgens het procesdossier dat tegen hem werd opgesteld had de student vanaf zijn aankomst in Leuven niet gearzeld “*de se montrer refractaire aux ordres de son souverain, à jeter du mépris sur ceux qui en vouloient suivre les dispositions et à chercher à les détourner de cet esprit d’obéissance. A peine arrivé dans cette ville, il s’est agrégé à une compagnie de patriotes et s’est armé d’un fusil; dans toutes les occasions il s’est fait un plaisir à critiquer le plan du séminaire-*

---

³⁴² Jean Albert Nicolas Pastoret, afkomstig uit Luxemburg, op het moment van de feiten 19 jaar oud. Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5553, fol. 25r^o.

³⁴³ Jean Désiré Pierre, afkomstig uit St. Marc in de provincie Luxemburg, 26 jaar oud. Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5553, fol. 39r^o.

³⁴⁴ BLOM & LAMBERTS, *Geschiedenis van de Nederlanden*, 233-235.

*général et toutes les dispositions souveraines faites à ce sujet*³⁴⁵. Blijkbaar gaf zijn recalcitrante gedrag aanleiding tot wrijvingen met verscheidene andere studenten, en het conflict met Jean Désiré Pierre was daarvan het resultaat. Deze laatste had namelijk getracht om Pastoret op andere gedachten te brengen, met de bedoeling “*à lui faire voir combien sa manière d’agir étoit reprehensible*”.

Wat was er nu gebeurd? Op een avond in april 1788 was Pastoret de refter van het Luxemburgs College binnengekomen en had er zijn ongenoegen geuit over het feit dat hij de volgende dag voor rector Van Leempoel moest verschijnen. Deze wilde dat Pastoret verantwoording zou afleggen over enkele beledigingen die hij geuit had aan het adres van de theologiestudent Eggermont³⁴⁶. Pastoret, die volgens een aantal getuigen dronken was (“*ce qu’il lui arrive assez souvent*”), verkondigde in niet mis te verstane bewoordingen wat hij van de rector en de promotor van de universiteit dacht. Daarop zei de jurist Pierre dat hij wel een toontje lager zou zingen eens hij daadwerkelijk voor de rector stond, en “*qu’il raisonneit comme un enfant*”. Die opmerkingen wekten de woede van Pastoret: er kwam ruzie van en toen Pierre enige tijd later een wandeling wilde gaan maken, hield Pastoret hem tegen en gaf hem een kaakslag. Daarop ontstond er een gevecht, dat echter voortijdig werd afgebroken dankzij de tussenkomst van enkele getuigen. Vervolgens daagde Pastoret zijn medestudent uit tot een duel, “*en lui disant qu’il devoit lui rendre raison de l’insulte*”. Pierre ging akkoord, en zij spraken af om elkaar de volgende ochtend te treffen aan het Kartuizerklooster buiten de stad, nog vóór het begin van de lessen.

³⁴⁵ Brief van François-Ernest De Burleus, adjunct-promotor van de universiteit van Leuven, aan rector Jan Willem Van Leempoel, s.d. [april 1788]. Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5553, fol. 33r^o-34v^o.

³⁴⁶ De brief van de promotor vermeldt in dat verband het volgende: “*Il est connu combien l’esprit de vertige s’est emparé de tous les théologiens, et que cet esprit les a fait, pour ainsi dire, tous désertier de cette ville et avec combien de peine on ce pu en rassembler un petit nombre et l’engager à fréquenter les leçons publiques; il s’est également connu combien il seroit dangereux de faire la moindre insulte à ces individus, qui toujours chancelans pourroient abandonner un parti qu’ils ont pris avec la plus grande timidité, de se conformer à la sage intention de Sa Majesté, cependant ce juriste Pastoret s’est permis de les insulter, il s’est permis le 11. du courant d’insulter le théologien Eggermont, et comme il n’est point douteux parce qu’il fréquentoit les leçons; il le rencontra ce jour là, et passant à ses cotés, il lui fit de la main un signe de croix en lui adressant ces paroles: ‘ego te potestate regia nomino canonicum nihil’, propos qui ne tend point seulement à détourner cet individu de fréquenter les leçons, mais qui est injurieux à la personne sacré de Sa Majesté*”. Brief van adjunct-promotor François-Ernest De Burleus aan rector Jan Willem Van Leempoel, s.d. [april 1788]. Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5553, fol. 33r^o-34v^o.

Diezelfde avond echter zocht Pierre enkele vrienden in het Luxemburgs College op. Samen met de studenten Feller en Decoster, die als getuigen zouden optreden, bedacht hij een plan om Pastoret in de maling te nemen: in plaats van de duelleerpistolen te laden met echte kogels, zouden ze onschadelijke stukjes kurk in de loop steken. Pierre zou Pastoret vervolgens de kans geven om als eerste een schot te lossen, waarna hij zijn eigen wapen in de lucht zou afvuren. Op die manier hoopten ze Pastoret een lesje te leren, zodat deze zich in de toekomst “*moins insolent mais plus circonspect*” zou gedragen. Toen de dag van het duel was aangebroken, stond het hele gezelschap voor dag en dauw op om naar de afgesproken plaats bij het klooster te vertrekken. De getuige Decoster ondernam nog een laatste poging om de hele kwestie op vriendschappelijke wijze te regelen, maar Pastoret weigerde dit, uit vrees om voor lafaard te worden versleten: “*Je ne veux pas cela, vous pourriez me faire passer pour un poltron*”. Daarop verlieten beide duellisten samen met de getuigen het College. Eenmaal aangekomen bij het klooster laadden Feller en Decoster de pistolen ongemerkt met stukjes kurk, die ze verpakt hadden in papier. Pastoret en Pierre stelden zich vervolgens tegenover elkaar op, waarna laatstgenoemde zijn tegenstander het eerste schot aanbood. In zijn getuigenis verklaarde Pierre achteraf dat “*Pastoret croioit si fermement que les pistolets s’étoient chargés en règle, que lorsque il étoit en posture de tirer il trembloit*”. Dat had kennelijk ook een effect op zijn capaciteiten als schutter, en het schot dat hij afvuurde miste dan ook zijn doel. Toen Pierre merkte dat hij niet geraakt was, besloot hij: “*Vous devez donc être satisfait*”³⁴⁷. Zelf gooide hij zijn wapen op de grond³⁴⁸, waarna Feller het vervolgens in de lucht afvuurde.

Ondanks het feit dat de hele affaire door Pierre, Feller en Decoster werd opgevat als een grap en de zaak ook een goede afloop kende (na het duel ging het viertal samen een glas melk drinken in een nabijgelegen koffiehuis), was het oordeel van de academische overheid niet mals voor Pastoret. “*Il est vrai que ce combat ne pouvoit avoir des suites funestes, il est vrai que de la part de Pierre et de ses deux témoins qui les accompagnoient, Feller et Decoster, ce combat n’étoit rien de plus qu’un jeu, mais il est vrai aussi que du côté de Pastoret, celui-ci le croioit sérieux, qu’il ignoroit parfaitement la supercherie qu’on lui faisoit, et qu’ainsi il poursuivoit réellement le dessin qu’il avoit progetté de se*

---

³⁴⁷ Alle citaten uit: Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5553.

³⁴⁸ Andere getuigenissen stellen dat Pierre eerst zelf zijn wapen in de lucht afvuurde, maar dat het projectiel (= de kurk) bleef steken in de loop. Feller zou het pistool vervolgens hebben doen afgaan.

battre; cette conduite de Pastoret ne peut rester impunie”, schreef de promotor aan de rector³⁴⁹. Omwille van “*sa conduite seditieuse et injurieuse même à la personne sacrée de Sa Majesté et de ses excès commis en contrevention aux édits et ordonnances souveraines, (...) (il) soit puni conformément à ces mêmes édits*”³⁵⁰. Pastoret, die de bui waarschijnlijk al zag hangen, trachtte de schade nog te beperken door de rector een brief te schrijven, waarin hij zich verontschuldigde voor zijn weerspannige gedrag en om vergiffenis vroeg³⁵¹. Maar het mocht niet baten: hij werd opgepakt en veroordeeld tot een verbanning van één jaar. Daarnaast moest hij ook alle proceskosten betalen³⁵². Voor Pierre, Feller en Decoster waren de gevolgen veel minder zwaar: zij ontvingen waarschijnlijk slechts een disciplinaire straf.

Ook in deze zaak blijkt weer hoe gewichtig een belediging kon worden opgevat. Het feit dat Pastorets woorden door Pierre werden gehoond, en dat zijn gedrag kinderachtig werd genoemd, was voor de jonge student reden genoeg om zijn tegenstander uit te dagen tot een duel. Een verzoeningspoging werd afgewezen, uit vrees om voor lafaard te worden aanzien. Net zoals in de andere behandelde casussen blijkt dus wederom dat mannelijke eer wel degelijk nauw verbonden was met begrippen als moed en dapperheid. Daaruit volgt dat de beschuldiging van lafheid, naast de beschuldiging van een leugenaar te zijn, één van de ergste inbreuken op de reputatie van een gentleman was. Men kan zich voorstellen dat zulks in een overwegend mannelijke omgeving (zoals de universiteit of het leger) niet licht

³⁴⁹ Brief van adjunct-promotor De Burleus aan rector Van Leempoel, s.d. [april 1788]. Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5553, fol. 33r°-34v°.

³⁵⁰ Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5553, fol. 32v°.

³⁵¹ Waarvan hier de tekst:

“*Monsieur,*

Je prend la liberté de vous faire scavoir par celui que vous me demandiez hier si je n’avoit rien dit d’injurieu contre des personnes de gouvernement ou contre le gouvernement même, je peut vous assurer que si j’ai dit quelque chose contre ou que m’ai même echapé quelque mots injuriux que je ne m’en resouviens pas et je vous prie de bien vouloir me les pardonner et m’excuser qu’en les disant je n’y est pas mis la reflexion du. J’implore avoir votre clémence. J’ai l’honneur d’être avec les sentimens les plus respectueux, Monsieur, votre très humble et très obéissant serviteur,

Pastoret.”

Brief van Jean Albert Nicolas Pastoret aan rector Jan Willem Van Leempoel, 28 april 1788. Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5553, fol. 45r°.

³⁵² “*...condemnamus (...) ut a momente quo e carcere dimittetur usque ad primam martii anni proxime sequentio se extra hanc universitatem recipiat (...) condemnatus eundem in expensas omnis hujus litis...*”. Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossier nr. 5553, fol. 28v°.

werd opgevat. Het is dan ook merkwaardig dat de rechtenstudent Pierre opteerde om de kogels van de pistolen te vervangen door stukjes kurk. Op het eerste gezicht getuigt die keuze niet van bijster veel moed of dapperheid. Pierre was immers niet bereid om zijn leven op het spel te zetten in het tweegevecht, zoals het een ‘echte’ duellist betaamt. Hier speelde dus een heel andere motivatie dan het verdedigen van de eer: door het tweegevecht te ridiculiseren en te herleiden tot een studentengrap, dreef Pierre zijn belediging aan het adres van Pastoret nog verder door. Aangezien hij het duel niet als een serieuze zaak opvatte, ontzegde Pierre aan deze laatste de kans op eerherstel, en het lijkt bijgevolg weinig waarschijnlijk dat Pastoret de humor van de zaak kon inzien. Het dossier vermeldt echter niet of hij ooit op de hoogte werd gebracht van de grap of wat zijn reactie erop was.

***

4.5 Besluit

De hierboven behandelde case-studies van tweegevechten uit de Zuidelijke Nederlanden kunnen ons inziens representatief zijn voor de duelsituatie in onze contreien in de Nieuwe Tijd. Enkele interessante conclusies dringen zich dan ook op. Eerst en vooral willen we wijzen op een merkwaardige paradox, die zich met het verstrijken van de eeuwen heeft gemanifesteerd. Hoewel het duel om eer **vormelijk** een sterke evolutie vertoonde (gaande van een formeel tweegevecht dat zich afspeelde in een laat-middeleeuws, ceremonieel kader, over vluchtige zwaardgevechten bij adel en burgerij, tot confrontaties met het pistool bij studenten), blijkt duidelijk dat er een grote continuïteit bestond wat betreft de **intentie** van de duellisten. Het lijkt geen twijfel dat de *point d'honneur* daarin een vooraanstaande plaats bekleedde: het eergevoel van de gentleman, tot uiting gebracht in een ongeschreven erecode, was wel degelijk de rode draad die met alle aspecten van het duel verweven was. Ook het feit dat dit eerbegrip verbonden was met karakteristieke elementen van mannelijkheid, zoals moed en dapperheid, komt duidelijk naar voor in de verscheidene casussen. Eer schijnt met andere woorden een constante factor te zijn geweest doorheen de Nieuwe Tijd, die niet erg onderhevig was aan veranderingen.

Een tweede aspect dat opvalt is het feit dat er al bij al weinig verschillen bestonden tussen de duelsituatie in de Nederlanden en die in andere landen. De redenen voor tweegevechten en de motieven van duellisten waren gestoeld op principes die ook elders in Europa de toon aangaven. Een geschonden eer gaf ook in onze streken aanleiding tot een eis om genoegdoening, net zoals dat in Frankrijk, Engeland of Spanje het geval was. En om die genoegdoening te bereiken, waren ook de Zuidnederlandse duellisten bereid hun leven te riskeren. Die gelijkenis met andere landen hoeft niet te verwonderen. Hoewel het in sommige landen zeer veel voorkwam, was het duel allerminst een ‘nationaal’, maar eerder een overkoepelend Europees fenomeen. Bovendien is al langer geweten dat landen als Frankrijk en Engeland een zware stempel gedrukt hebben op de Europese cultuur. We wijzen er dan ook op dat het ontstaan en de ontwikkeling van het tweegevecht om eer, zoals dat in de Zuidelijke Nederlanden bestaan heeft, veeleer een kwestie van imitatie was: de praktijk is als het ware overgewaaid vanuit Frankrijk en kende ook hier een zeker succes, al zou er nooit zoveel ophef over worden gemaakt als bij onze zuiderburen³⁵³. Het komt ons voor dat een echte ‘duelcultuur’ of ‘duelmentaliteit’ hier dus nooit heeft bestaan, of toch alleszins niet in dezelfde mate als in het buitenland³⁵⁴.

Verder wijzen we erop dat het duel volgens onze bevindingen in hoofdzaak voorkwam bij edelen, gegoede burgers, militairen en studenten: in dat opzicht schijnt de door ons geraadpleegde literatuur bevestigd te worden door de bronnen. Ook dat hoeft niet te verbazen: we zagen reeds dat het duel om eer, als onderdeel van de keerzijde van de *civilité*, vooral populair was in omgevingen waar de *theory of civil courtesy* sterk was

---

³⁵³ A.J. Van Weel spreekt in dat verband over het duel als een ‘rage’ of een ‘modegril’ die zich vanuit Frankrijk verspreidde over West-Europa, óók in de Nederlanden. Hij stelt zich echter geen vragen bij de sociaal-culturele impact die een dergelijke rage in onze streken gehad heeft, maar behandelt louter de reactie van de wetgever. VAN WEEL, *De wetgeving tegen het duellieren in de Republiek*, 282.

³⁵⁴ In dat verband merken we op dat we, voor wat de Nederlanden betreft, ook weinig of geen eigentijdse literatuur terugvinden over het duel: er zijn nauwelijks autochtone auteurs geweest die boeken of traktaten over de problematiek hebben geschreven. Een zeldzaam voorbeeld uit de Noordelijke Nederlanden is het boek ‘*De Duellis, Licitis et Illicitis, Liber Singularis*’ (1648) van de Utrechtse rechtsgeleerde Paulus VOET (Voetius) (1619-1667). Hierin behandelt de auteur allerlei juridisch-technische vragen m.b.t. het duel en de omstandigheden waarin een duel al dan niet geoorloofd was. Daarnaast werden aan de universiteit van Leiden ook wel verscheidene dissertaties geschreven over het tweegevecht: zie het artikel van VAN WEEL, *De wetgeving tegen het duellieren in de Republiek*, voor meer informatie. Het is natuurlijk wél zo dat de Franse literatuur ook in de Nederlanden bekend en populair was: het zou de moeite lonen om te onderzoeken of en in welke mate Franse dueltraktaten (zowel antiduellistische als produellistische) hier gelezen en bediscussieerd werden door de plaatselijke elite.

doorgedrongen. Aan het hof te Brussel was dat zeker het geval, en ook in de steden zal dat niet anders geweest zijn. Bovendien waren de genoemde sociale groepen niet toevallig alle vier relatief elitaire milieus, waar een groot zelfbewustzijn, een sterk eerbef en een ‘moordende’ onderlinge concurrentie heersten. In het geval van de burgerij speelde daarenboven het element van de nabootsing mee: de burgers entten hun gedragingen op de omgangsvormen en de levenswijze van de adel. Bij de jongeren kunnen we dan weer wijzen op een zekere onbezonnenheid die een duel of een uitdaging ertoe in de hand werkte³⁵⁵.

***

5. Conclusie

Het wordt tijd om te recapitulieren. Deze studie werd aangevangen met drie grote doelstellingen, te weten het opvullen van de bestaande lacune in het wetenschappelijk historisch onderzoek betreffende het duel om eer in de Zuidelijke Nederlanden; het bijstellen van de wat al te romantische visie die er over het tweegevecht bestaat; en het beantwoorden van de vraag of er in onze streken een politiek-juridisch en sociaal-cultureel klimaat bestond waarin duels konden gedijen. Om die doelstellingen te behalen, maakten

---

³⁵⁵ In sommige gevallen werd deze roekeloosheid nog aangescherpt door overmatig drankgebruik.

we gebruik van de reeds bestaande (vooral buitenlandse) literatuur, die het mogelijk maakte om de duelsituatie in onze contreien te vergelijken met die in de ons omringende landen. Daarnaast voerden we, aan de hand van de historische bronnen, enkele case-studies uit. Op die manier trachtten we de specifieke eigenheid van het tweegevecht en de achterliggende context ervan aan te tonen.

In een eerste hoofdstuk werd dieper ingegaan op het ontstaan en de ontwikkeling van het duel. Hoewel het fenomeen geënt was op een ridderlijke cultuur en een zekere verwantschap vertoonde met het middeleeuwse gerechtelijk tweegevecht, werd in dit hoofdstuk duidelijk dat het duel om eer voornamelijk geassocieerd moet worden met de Renaissance. Zonder de middeleeuwse wortels ervan te willen negeren, wensen we te benadrukken dat het ontstaan van het tweegevecht om eer gekoppeld was aan het ontluiken van nieuwe, in hoofdzaak Italiaanse ideeën en idealen omtrent de perceptie van adellijkheid en de *point d'honneur*. In die zin maakte de praktijk deel uit van een complex socio-cultureel fenomeen dat bij de aanvang van de Nieuwe Tijd tot ontwikkeling kwam en gedurende de hele vroegmoderne periode verder is geëvolueerd. Het gaat hier om de totstandkoming van een (Europese) cultuur waarin begrippen als *courtoisie*, *civilité* en *politesse* als het ware de kernwoorden vormden. Moderne denkbeelden over hoofsheid, wellevendheid en welgemanierdheid nestelden zich in mentaliteit en maatschappij, en veroorzaakten het ontstaan van een nieuw decorum waarop de omgangsvormen en de conversaties langzaam maar zeker werden afgestemd. Het hoeft geen betoog dat een dergelijke cultuur aanvankelijk vooral ingang vond bij de sociale elite: de krijgslustige ridder van de middeleeuwen maakte nu plaats voor de verfijnde hoveling of de voorkomende heer van stand. Via de *civilité* creëerde de adel voor zichzelf een instrument dat haar in staat stelde zich te blijven onderscheiden van andere, lagere klassen in de samenleving.

Een dergelijke omschakeling bracht echter grote consequenties met zich mee. Naarmate de nieuwe ideeën omtrent adellijkheid, eer, hoofsheid en welgemanierdheid meer ingang vonden, werd hoe langer hoe meer duidelijk dat het ideaal van de elegante hoveling of de respectabele heer van stand ook een keerzijde had. Aangezien omgangsvormen en decorum een dermate essentiële plaats kregen toegekend in de maatschappij, ging ook de reputatie van een edelman meer en meer afhangen van de manier waarop hij zich in gezelschap gedroeg. Het werd voor hem steeds belangrijker om het respect en de gunst van anderen te

winnen, en daartoe diende hij zichzelf te gedragen als een *gentleman*, een *gentilhomme* of *honnête homme*. De juiste lichaamshouding, de juiste kleding, de juiste gespreksonderwerpen en de juiste tafelmanieren: alles draaide om een systeem van zelfpresentatie dat de edelman in staat moest stellen ten volle te participeren aan de elitaire cultuur en zijn plaats daarin op te eisen.

Een logisch gevolg van die situatie was dat de heren van stand zeer gevoelig bleken te zijn aan beledigingen en provocaties. Elke inbreuk op hun reputatie, hoe klein ook, betekende een smet op hun blazoën, een aanval op hun eer. Om het respect en de gunst van hun sociale omgeving te blijven behouden of te winnen, waren deze gentlemen dan ook genoodzaakt om die eer te verdedigen, en daartoe waren zij tot zeer veel bereid. In geval van eerconflicten was het tweegevecht het instrument bij uitstek waarvan de gentleman zich bediende. In het duel, dat gekenmerkt werd door een zeker ceremonieel en daarom onderscheiden moet worden van een ordinaire schermutseling, konden zowel de uitdager als de uitgedaagde partij genoegdoening vinden. Door het gevecht aan te gaan, bewezen de duellisten aan hun sociale omgeving dat hun eer hen liever was dan hun leven, en weerlegden zij eventuele beschuldigingen van lafheid. De bereidheid om te vechten primeerde op het gevecht zelf, en was aldus reeds een eerste aanzet tot eerherstel.

De theorie die ten grondslag lag aan het duel kwam tot uiting in een ongeschreven erecode, die als het ware fungeerde als een extrajudiciële, morele wet. In het tweegevecht namen de duellisten het recht in eigen handen: daardoor miskenden zij de legitimiteit van de wereldlijke en geestelijke macht. Het hoeft dan ook geen betoog dat zowel Kerk als Staat grote problemen hadden met het duel. Een veroordeling van de praktijk was bijgevolg onvermijdelijk. In het tweede hoofdstuk van deze verhandeling gingen we uitgebreid in op die thematiek: we bestudeerden de verschillende pogingen die in de Zuidelijke Nederlanden van overheidswege werden ondernomen om het fenomeen in te dijken, en gingen na hoe de regelgeving in de praktijk werd nagevolgd. Een eerste verordening verscheen in 1557, niet toevallig op een moment waarop ook elders in Europa maatregelen werden genomen om duellisten te bestraffen. In 1610 publiceerden de aartshertogen, alweer in navolging van buitenlandse vorsten, een nieuw edict, waarin het duel beschreven werd als een verachtelijk gebruik dat indruiste tegen alle goddelijke en menselijke wetten. Bovendien was de theorie die erachter schuilde volgens hen gebaseerd op een foutieve en leugenachtige opvatting van eer, met vele doden en gewonden tot gevolg. Daarom

beslisten Albrecht en Isabella dat duellisten bestraft zouden worden met de dood en met confiscatie van hun goederen, en dat elke medeplichtigheid aan een tweegevecht (hetzij als getuige, hetzij als toeschouwer) eveneens strafbaar was. Ondanks deze strenge maatregelen kende het edict echter weinig navolging, zodat het in de loop van de 17de eeuw nog ettelijke malen moest worden herhaald. Bovendien zagen we dat de wetgeving in de praktijk vaak niet strookte met de theorie: verscheidene factoren (bv. sociale status, leeftijd,...) beïnvloedden immers het oordeel van de gerechtelijke instanties.

Aan de hand van het leven van Antoine van Arenberg hebben we in het derde hoofdstuk getracht een licht te werpen op enkele aspecten van adellijke levensstijl en opvoeding in de Zuidelijke Nederlanden, die erop wijzen dat de cultuur van *civilité* ook in onze streken ingang had gevonden. De komst van deze jonge edelman aan het hof van de aartshertogen mag gelden als representatief voor de wijze waarop aristocraten hun intrede maakten in het openbare leven, en zich alle nieuwe indrukken en ervaringen lieten welgevallen. Dat ook duels en schermutselingen daarbij hoorden, mag duidelijk zijn. Tevens werd in datzelfde hoofdstuk een blik geworpen op de educatie van edellieden in de *académies*, waar zij op een professionele manier werden voorbereid op een leven als hoveling, of toch in elk geval ingewijd werden in de wijze waarop heren van stand zich volgens de toenmalige opvattingen dienden te gedragen. De belangrijkste conclusie van die korte uitweiding was dat er, voor wat de Zuidelijke Nederlanden betreft, nog maar weinig conclusies te trekken zijn: meer onderzoek is nodig om de toendertijds heersende omstandigheden te verduidelijken.

In het vierde hoofdstuk tenslotte gingen we dieper in op de concrete duelsituatie in de Zuidelijke Nederlanden. Via de uitvoerige analyse van een aantal casussen wilden we de lezer een meer tastbaar beeld bieden van de verschillende manieren waarop duels werden uitgevochten, en aantonen hoe het eergevoel van de duellisten daarin een cruciale rol speelde. We zagen hoe de ogenschijnlijk meest banale zaken aanleiding konden geven tot een eis om genoegdoening, en hoe die eis werd ingewilligd in de vorm van een gevecht op leven en dood. Op die manier werd duidelijk dat het tweegevecht geen onbekend fenomeen was in onze contreien: de situatie in de Zuidelijke Nederlanden was vermoedelijk weinig verschillend van die in de ons omringende landen. Net zoals elders blijken duels ook hier vooral gevoerd te zijn onder leden van de adel en burgerij, onder soldaten en studenten. Minder duidelijk echter is het antwoord op de vraag naar de frequentie van de

tweegevechten in deze regio. Het vertekende beeld dat zich toont in de juridische bronnen kan, gezien het stilzwijgen van andersoortige bronnen over het fenomeen, maar moeilijk worden bijgesteld. Meer kwantitatief onderzoek is nodig om daarover duidelijkheid te scheppen, maar een definitief antwoord lijkt onmogelijk.

Het vraagstuk van de frequentie opent echter de deur naar andere interessante vragen. Eén daarvan volgt uit het zonet genoemde probleem: waarom is er in de eigentijdse literatuur van de Nederlanden zo weinig informatie te vinden over de praktijk van het duelleren? In vergelijking met de situatie in landen als Frankrijk of Engeland zijn er in de Nederlanden blijkbaar nauwelijks auteurs geweest die zich hebben beziggehouden met het duel om eer, noch om het fenomeen te veroordelen, noch om het te verdedigen³⁵⁶. Die vaststelling zou kunnen leiden tot de conclusie dat het probleem van het duel zich in onze streken minder acuut stelde dan in de ons omringende landen, wat er op zijn beurt op kan wijzen dat de praktijk hier ook minder voorkwam. Het aantal en de inhoud van de vele verordeningen schijnen die hypothese echter tegen te spreken. Voor wat onze streken betreft bestaat er met andere woorden een discrepantie tussen het feit dat duels wel degelijk voorkwamen in de Zuidelijke Nederlanden, en het feit dat de praktijk hier nooit dezelfde opgang heeft gekend als in Frankrijk of Engeland: een echte ‘duelmentaliteit’ of ‘duelcultuur’ hebben de Nederlanden nooit gekend.

Een verklaring vinden voor die laatste vaststelling is niet eenvoudig. We gaan ervan uit dat de plaatselijke elite, in navolging van het Franse voorbeeld, het fenomeen van het duel omarmde en toepaste als een onderdeel van haar levensstijl, die gebaseerd was op de idealen van de *civilité*. Maar toch zijn er kennelijk bepaalde factoren geweest die een volledige integratie en aanvaarding van het duel om eer hebben verhinderd. Een mogelijke verklaring die we meteen wensen uit te sluiten, handelt over de manier waarop eer en eergevoel een rol speelden in de samenleving van de Zuidelijke Nederlanden. Men zou bijvoorbeeld kunnen stellen dat er misschien een verschil bestond tussen de opvattingen omtrent het eerbegrip in Frankrijk en deze in onze streken, waardoor men bij onze zuiderburen sneller naar de wapens greep dan bij ons. Een dergelijke hypothese gaat ons inziens echter voorbij aan de bronnen: de door ons behandelde casussen tonen aan dat de

---

³⁵⁶ We wijzen er nogmaals op dat de plaatselijke elite natuurlijk wel Frans sprak en las: het verdient nader onderzoek om na te gaan in hoeverre de Franse dueltraktaten (zowel van de verdedigende als van de antiduellistische strekking) in onze streken gelezen en bediscussieerd werden.

redenen waarom men hier een duel voerde, nauwelijks verschilden van die in Frankrijk, Engeland of Italië. Net zoals in het buitenland ontstonden ook bij ons de meeste duels omwille van betrekkelijk onbeduidende zaken (althans in de ogen van derden): zelfs de kleinste opmerkingen konden gezien worden als een inbreuk op de eer van een gentleman en aanleiding geven tot een tweegevecht. In dat opzicht verschilden de intenties van ‘Belgische’ duellisten dus niet van die van buitenlanders. De opvattingen over eer waren met andere woorden allerminst gebonden aan nationale grenzen.

Naar onze mening doet men er beter aan te onderzoeken in hoeverre de specifieke omstandigheden in onze contreien een invloed hadden op de duelproblematiek. Men kan zich bijvoorbeeld afvragen in welke mate de situatie van de adel een rol heeft gespeeld in de kwestie. Verscheidene elementen steken daarbij de kop op: het is bijvoorbeeld niet onbelangrijk dat de legitieme vorsten van de Zuidelijke Nederlanden vrijwel steeds van buitenlandse origine waren, en ook zelden of nooit aan het hof te Brussel verbleven. Onmiskenbaar ligt hier een belangrijk verschil met de hofcultuur in Frankrijk en Engeland. We kunnen ons dan ook de vraag stellen hoe groot de invloed van een dergelijke situatie was op de levenswijze en de omgangsvormen van de verscheidene adellijke families in onze streken, én op hun duelgedrag. Het lijkt bijvoorbeeld geen twijfel dat de vorst in andere landen een grote rol speelde in de onderlinge ‘wedijver’ tussen de edellieden: de aanwezigheid van de monarch was immers de basis van het leven aan het hof. In de Zuidelijke Nederlanden was de vorst meestal afwezig (behalve tijdens de regeringsperiode van de aartshertogen): zijn plaats werd ingenomen door de landvoogd, die weliswaar doorgaans van koninklijke bloede was, maar wiens positie en gezag afhankelijk waren van de goedkeuring van de vorst. Bovendien was ook deze landvoogd gewoonlijk van buitenlandse origine: in hoeverre kon de ‘Belgische’ edelman zich hiermee vereenzelvigen, of zelfs maar verzoenen?

De edellieden in onze streken kregen dus in hoofdzaak te maken met vreemde overheersers: waren zij hierdoor eerder op zichzelf aangewezen, of was er net meer onderlinge verbondenheid? Heeft het ontbreken van een ‘vorstelijke’ uitstraling aan het Brusselse hof de wedijver onder de adellijke families (of de aristocratische levenswijze in het algemeen) op een bepaalde manier beïnvloed? In deze verhandeling werd tevens gewezen op het feit dat er veel conflicten bestonden tussen de ‘Belgische’ edellieden en hun Spaanse en Franse tegenhangers: ongetwijfeld drukte ook deze voortdurende

‘nationalistische’ spanning een stempel op het duelgedrag aan het hof, én op de houding van de plaatselijke aristocratie ten opzichte van het duel en de achterliggende ideologie. Daarnaast dienen we ons af te vragen in welke mate de adellijke families afhankelijk waren van elkaar, en welk belang zij hechtten zij aan familie- en vriendschapsbanden. We maken in deze conclusie dan ook graag plaats voor een oproep naar meer wetenschappelijk historisch onderzoek over eergevoel, over de impact van de adellijke levenswijze in de Nederlanden, en over de rol die het Brusselse hof daarin speelde.

Hoewel onze verhandeling een antwoord heeft trachten te bieden op een aantal kernvragen, wordt in deze conclusie duidelijk dat zij tegelijkertijd ook veel nieuwe vragen oproept. Dat hoeft niet te verwonderen: reeds in de inleiding van de studie wezen we erop dat de geschiedenis van het duel om eer erg complex en veelzijdig is. De reden daarvoor is eenvoudig: de grondslag van het tweegevecht is een zonderlinge combinatie van verschillende factoren zoals eergevoel en genoegdoening, zelfpresentatie en reputatie, agressie en zelfbeheersing,... Al deze elementen vormen aparte deelgebieden van onderzoek (op historisch, maar ook op psychologisch en sociologisch vlak) en zijn aldus vatbaar voor verschillende interpretaties en hypothesen. Er is, met andere woorden, nog veel werk aan de winkel. Niettemin denken we met deze studie alvast een eerste tip van de sluier te hebben gelicht, en hopen we dat zij de aanzet kan vormen tot de verdere ontrafeling van het duelvraagstuk in de Zuidelijke Nederlanden.

***

BIJLAGEN

Bijlage 1**Overzicht van de casussen**

	Bron	Periode	Duellisten
1	DE MELOTTE, blz. 64.	1521?	Robert de la Marck, hertog van Bouillon Vs. Karel V
2	COLOMBEY, blz. 274 en FOUGEROUX DE CAMPIGNEULLES, blz. 43.	1554?	Jean de Hennin-Liétard, graaf van Boussu Vs. Karel V
3	DE MERODE	1556	Richard de Mérode, baron van Frentzen Vs. Don Rodrigo de Benavidès
4	ARN- Inf. Jud. nr. 100	1597	Pierson Lamistant (genoemd Faltan), leerlooier Vs. Regnier Velart
5	ARN- Inf. Jud. nr. 166	1612	Jacques Sainctelet Vs. Jean Cassart
6	D'ANVERS, blz. 73	1612	De zoon van de heer van Locquenghien, sergeant-majoor van Brussel Vs. De kamerheer van de graaf van Bucquoy
7	D'ANVERS, blz. 73	Ca. 1613	Baron de Saint-Luc Vs. Hertog de Guise
8	D'ANVERS, blz. 83	1614	Prins Antoine van Arenberg Vs. Baron Bertin d'André
9	ARN- Enq. Jud. nr. 3263 en 3264	1615	Gilles Maisnil Vs. ?
10	ARN- Inf. Jud. nr. 202	1625	Cornelis Magy, klerk Vs. Jacques Lambotte, klerk
11	Ao.f.RN nr. 4025	1627-1628	Pierre en Ghisbert Reyms Vs. Guillaume Robin
12	Ao.f.RN nr. 4049	1629-1632	Théodore Desmartin, baljuw van Châtelineau, en zijn zonen Vs. (onbekend)
13	ARN- Inf. Jud. nr. 251 en Ao.f.RN nr. 4077	1633	Charles de Souhay, heer van Lesves en Rosée Vs. Gilles Dacquin, soldaat in het regiment van de baron van Leede

14	ARN- Inf. Jud. nr. 254	1633	Charles de Lattre Vs. Thierry de Hambrenne
15	ARN- Inf. Jud. nr. 276	1635	Philippe de Ponty, heer van Hingeon en baljuw van Fleurus Vs. Albert Tamison, heer van Maizeroulle
16	ARN- Inf. Jud. nr. 328	1642	Mathieu Bertrand Vs. Jean-Baptiste Chabotteau
17	AOUL Comp. nr. 5555	1644	De graaf van Wallensteyn Vs. De graaf van Bellalto
18	Ao.f.GRM nr. 456	1649	N. Canthals, kanongierter Vs. Gerard Van Uffel, ontvanger des konings van de stad en het land van Mechelen
19	Ao.f.RN nr. 4228	1651-1652	Nicolas Ruffin, schepen van Châtelet Vs. Nicolas Deltombe, baljuw van Châtelineau
20	AOUL Comp. nr. 5555	1656	Bartholomeus Pribarius, student Vs. Petrus Van Eyck, student
21	AOUL Comp. nr. 5555	Ca. 1656	Engelbertus Ramsey, student Vs. Elandius Franciscus Mercier, student
22	ARN- Inf. Jud. nr. 381 en Ao.f.RN nr. 4337	1659	Jean-François Muller, heer van Courrière Vs. Antoine Vassal
23	Ao.f.RN nr. 3667 en 4336	1659-1660	Jean-Baptiste Son, soldaat van de compagnie van de baron de Saint-Jean Vs. Charles-Philippe de Monin, heer van Ramelot
24	Ao.f.GRM nr. 497	1660-1661	Dieriq Vander Nath, heer van Gistel Vs. François-Robert de Thiras, heer van Noorderwijk
25	ARN- Inf. Jud. nr. 400 en Ao.f.RN nr. 4365	1661	Philippe, graaf van Hornes Vs. De heer de la Haye, de heer van Saint-Amand en de heer van Marlières
26	Ao.f.GRM nr. 206	1663	Gerard Van Uffel, ontvanger des konings van de stad en het land van Mechelen Vs. Burgemeester Van Reynegom
27	ARN- Inf. Jud. nr. 416 en Ao.f.RN nr. 4423	1665	Gérard de Néverlée, heer van Baulet en zijn broer Florent Minet, heer van Fleurus Vs. Charles Robert, soldaat in het regiment van Bade, in de compagnie van de ridder de Wamberg

28	ARN- Inf. Jud. nr. 422	1667	Gilles Hubert, procureur te Namen Vs. Louis Pirson
29	ARN- Enq. Jud. nr. 6274	1667	Florent de Minez Vs. N. de Jamblinne, officier van een Duits regiment
30	ARN- Inf. Jud. nr. 459	1674	Tilman Zualart, heer van Bonneville Vs. Philibert de Namur, heer van Dhuy
31	Ao.f.RN nr. 4537	1674-1675	Guillaume Dheur, advocaat Vs. Jean-Georges Darmont, advocaat
32	DE LIGNE, blz. 92	Ca. 1680	Charles-Joseph-Procope, Prins de Ligne Vs. de graaf van Arundel
33	Ao.f.GRM nr. 313	1684	De zoon van gerechtsdeurwaarder Huberti Vs. N. Jaman
34	Ao.f.GRM nr. 325	1684	De zoon van Huens, burgemeester van Mechelen Vs. Vanden Brande, advocaat
35	ARN- Inf. Jud. Nr. 528	1685	De heer de Pontillas Vs. De heer Scaillet
36	ARN- Inf. Jud. nr. 546 en Ao.f.RN nr. 4739	1692	Pierre-Philippe de Dhaems, baron van Nieuwenhove en Franquénée en schepen van Namen Vs. De graaf van Nassau
37	ARN- Enq. Jud. Nr. 8198	1696	Denys du Verger Vs. Livin Guilmin
38	ARN- Inf. Jud. nr. 604 en Ao.f.RN nr. 4843	1712	Philippe Le Clercq, luitenant-kolonel in het regiment van Arsy Vs. N. Gautier, kapitein in datzelfde regiment
39	AOUL Proc. Nr. 5546	1713	Louis Hannot, student in de rechten Vs. ?
40	AOUL Proc. Nr. 5546	1713	Louis Hannot, student in de rechten Vs. Petit, student in de rechten
41	ARN- Inf. Jud. Nr. 619	1715	Philippe Albert Vs. Conrad de Neverlée
42	ARN- Inf. Jud. Nr. 640	1726	Pierre Huron, advocaat Vs. Joseph Grutman, advocaat

43	AGR Reg. 385	1729	Jean-Baptiste-Joseph Amaye, stadspensionaris van Gent Vs. Jean-Baptiste Vanden Berghe, koopman
44	PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU	1748	Jean-François-Louis de Godin, heer van Merlicourt en Terborcht Vs. De heer Visart de Bitremont
45	AGR Reg. 428	1750	Verleure, raadspensionaris van de stad Menen Vs. Jean-Baptiste Van der Straeten, schepen van de stad Menen
46	AGR Reg. 422	1752	Jean-Baptiste Roucheu, schepen van de stad Menen Vs. Jean-Baptiste Van der Straeten, schepen van de stad Menen
47	ARN- Inf. Jud. Nr. 725	1753	Baron de Villate, heer van Guinthe Vs. De heer Vanderhoop
48	AGR Reg. 458	1767	Founck, kapitein der artillerie Vs. Rouveroy, drossaard van het land van Arckel
49	AGR Reg. 467	1772	De zoon van de baron de Renette Vs. Scheppers
50	AGR Reg. 467	1772	Baron de Batinne Vs. Champremeau
51	AOUL Proc. Nr. 5551	1774	Delbecq, student Vs. Naveau, student
52	AOUL Proc. Nr. 5552 en AGR Reg. 525	1778	Baron Antoine-Joseph de Cassal, student in de rechten Vs. Carolus de Valeriola, student in de rechten en zoon van de burgemeester van Brussel
53	VANHEMELRYCK, blz. 124	1779	Maillard Vs. ?
54	AOUL Proc. Nr. 5553	1788	Jean-Albert-Nicolas Pastoret, student in de rechten Vs. Jean Désiré Pierre, student in de rechten

Afkortingen:

- **AGR Reg.** = Archief van de Geheime Raad, registers
- **AOUL Comp.** = Archief van de oude universiteit van Leuven, *computus promotoris*
- **AOUL Proc.** = Archief van de oude universiteit van Leuven, procesdossiers

- **Ao.f.GRM** = Archief van het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen
- **ARN Inf. Jud.** = Archief van de Raad van Namen, Informations Judiciaires
- **ARN Enq. Jud.** = Archief van de Raad van Namen, Enquêtes Judiciaires
- **Ao.f.RN** = Archief van het officie-fiscaal van de Raad van Namen
- **DE MELOTTE** = DE MELOTTE, A. *L'escrime, les armes, le duel au pays de Liège*. Luik, 1911.
- **DE LIGNE** = DE LIGNE, A. [Prince]. *Histoire généalogique de la Maison de Ligne*. Brussel, 1950.
- **COLOMBEY** = COLOMBEY, E. *Histoire anecdotique du duel dans tous les temps et dans tous les pays*. Parijs, s.d.
- **D'ANVERS** = D'ANVERS, F. *La vie religieuse et familiale en Belgique au XVIIe siècle: étude sur le père Charles d'Arenberg, frère-mineur capucin 1593-1669*. Parijs, 1919
- **FOUGEROUX DE CAMPIGNEULLES** = FOUGEROUX DE CAMPIGNEULLES. *Histoire des duels anciens et modernes*. 2 dln. Parijs, 1838.
- **DE MERODE** = DE MERODE, R. *La justification du Seigneur Richard de Mérode, touchant sa querelle avec Don Rodrigue de Benavidès*. Ch. RUELENS, ed. Brussel, 1867.
- **VANHEMELRYCK** = VANHEMELRYCK, F. *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de Late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren XLIII). Brussel, 1981. Nr. 97.
- **PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU** = PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU, Cl.-R. "La triste affaire du 14 janvier 1748. Un duel à Bruxelles." In: *Tablettes du Brabant. Généalogie, histoire, héraldique*. Dl. IV. Hombeek, 1959, blz. 13-22.

***

Bijlage 2

Ordonnantie betreffende het duel (1557), uitgevaardigd door Filips II

Edit perpétuel sur le duel en Brabant. Bruxelles, juin 1557.

PAR LE ROY.

A noz chiers et féaulx les chancellier et gens de nostre Conseil en Brabant, salut et dilection.

Combien, tant selon droit divin que la justice politicque, toute vengeance, poursuyte et réparation d'injure soit réservée au prince souverain du pays ou à ses officiers et ministre de justice, chascun endroit soy, sans qu'il soit licite à personne prendre de soy mesmes vengeance d'aultruy, néantmoins nous entendons que au contraire de ce aucuns s'avacent journellement, en contempnant l'auctorité de nous et de nostre justice, d'une volonté préméditée et cupidité effrénée de vindication, oublyans les commandemens de Dieu, retalier et venger de leur auctorité privée et desraisonnable injure qu'ilz ont receue et, qui pis est, sont venuz à ce point de licence intollérable que de s'envoyer lettres de cartel et deffiance pour se provocquer à jour, heure et en lieu préfix pour s'entrebattre ou tuer, mesmes les aucuns chercent camp et lieux de combat hors des pays de nostre obéyssance, bien sachans que n'endurerions chose si cruele et contraire aux lois divines et humaines, osans encoires davantage pour l'effect et assistance de leur fait si téméraire faire et choisir leurs parins et assistens à nostre desceu, dont sourdent et proviennent grosses querelles et haines mortelles non seullement entre les combatans en camp mortel, mais aussi entre iceulx adhérens des parties et factions d'ung costé et d'aultre et conséquamment adviennent troubles et désordres en l'estat publicque, dont souvent de petit commencement se lièvent grandes esmotions. POUR A QUOY OBVYER de bonne heure et désirans tant que en nous est réfréner et mettre fin à si violens et téméraires excèz, désirans aussi remettre (comme la raison est) à Dieu et à la justice le chastoy contre tous délinquans et ne permettre aux inférieurs de se faire justice d'eulx mesmes, nous, par meur advis et délibération de très hault et très puissant prince, nostre très chier et très amé cousin le duc de Savoye, prince de Piémont, chevalier de nostre ordre, conte d'Ast, etc., nostre lieutenant, gouverneur et capitaine général en noz pays de pardechà, ensamble des

chevaliers de nostre Ordre et des chief, président et gens de noz Consaulx d'Estat et Privé estant lez nous, avons ordonné et statué, ordonnons et statuons POUR EDICT PERPETUEL à toutes personnes, de quelques royaumes, pays, terres, seigneuries, estatz, qualitéz ou conditions qu'ilz soyent, que eulx ny aucuns d'eulx ne s'avacent en manière ou façon que ce soit d'envoyer lettres de cartel ou de faire de soy mesme ou faire faire par altruy aucune deffiance ny chose semblable pour se provocquer en combat aux armes de fait, ains, si quelque tort leur est faict à leur honneur ou aultrement, auront recours à nous ou nostre justice compétente pour leur en faire raison et réparation, deffendans et interdisans de nostre auctorité royalle et plaine et absolute puissance à tous d'envoyer ou donner semblables cartelz l'ung à l'aultre, par eulx ou altruy, ny les affixer, faire affixer ou publier comme que ce soit, provocquer aultrement de froid sang au combat par faitz, parolles ou escript, sur payne de la vye et de confiscation de tous leurs biens ès quartiers où confiscation a lieu, autrement de grosses amendes de leurs dits biens au lieu d'icelle confiscation. Et si quelcun fut tant téméraire que d'oser contrevenir à nostre dicte ordonnance en envoyant lettres de cartel, deffiance ou chose sentant le mesme, nous avons tel provocateur privé et dégradé dès maintenant pour lors d'armes et d'honneur et le déclairons de faict infame, veuilans et deffendans mesmes à celluy qui sera provoqué ne luy respondre ou accepter le dict combat soubz les mesmes paines, ains qu'il le contempne comme homme vilain de nulle qualité et honneur, soit le dict provocateur de noz vassaulx et subjectz ou estrangier; veuillans davantaige que incontinent le dict provoqué nous présente ou face entendre le contenu du dict cartel pour par nous en faire la justice bonne et briefve ou adviser aultre moyen convenable pour réprimer telle insolence. En oultre deffendons pareillement à toutes personnes, de quelques conditions ou estat qu'ilz soyent, de porter les dictes deffiances soit de bouche ou par escript, sur semblable paine de confiscation de corps et de biens, mesmes si le provocateur ou porteur du dict cartel est appréhendé en noz pays, nous voulons que la justice en soit faite selon la forme de ceste nostre ordonnance. Et pour oster tous moyens et clore la voye à telz combatz illicitez, nous deffendons semblablement que nulz s'ingèrent d'estre parins, inciter, donner conseil et advis ou faire assistance, service, confort ou ayde en quelque manière que ce soit, directement ou indirectement, aus dictz combatans ou l'ung d'eulx, fut ores que le dict combat se fit hors noz royaumes et seigneuries, sur paine que dessus; mesmes si aucuns, à nostre desceu et cherçans occasion de s'entrebatre, délibéréement s'estoient assignées lieu pour exécuter leur pervers et mauvais vouloir, nous commandons à tous ceulx qui de hazard ou aultrement y pourroient estre présent de les appréhender et les mettre ès mains de nostre

officier du lieu pour les punir sans delay selon nostre susdicte ordonnance, autrement si aucuns estoient spectateurs de telz meurdres ou combatz particuliers sans faire ce que dessus, s'ilz sont à cheval, perdront leurs chevaulx ou aultres montures avec chascun IIe florins d'amende vers nous et, estans à piet, seront mulctéz chascun de semblable amende et ceulx qui n'auront de quoy seront pugniz en leurs corps pour donner exemple aux autres. Et afin que de ceste nostre présente ordonnance et édict nul ne puisse prétendre ignorance, nous voulons que la faites publier par tous les lieux de nostre pays et ducé de Brabant et d'Oultremeuze où l'on est accoustumé faire criz et publications, procédant et faire procéder contre les transgresseurs d'icelle par exécution réele des paines y contenues sans port, faveur et dissimulation quelconque. Car ainsi nous plaist-il.

Donné en nostre ville de Bruxelles, soubz nostre contreseel cy mis en placcart, le ... jour de juing 1557.

***

Bijlage 3

Ordonnantie betreffende het duel (1610), uitgevaardigd door Albrecht & Isabella

Edit perpétuel contre le duel. Bruxelles, 27 février 1610.

ALBERT et ISABEL, etc. A tous ceux qui ces presentes verront, salut.

Comme à nostre tres grand regret et desplaisir, nous appercevons journallement de plus en plus qu'entre autres maux et desordres que la longue durée des guerres civiles et le mauvais exemples d'aucuns voisins, à comme par contagion fait naistre et glisser parmy noz subjects de ces pays de nostre obeissance, la damnable coustume des defiz, au moyen desquelz les hommes soubs un faux voile d'honneur et soubs ombre de tirer raison d'une pretendue offence, le plus souvent pour causes fort legeres et de neant, s'entreprovoquent au combat de duel, pour comme forcenez, despouillans toute humanité, s'entretuer et meurdrir, au grand mespris des loix divines et humaines et blasme de nostre Sainte Religion chrestienne, irritans de plus en plus le juste courroux de Dieu sur nous et nosdicts pays, y estans portez (a l'instinct de l'ennemy du genre humain) d'un desir felon de vengeance, et d'une faulse persuasion fondée sur l'orgueil effrené, de par ce moyen se faire plus redouter et estimer. Pour ce est-il, que desirans de pourveoir de remede convenable à l'extirpation d'une si detestable introduction, du tout repugnante à la profession et nom des chrestiens, meuz du debvoir et acquit de noz consciences envers Dieu, et au salut commun de nosdicts subjects, en sur ce l'advis de noz tres chiers et feaux les gens de noz conseil d'Estat et privé, avons statué et statuons pour edict ce que s'ensuyt:

1. Premierement nous ordonnons et enjoingnons à tous noz subjects, de quelle qualité ou condition qu'ils soyent, de vivre paisiblement, amiablement et civilement les ungs avec les autres, se gardans reciproquement le respect, decence et bienséance, chacun selon sa qualité, degré et dignité, respectivement, sans s'offenser, injurier ni mespriser, ou donner occasion l'un à l'autre par faicts ou paroles indiscrettes de noise, hayne ou inimitié, signamment deffendons que les plus qualiffiez ne donnent subject aux moindres de leur perdre le respect deu, le tout à peine d'encourir nostre indignation et d'estre chastiez arbitrairement et exemplairement.

2. Et en suyte de ce nous interdisons et deffendons bien expressement et à certes, à tous noz subjects, vassaux et habitans en nosdits pays, de quel estat, qualité ou condition qu'ils soyent, de deffier ou provoquer quelqu'un au combat ou duel, soit dans nosdicts pays, ou dehors iceux, de bouche, par messaiges ou cartel, et semblablement de l'accepter et y consentir, à peine d'estre degradez d'armes et de noblesse, et declairez infames et roturiers, et outre ce de fourfaire leurs estatz, offices, pensions ou entretenemeus, si aucuns en ont, et la moictie de leurs biens, applicables à œuvres pieux à nostre ordonnance.

3. Et au cas qu'ilz s'oublient si avant que de mettre a l'effect leur dicte damnable complot, et comparoir au lieu assigné, ilz seront puniz par le dernier supplice, et leurs biens confisqueuz à nostre proffict.

4. Et par ce que nous remarquons ce desordre pour la pluspart proceder d'une opinion abusive trop enracinée és cœurs de la noblesse et soldadesque de ce temps, de ne devoir ny pouvoir rechercher raison d'une injure receuë par autre voye que celle dudit combat ou duel, sans encourir note de lascheté et faute de courage, avons declairé et declairons ladicte opinion erronée, faulse et mensongere, prennans, pour leur lever tout scrupule, l'honneur de ceux qui se rangeront à l'obeissance de ceste nostre ordonnance, sur nous et en nostre protection et sauvegarde, comme de nos bons et fidelz subjectz, defendans à tous de leur en faire ou dire aucun blasme ou reproche, à peine de nostre indignation et de chastiment arbitraire.

5. Semblablement defendons et interdisons à tous, de quelle qualité ou condition qu'ilz soyent, parens, amis ou serviteurs de l'un ou de l'autre des parties, tombées en dissension ou inimitié, de faire porter ou rapporter aux provoquez ou provocquans aucun messaige, ou delivrer billet de defy ou provocation, comme aussi d'assister au combat, soit comme parains ou seconds ou autrement ou les y accompagner et ayder en quelle maniere que ce soit, a peine de confiscation de corps et de biens.

6. Mais d'autant que les outrages sont quelquesfois si griefz, qu'il semble a la partie injuriée impossible d'en tirer reparation de son honneur, si ce n'est par la seule voye de duel, laquelle leur estant ostée, ils seroient occasionnez d'en chercher la vengeance eux-mesmes, ou par leurs amys, dont ensuyvroient des meurtres et autres grands desordres, au grand mespris des loix divines et humaines, et de nostre autorité, nous avons jugé

necessaire d'ordonner, comme par ces presentes ordonnons à toute personne qui s'estimera grièvement offensée d'un autre en son honneur et reputation en cour ou au camp, de s'en plaindre a nous ou a nostre maistre de camp general, lequel a l'intervention de deux autres chevaliers, qui a ce de par nous seront authorisez, entendra les raisons du complaignant et appellé par devant eux celui qui l'aura offensé, essayeront les moyens qu'ilz pourront adviser, propres à la satisfaction de l'honneur de l'offensé, et reconciliation des parties, tant qu'en eux sera. Et si la dicte offence et injure est faicte en quelques unes de noz provinces de pardeça, où y a gouverneur et conseil provincial, le mesme devoir se fera par eux, auquel effect leur donnons respectivement pouvoir et autorité de cognoistre chacun en sa province desdicts injures et de faire incontinent mettre l'injuriant en arrest ou prison, tant que l'injurié soit réparé, ce qu'ilz feront faire sommierement, et à faute de ne le pouvoir faire, ou en cas d'injures atroces et insupportables, comme imputation de trahison, ou crime de leze Majesté et autres semblables ou le deshonneur de quelque honorable dame ou damoiselle appartenante de pres audit complaignant, nous sera le tout renvoyé, qui apres sommierre cognoissance de cause, y ordonnerons selon les circonstances du fait et qualité des personnes, ce qu'en raison et justice, à la plainiere satisfaction et souffisante reparation de l'honneur de la partie offensée trouverons convenir. Et advenant que ledit complaignant soit jugé mal fondé en sa pretension pour s'estre offensé trop legerement et sans digne subject, sera renvoyé avec honte et deshonneur, et outre ce arbitrairement puny, selon qu'au cas il appartiendra.

7. Si donnons en mandement à noz tres chers et feaux les chefs presidens et gens de nos privé et grand conseilz, chancellier et gens de nostre conseil de Brabant, gouverneur, president et gens de nostre conseil de Luxembourg, gouverneur, chancellier et gens de guerre de nostre conseil de Geldres, gouverneur de Lembourg, Faulquemont, Daelhem et autres nos pays d'Outremeuze, president et gens de nostre conseil en Flandres, gouverneur, president et gens de nostre conseil d'Arthois, grand bailly de Heynnau, et gens de nostre conseil a Mons, gouverneur, president et gens de nostre conseil de Namur, gouverneur de Lille, Douay et Orches, bailly de Tournay et du Tournesiz, prevost le conte a Valenciennes, escouttette de Malines et tous autres noz justiciers et officiers, leurs lieutenants et chacun d'iceulx endroitict soy, et si comme a luy appertiendra, que ceste nostre presente ordonnance, statut et edict perpetuel, ilz facent publier chascun és limites de la jurisdiction et office, et mander à tous et chascun d'observer inviolablement et a tousiours, tous les poincts et articles y contenuz, selon leur forme et teneur, procedant et faisant proceder

contre les transgresseurs et desobeysans par executions des peines dessusmentionnées, sans aucune faveur, port ou dissimulation, nonobstant opposition ou appellation faicte ou à faire. De ce faire et qu'en depend leur donnons plain pouvoir, autorité et mandement especial, mandons et commandons à tous, que à eux le faisant ilz obeysent et entendent diligemment. Car ainsi nous plaist-il. En tesmoin de ce nous avons fait mettre nostre scel à ces presentes.

Donné en nostre ville de Bruxelles, le penultiesme jour de febvrier, l'an de grace 1610.

***

Bijlage 4**De vijf kartels uitgewisseld tussen Richard de Mérode en Rodrigo de Benavides*****PREMIER CARTEL***

Seigneur Don Roderigue de Benavides, tu te doibz souvenir, du meschant acte, dont usastes envers moy à Liere, en m'offendant sans mot dire, sans me garder, ne avoir occasion de me garder de toy. Et que m'en estant lors incontinent voulu ressentir, tu te tenois seur soubz la deffence de tes lacquais. Or à cest-heure que i'entendz de faire experience, si tu es autant prest & à droict, pour te defendre valereusement de seul, à seul: comme tu fuz prompt de m'offenser mal-heureusement et par oultrage: Ie t'ay faict provision de trois patentés de camps, francs, seur, & libres, à tous passages doultrance. Et te veulx prouver avec les armes, dans celluy qui de toy sera choisi, qu'en l'acte, qu'usastes contre moy, tu en feis œuvre de villain, lache, & meschant Chevalier. Et quand i'eusse sceu, que tu fusse esté, en lieu: où les patentés des camps, t'eussent poveu estre presentées, les eusse envoyées à toy personnellement. Mais n'ayant notice, où tu sois, ay faict publier ce Cartel à nostre court, en celle d'Espagne, d'Engleterre, & de France, & par l'Italie. Affin que de tes amis te puisse estre notifié, ceste mienne intention, & si ay envoyé les patentés, à la Cité de Liege, ou elles se trouveront entre mains, du Seigneur Everard de Merode, S^r del Vaulx, mon legittime Procureur, ou de son commis. Te requerant par tant, qu'en terme d'un mois, depuis la publication de ce Cartel, en doibves envoyer choisir l'une. En m'envoyant le bilet des armes, qui soient de Chevalier, et communement usées en noz guerres, en terme de xx. iours, depuis l'acception de la patente. Autrement ie proteste que ie procederay contre toy, à ton deshonneur. Et affin que tu puisse mieulx resouldre laquelle des trois patentés deburez accepter. Les copies d'elles toutes trois, seront cy baz registrés. I'atendz ta response en Mantue, pour tout le temps dessus assigné.

Donné à Mantue le iiiij. de Septembre, l'an M.D.LVI.

Ie Richard de Merode, Seigneur de Frentzen, affirme tout ce que dessus est contenu.

Ie Camille de Castiglion, ay esté present à tout ce que dessus est contenu.

Ie Fredericq de Maffei, ay esté present à tout ce que dessus se contient.

Le Anthoine de Hippoliti, des Contes de Gazoldo, ay esté present à tout ce que dessus est contenu.

Le Ian Pierre Gonzaga, ay esté present à tout ce que dessus est contenu.

Noot: Na het eerste kartel volgen drie toestemmingsbrieven van de vorsten bij wie Richard de Mérode het ‘veld’ had aangevraagd. Deze zijn ondertekend door *Nicolas, Conte de Lodron, Seigneur de Castel novo; Sylvestre de Hippoliti, Conte de Gazoldo* en *Jehan Baptiste, Conte d’Arco*.

***

DEUXIESME CARTEL

Seigneur don Roderigue de Benavides, moy estant desia, plusieurs mois venu en Italie, pour me ressentir du tort qui me fut faict de toy, en Liere le penultiesme d’Avril de l’an passé M.D.LVI. Je tardis de t’escrire, pour la difficulté qu’il y a de trouver camps francs. Et puis pour non sçavoir ou tu estois: Mais après que longuement t’eusse faict chercher, sans en avoir aucunes nouvelles; me resolvay, de faire publier un Cartel du IIII. de Septembre, en nostre cour & celle d’Espagne, d’Angleterre, & de France, & par Italie, ainsi comme i’ai faict. Affin que mon intention te fusse de quelque part notifiée. Depuis par une lettre du Seigneur Capitaine Iean Ferandes Galindo, en date du XX. d’Octobre. Aussi de la mesme année, me fut donné notice, que tu luy avois mandé, qu’il me feit à sçavoir, ou tu estois. Et m’envoit copie du chapitre & clausule de ta letre. Par quoy en luy faisant response, luy envoyay aussi la copie de mon Cartel ia publié. Et depuis aussi me respondit qu’il t’en avoit envoyé un. Après par une escripture du Seigneur Anthoine Merone (*sic*), (lequel avoit desia veu mes Cartelz attachez) donnée en Brusselles du XXII. de Novembre: de l’an susdict & soubz signé de plusieurs tesmoins. Me fut pareillement escript en conformité de la letre du Seigneur Galinde, que tu estois à saint Estienne du port, en Espagne, lieu du Conte ton Pere. Et qu’en ce lieu t’eussent poveu retrouver, les personnes & letres, que i’eusse envoyées. Protestant du terme ordinaire de six mois: Et ces choses m’escripvoit-il, se disant estre ton Procureur. Depuis ces letres, & escriptures, m’estant advis, que ie debvoye estre seur, que par voye du Seigneur Galindo, & par celle du Seigneur Moreno, tu debvois avoir notice de mon Cartel, i’ay depuis longuement

attendu de veoir, qu'en feisses quelque honeste resolution. Ne depuis tant de temps, n'en ayant veu quelconque signe, t'escrrips de rechief & dys. Que ne scay, de combien ce soit affaire & chose convenable à Chevalier d'honneur, qui a querelle & attend d'estre appellé à honorable espreuve des armes, de s'aller cacher au logis de son Pere: & se retirer en lieu, où lon ne peult envoyer deffiance ne Cartelz. Dont & oultre ce, y estant allé, & ayant recue nouvelles de ma deffiance (dont ie suis seur que diceulx tiens amis & d'autres, en as desia long temps eu la cognoissance) me semble que tu te debvois reduire en part ou les escriptures de l'un à l'autre puissent estre comodement envoyées. Ce que ne t'ayant pleu de faire, te fay souvenir, que le terme de six mois se donne, pour se pouvoir exerciter & trouver les champs. Maintenant sont les champs trouvez, & tu as eu apoint XI. mois pour t'exerciter, pensant trop bien, que te debvoye requerrir en Bataille, selon qu'appert par les commissions laissées, ou envoïées à tes amis. Parquoy t'admoneste, que te resolues d'accepter l'une des patentes, desquelles ie te r'envoye de rechief les copies dessoubz ce Cartel escriptes. T'avisant que les originaulx, seront en la Cité de Liège, entre mains du Seigneur Everard de Merode, Seigneur de Vaulx mon legittime Procureur, ou de son commis: qui donnera celle que de toy sera choisie à toy ou à ton Procureur legittime, & en icelluy camp que de toy sera esleu. M'offre de te prouver (selon qu'en mon autre Cartel est contenu). Qu'en tel Act qu'usas contre moy en Liere, feiz œuvre de villain, lache & meschant Chevalier. Et la ou vrayement, ne sera par toy prins conclusion resolue, ie proteste, que ie choisiray l'un de ces trois camps & procederay à ton infamie. I'attens ta responce en Parme, moy: ou mon legittime Procureur, ensamble avec le billet des armes que soient de Chevaliers, & communement usées en noz guerres, pour le terme de lx. iours depuis que ce Cartel aura esté publié à la court de nostre souverain Roy, & au lieu, où tu me feis l'offense. Donné à Manteau, le dernier de Mars. L'an M.D.LVII.

Ie Richard de Merode, Seigneur de Frentzen afferme, tout ce que est contenu cy dessus.

Ie Camille de Castiglion, ay esté present à tout ce que dessus se contient.

Ie Fredericq de Maffey, ay esté present à ce que dessus est contenu.

Ie Anthoine d'Hippolyti des Contes de Gazoldo, ay esté present à tout ce que cy dessus est contenu.

Ie Iehan Pierre Gonzaga, ay esté present à ce que dessus est contenu.

TROISIÈME CARTEL

Seigneur Richard de Merode, Seigneur de Frentzen, i'ay eu advertence de ton Cartel, donné à Mantue le IIII. de Septembre, de l'an LVI. moy estant en Espagne. Parquoy ie m'en vins soudainement embarquer ès Galeres pour passer en Italie. Ou arrivé: i'ay veu un autre tien cartel aussi donné en Mantue, le dernier de Mars 57. Auquel t'estant advis, que ie tardasse à respondre au premier, me viens de rechief deffier à la Bataille, t'offrant d'attendre encores LX. iours, après que celluy tien Cartel sera publié, en la court du Roy nostre Sire.

Et n'ayant cure de t'opposer, que ne specifies, bien ta querelle, & delaisant apart tout'autre iuste deffense mienne: suis content de venir en bataille avec toy: au camp, du Seigneur Silvestre de Hippoliti, Conte de Gazoldo, ou ie me trouveray le iour de saint Jacques qui sera le XXV. de Iullet, pour defendre le droict de ma cause: & te faire cognoistre, que iamais ne me suis porté, avec toy: ne avec autre, comme lache villain ny meschant Chevalier, ce que tu dis, me vouloir prouver.

Avecque ceste trouveras le billet, des armes dont te debveraz pourveoir: Protestant toutesfois, que i'en pourray adiouster, diminuer & changer comme bon me semblera. Et en porter encores d'autres de toute qualité pour toy, & pour moy. Parquoy me manderas icy en Mantue, la mesure de ta personne de part, en part, de tous tes membres, & ce endedans le terme de quinze iours, par un tien Procureur legitime.

Ceste cy (croy-ie) sera la resolute conclusion qu'il me semble, que tu quiers avoir de moy. A quoy i'ay voulu furnir avant toute autre chose, premier que respondre, aux faulses imputacions que tu cherche de me donner. Veu qu'il est notoire en la Court, que me voulant oster le lieu qui m'appartenoit, il y eut entre nous replicques de parolles, devant que ie t'en donnay le chastiment, non pas oultrageusement, mais avec desadvantaige, d'autant, que tu estois en ton pais: près de tes amis, & parens, garny d'une arcquebuze & d'espée, & moy seul avec ma rapière, deux lacquaix & deux paiges sans armes, avec lesquelz m'en retournay vers Brusselles, & grand danger de la Iustice, me tins en Flandres, attendant l'espace de trois mois. Au-bout desquelz me resoluz m'en aller, non pour me cacher, (comme tu diz impertinamment) mais chez mon Père, te faisant entendre, que là me devois trouver. Comme toy mesmes le confesses en avoir esté adverti par mon Procureur, de sorte que tes parolles devoient (à mon iugement) estre plus courtoises & veritables: & le proceder aussi plus sincère, sans t'amuser à l'affiction & publication de ton Cartel du IIII. de Septembre, en la court de Lombardie, iusques au XV. de Novembre. Dont on peult

penser, en quel temps, i'en povoye estre adverty. Sachant mesmes, combien ont demouré les Galères, ou ie m'estoie embarqué pour passer en Italie. De sorte, que les personnes qui ont iugement, ne trouveront que i'aye cherché la fuite, & alongé ce negoce, comme par tes Cartelz t'esforces de faire acroire contre verité. Donné en Mantue le XXIII. de May. M.D.LVII.

Le Don Roderigue de Benavides, afferme tout le susdict.

Le Don Christoffle de Benavides, me trouvoy present à ce que dict est dessus.

Le Don Iehan de Benavides, me trouvoy present à tout ce que dict est dessus.

Le Don Loys de Benavides, me trouvoy present à ce que dessus est dict.

Le Anthoine Flores de Benavides, me trouvoy present à ce que dict est dessus.

BILET DES ARMES

Armes.

Un Harnois d'homme d'armes de toutes pièces.

Un Armure de cheval legier.

Un Corcelet avec ses avantbras, & gantelez de pieton.

Un Iaque de maille iazerine avec manches & guans.

Une Rondelle d'acier ayant au milieu une pointe longue d'un quartier.

Une Corracine sans dossure, & un Morion.

Un Cabasset, & une Baviere.

Un Gorgerin de maille yazerine, qui arrive iusques au nombril.

Un Bocléer grand, & un autre petit, avec une demy teste.

Une Chause de maille, qui couvre de-puis la demy cuisse iusques à la my-greue.

Une targe.

Un gant gauchier de maille, pour empoigner toutes armes.

Chevaulx.

Un Cheval turc, avec sa selle armée.

Un coursier, avec selle, barde, & chanfrain d'acier.

Un cheval Espagnol, avec selle & bride à la genette.

Un Cheval Espagnol, avec selle d'arme & chanfrain.

QUATRIESME CARTEL

Seigneur Don Roderigue de Benavides, i'ay à mon grand contentement entendu, l'acceptation que tu as faicte, de te combatre avec moy. Et quant à ton acceptation de camp, (oultre ce qu'en a esté parlé à ton Procureur) te dys. N'estre licite aux parties acourser, ne prolonger le terme prefix des Seigneurs du Camp. Et par la patente du Seigneur Conte de Gazoldo, sont statuez octante iours, du iour de l'acceptation. De sorte que nostre iournée, ne tombe le iour de saint Iacques, ains plustost (si me semble) le xiiij^{em}. iour d'Aougst. Je t'envoye avecques cestes, la mesure de mon corsage de membre, en membre, selon que m'en as requiz. Et quant aux armes, m'arrestant sur mes Cartelz precedens: Je proteste que si par nouvelles armes, ou par nouveaux changements, alterations, ou diminutions, ou par autre tardance, ou negligence tienne, se consumera quelque heure de temps ou iour du combat, le tout doit courir à ton preiudice. Et ne me multiplieray à cestheure de respondre, aux autres parties de ton Cartel. Car comme devois venir à Bras, trouve superflues toutes tes parolles. Donné à Parme le vij^{em}. de Iug.M.D.LVII.

Le Richard de Merode afferme tout ce que dessus est contenu.

Le Gibert Sanvitale Conte de Sale fuz present, à tout ce que desseus est contenu.

Le Nicolas Schotto fuz present, à tout ce que dessus est contenu.

Le Ascanie Cafarello fuz present, à tout ce que dessus est contenu.

***

CINQUIESME ET DERNIER CARTEL

Seigneur Richard de Merode, i'ay recue la mesure de ton corsage, avec le Cartel, le vij^{em}. du present. Auquel tu dis, qu'ayant le Seigneur du Camp statué, & mis L X X X. iours du iour de l'acceptation: & n'estant aux parties licite d'abreger ou prolonger le terme. Le iour de nostre Bataille ne tombe, au iour de s. Iacques, que i'avoye desia esleu, qui est le xxv^{em}. de Iulet. Mais (à vostre advis) tumberat le quatrevingtiesme iour, qui seroit le xiiij^{em}. d'Aoust. Combien qu'il me semble (ainsi qu'il est vray) que la declaration du iour de la Bataille en ce cas m'appartient, d'autant qu'il vient en dedans les Lxxx. iours concedez par

la patente, & en temps, que le Seigneur du Camp puisse estre adverty, de xxx. iours avant celluy de la Bataille: & que ie desirasse mesmes, de venir à bout de c'est affaire le plustost qu'il me fut possible. Ce neantmoins estimant, que peult estre aucun tien interrest, t'aye meu, de differer plus, que ie n'avoie designé. Pour non estre moins courtois, de ce, que tu te monstres, par ton Cartel, de vouloir estre, devers moy: suis content de te complaire: & par ainsi constituer, avec ton Procureur (comme auras entendu de luy) que le jour de la Bataille soit, selon que tu l'entendz. C'est a sçavoir le Xij^{em}. d'Aoust. &c. Daté en Mantue, le xix^{em}. iour de Iuing. M. D. LVII.

Je Don Roderigue de Benavides, afferme tout ce que dessus.

Je Don Christoffle de Benavides me trouvoy present à ce que dessus est dict.

Je Don Iehan de Benavides me trouvoy present à ce que dessus.

Je Don Loys de Benavides me trouvoy present à ce que dessus.

Je Anthoine Florez de Benavides me trouvoy present à ce que dessus.

***

BIBLIOGRAFIE

Onuitgegeven bronnen

- **Archief van de Geheime Raad (Oostenrijkse Tijd) (*Algemeen Rijksarchief Brussel*):**

Registers: nrs. 385 (fol. 222 e.v.), 422 (fol. 151 e.v.), 428 (fol. 136 e.v.), 458 (fol. 63 e.v.), 467 (fol. 177 e.v. en fol. 190 e.v.) en 473 (fol. 108 e.v.).

(Inventaris: PROOST, J., GOOVAERTS, A. & DE BREYNE, E. *Analyse des consultes du Conseil Privé sous le régime autrichien*. 2 dln. (resp. 1725-1749 en 1749-1794). Herzien en voorgesteld door M. SOENEN. ARA, Toegangen in beperkte oplage 485 en 486. Brussel, 1998.)

Dossiers: nr. 575 (zelfmoord, duel, kindermoord)

(Inventaris : SOENEN, M. *Archives du Conseil Privé de Charles VI. Inventaire des "cartons" de la période autrichienne*. ARA Brussel, 1997.)

- **Archief van de oude universiteit van Leuven (*Rijksarchief Leuven*):**

Procesdossiers: nrs. 5544 (fol. 66r^o-78v^o en fol. 80r^o e.v.), 5545, 5546 (fol. 78r^o e.v.), 5549 (fol. 1r^o e.v.), 5551 (fol. 1r^o-17v^o en fol. 120r^o-125v^o), 5552 (fol. 38r^o-54v^o) en 5553 (fol. 27r^o-37v^o).

Computus promotoris: nrs. 5555 (fol. 20v^o-21r^o, fol. 43r^o, fol. 69v^o-70r^o, fol. 127r^o, fol. 131v^o, fol. 135r^o) en 5556 (fol. 3v^o).

(Inventaris: DE VOCHT, H. *Inventaire des archives de l'Université de Louvain, 1426-1797, aux Archives générales du royaume à Bruxelles*. Brussel, 1979.)

- **Archief van het officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen (*Algemeen Rijksarchief Brussel*):**

Dossiers: nrs. 206, 313, 325, 382, 456 en 497.

(Inventaris: PUT, E. *Officie-fiscaal van de Grote Raad van Mechelen. Werkbeschrijvingen*. ARA Brussel, 1995.)

- **Archief van de Raad van Vlaanderen (*Rijksarchief Gent*):**

Dossiers: nrs. 23585, 23035.

(Inventaris: BUNTINCKX, J. *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*. 9 dln. Brussel, 1979.)

- **Archief van de Raad van Namen (*Rijksarchief Namen*):**

Dossiers : nrs. 100, 166, 202, 251, 254, 276, 328, 381, 400, 416, 422, 459, 528, 546, 604, 619, 640 en 725.

(Inventaris: DOUXCHAMPS-LEFEVRE, C. *Inventaire analytique des informations judiciaires du Conseil de Namur (1504-1794)*. Brussel, 1984.)

Dossiers : nrs. 3236, 3264, 6274 en 8189.

(Inventaris: DOUXCHAMPS-LEFEVRE, C. *Inventaire analytique des enquêtes judiciaires du Conseil de Namur*, dl. II (Brussel, 1967) en dl. IV (Brussel, 1973).)

- **Archief van het officie-fiscaal van de Raad van Namen (*Rijksarchief Namen*):**

Dossiers: nrs. 3667, 4025, 4049, 4077, 4228, 4336, 4337, 4365, 4423, 4537, 4739 en 4843.

(Inventaris: COURTOY, F. & DOUXCHAMPS-LEFEVRE, C. *Inventaire des archives du Conseil provincial de Namur. Dl. II: Les archives de l'office fiscal et du procureur général*. Brussel, 1994.)

***

Uitgegeven bronnen

- ANSELMO, A. *Codex Belgicus seu Ius edictale a principibus Belgarum sancitum ofte De Nederlandtsche, nieuwe soo gheestelycke, als wereltlycke rechten, ghetrocken uyt de vier placcaet-boecken, tot Gendt ende Antwerpen, uytghegeven*. Antwerpen, 1661. Heruitgegeven in de reeks ARA Reprints 114. 2 dln. Brussel, 1998.
- BECCARIA, C. *Des délits et des peines*. F. HELIE, ed. Parijs, 1856. Oorspr. titel : *Dei delitti e delle pene*. S.d., 1764.
- BRANTÔME, P. DE BOURDEILLES. *Discours sur les duels*. H. DE PENE, ed. Parijs, 1887.
- DE GHEWIET, G. *Institutions du droit belgique tant par rapport aux XVII provinces qu'au pays de Liège, avec une méthode pour étudier la profession d'avocat*. Lille, 1736.
- DE LA MARCHE, O. e.a. *Traité du duel judiciaire : relations de pas armes et tournois*. B. PROST, ed. Parijs, 1872.
- DE MERODE, R. *La justification du Seigneur Richard de Mérode, touchant sa querelle avec Don Rodrigue de Benavidès*. Ch. RUELENS, ed. Brussel, 1867.
- DU BELLAY, M. *Les mémoires de Messire Martin Du Bellay*. C.-B. PETITOT, ed. (*Collection complète des mémoires relatifs à l'histoire de France, XVII*). Parijs, 1827.
- *Edit perpétuel sur le duel en Brabant. Juin 1557*. (Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série 1506-1700. Dl. VII: Règne de Philippe II (1555-1559)). Brussel, 1910, blz. 209-210. (Zie ook bijlage 2)
- *Edit perpétuel contre le duel. 27 février 1610*. (Recueil des Ordonnances des Pays-Bas. Règne d'Albert et Isabelle (1597-1621). Dl. II : 1609-1621). Brussel, 1912, blz. 41-43. (Zie ook bijlage 3)

- *Eeuwich edict over het duel*. B. ROUSSEEUW, ed. Facsimilé's van oude Vlaamse drukken, dl. 2. Brussel, 1994.
- *Ordonnance de Philippe V sur la répression des délits commis par les militaires, et sur la discipline des troupes. 18 décembre 1701*. (Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiens. Troisième série 1700-1794. Dl. I: 1700-1706). Brussel, 1860.
- *Placcarte en rason de los Desafios. 2 Novembris 1596*. (Placcaeten en Ordonnantien van de hertogen van Brabant, princen van deze Nederlanden. Dl. III). 10 dln. Antwerpen - Brussel, 1648-1774, blz. 280-282.
- *Placcaert nopende die beroepinghen ende Duellen. 14 Meert 1636*. (Placcaeten en Ordonnantien van de hertogen van Brabant, princen van deze Nederlanden. Dl. III). 10 dln. Antwerpen - Brussel, 1648-1774, blz. 282-285.
- *Placcaet teghens de duellen. 23 November 1667*. (Placcaeten en Ordonnantien van de hertogen van Brabant, princen van deze Nederlanden. Dl. IV). 10 dln. Antwerpen - Brussel, 1648-1774, blz. 282-285.
- VERLOOY, J.B.C. *Codex Brabanticus, seu Corpus Juris Edictalis Brabantiae et Limburgiae*. Brussel, 1781.
- VOET, P. *De Duellis, Licitis et Illicitis, Liber Singularis*. Brugge, 1728 (originele uitgave: 1648).
- WIELANT, F. *Corte instructie in materie criminele*. J. MONBALLYU, ed. Brussel, 1995.

***

Monografieën

- *Annuaire de la Noblesse de Belgique*. Brussel, 1847-1888.
- BALDICK, R. *The Duel. A History of Duelling*. Londen - New York, 1970². Oorspronkelijke uitgave:1965.
- BERGMANS, P. *La gilde souveraine et chevalière des escrimeurs de Gand 1613-1913*. Gent, 1938.
- BILLACOIS, F. *Le duel dans la société française des XVI-XVII siècles. Essai de psychosociologie historique*. Parijs, 1986.
- BLOM, J.C.H. en LAMBERTS, E., red. *Geschiedenis van de Nederlanden*. Baarn, 2001.
- BRYSON, A. *From courtesy to civility: changing codes of conduct in early modern England*. Oxford, 1998.
- BRYSON, F. *The sixteenth-century Italian duel: a study in renaissance social history*. Chicago, 1938.
- BOURDIEU, P. *La distinction: critique sociale du jugement*. Parijs, 1979.
- CHABAS, M. *Le duel judiciaire en France (XIIIe-XVIe siècles)*. Parijs, 1978.
- CHAUCHADIS, C. *Honneur morale et société dans l'Espagne de Philippe II*. Parijs, 1984.
- COLOMBEY, E. *Histoire anecdotique du duel dans tous les temps et dans tous les pays*. Parijs, s.d.
- COOMANS, J. *De la répression du duel*. Gent, 1836.

- COPPENS, C. e.a. *En Garde! Schermen verbeeld: Schermboeken uit de Corble-collectie, wapens & attributen*. Tentoonstellingscatalogus. Leuven, 1998.
- COUSTARD DE MASSI, A.P. *History of duelling, in all countries*. Londen, s.d.
- CUENIN, M. *Le duel sous l'Ancien Régime*. Parijs, 1982.
- D'ANVERS, F. *La vie religieuse et familiale en Belgique au XVIIe siècle: étude sur le père Charles d'Arenberg, frère-mineur capucin 1593-1669*. Parijs, 1919.
- D'ARRAS d'HAUDRECY e.a. *La criminalité en Wallonie sous l'Ancien Régime*. Leuven, 1976.
- DEBREYNE, P.C.J. *Du suicide considéré au point de vue philosophique, religieux, moral et médical, suivi de quelques réflexions sur le duel*. Brussel, 1847.
- DE CHATEAUVILLARD, Comte. *Essai sur le duel*. Parijs, 1836.
- DEFACQZ, E. *Ancien droit belge ou précis analytique des lois et coutumes observées en Belgique avant le code civil*. 2 dln. Brussel, 1873.
- DELCOURT, A. *Un grand seigneur au siècle des lumières: le Duc de Croÿ, Maréchal de France (1718-1784)*. S.l., s.d.
- DE LIGNE, A. [Prince]. *Histoire généalogique de la Maison de Ligne*. Brussel, 1950.
- DE LUESEMANS, C.J. *Le duel est-il punissable par les lois actuellement en vigueur en Belgique?* Tienen, 1835.
- DE MELOTTE, A. *L'escrime, les armes, le duel au pays de Liège*. Luik, 1911.
- DE SMIDT, J.Th., e.a. *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën berustende in het Archief van de Grote Raad van Mechelen*. 6 dln. Brussel, 1966-1988.

- DE VEGIANO, J.-C.-J. & DE HERCKENRODE, J.S.F. *Nobiliaire des Pays-Bas et du Comté de Bourgogne*. 4 dln. Gent, 1862-1868.
- DE VILLERMONT, A.C.H. [Comte]. *Un duel au XVIIe siècle*. Brussel, 1866.
- DE VILLERMONT, M. [Comtesse]. *Grands seigneurs d'autrefois. Le duc et la duchesse de Bournonville et la cour de Bruxelles*. Brussel, 1904.
- DE VLIEGER-DE WILDE, K. *Adellijke Levensstijl: dienstpersoneel, consumptie en materiële leefwereld van Jan van Brouhoven en Maria Livina de Beer, graaf en gravin van Bergeyck*. Licentiaatsverhandeling KUL. Leuven, 2003.
- DUPONT-BOUCHAT, M.-S. & ROUSSEAU, X. *Crimes, pouvoirs et sociétés (1400-1800): Anciens Pays-Bas et Principauté de Liège*. Standen en Landen, CIV. Heule, 2001.
- ELIAS, N. *De hofsamenleving. Een sociologische studie van koningschap en hofaristocratie*. B. JONKER, vert. Amsterdam, 1997.
- ELIAS, N. *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. W. KRANENDONK, vert. Amsterdam, 2001.
- FOQUET, E. *La question du duel. Le duel devant l'opinion publique*. [Charleroi], 1896.
- FOUGEROUX DE CAMPIGNEULLES. *Histoire des duels anciens et modernes*. 2 dln. Parijs, 1838.
- FOYSTER, E.A. *Manhood in Early Modern England. Honour, sex and marriage*. Londen - New York, 1999.
- FRANK-VAN WESTRIENEN, A. *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1983.

- FREVERT, U. *Men of honour : a social and cultural history of the duel*. A. WILLIAMS, vert. Cambridge, 1995. Oorspr. titel : *Ehrenmänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft*. München, 1991.
- GELLI, J. *Bibliografia generale della Scherma con note critiche, biografiche e storiche*. Milaan, 1895.
- GILISSEN, J. *Bibliographie de l'histoire du droit des provinces belges*. 2 dln. S.l., 1965.
- GREENBERG, K.S. *Honor and slavery : lies, duels, noses, masks, dressing as a woman, gifts, strangers, humanitarianism, death, slave rebellions, the proslavery argument, baseball, hunting, and gambling in the Old South*. Princeton U.P., 1996.
- GUILLERY, [Le docteur]. *Etude sur le duel*. Charleroi, 1897.
- GUTTANDIN, F. *Das paradoxe Schicksal der Ehre. Zum Wandel der adeligen Ehre und zur Bedeutung von Duell und Ehre für den monarchischen Zentralstaat*. Berlijn, 1993.
- HENRARD, P. *Marie de Médicis dans les Pays-Bas: sept années de l'histoire de Belgique (1631-1638)*. Brussel, 1876.
- HITCHCOCK, T. & COHEN, M. *English masculinities, 1660-1800*. Londen, 1999.
- JANSSENS, P. *Standenongelijkheid: het adelsbeleid in de Zuidelijke Nederlanden van de vijftiende tot de negentiende eeuw*. Doctoraatsproefschrift KUL. 2 dln. Leuven, 1988.
- JONET, Th. *Lettre sur le duel à MM. les représentants*. Sans titre. Brussel, 1837.
- KIERNAN, V.G. *The Duel in European History. Honour and the Reign of Aristocracy*. Oxford, 1988.

- LAVALLÉE, H.E. *De la répression du duel*. Brussel, 1836.
- LE GRAND, J. *La Ligue contre le duel. Rapport présenté au cercle « Dieu et patrie » à Gand*. Gent, 1902.
- LEROY, P.J. *Schermkunst en duel om eer. Engelse adellijke levensstijl in Europees perspectief (16de-17de eeuw)*. Licentiaatsverhandeling KUL. Leuven, 2001.
- LEVI, G.E. & GELLI, J. *Bibliografia del duello*. Milaan, 1903.
- MAES, L. *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden*. Antwerpen - 's Gravenhage, 1947.
- McALEER, K.T. *Dueling: the cult of honor in fin-de-siècle Germany*. Princeton U.P., 1994.
- MILLINGEN, J.G. *The history of duelling, including narratives of the most remarkable personal encounters that have taken place from the earliest period to the present time*. 2 dln. Londen, 1841.
- MONESTIER, M. *Duels: les combats singuliers des origines à nos jours*. Parijs, 1991.
- MOTLEY, M. *Becoming a French Aristocrat. The Education of the Court Nobility 1580-1715*. Princeton U.P., 1990.
- NAZ, R. *Dictionnaire de droit canonique contenant tous les termes du droit canonique avec un sommaire de l'histoire et des institutions, et de l'état actuel de la discipline*. 7 dln. Parijs, 1935-1965.
- NYE, R.A. *Masculinity and male codes of honor in modern France*. Oxford - New York, 1993.

- PARDOEL, H. *The complete bibliography of the art and sport of fencing*. Queens University. School of physical and health education Ontario, Canada, 1996.
- PEETERS, H. *Archibald Harrison Corble (1883-1944) en zijn schermcollectie*. Licentiaatsverhandeling KUL. Leuven, 1983.
- PELTONEN, M. *The Duel in Early Modern England: Civility, Politeness and Honour*. Cambridge, 2003.
- PICARD, E. & LARCIER, F. *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge*. Brussel, 1882-1890.
- POSWICK, E. *Histoire des troupes liégeoises pendant le XVIIIe siècle*. Luik, 1893.
- POULLET, E. *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant depuis l'avènement de Charles-Quint jusqu'à la réunion de la Belgique à la France, à la fin du XVIIIe siècle*. Brussel, 1870.
- RYCX, L. & LEGER, L.-Th. *Répertoire encyclopédique du droit belge. Législation, doctrine, jurisprudence*. 3 dln. Brussel, 1913.
- SALAVILLE, J.-B. *Essai sur le duel, sur la nécessité et sur le moyen d'en abolir l'usage*. Parijs, 1819.
- SCHALK, E. *From valor to pedigree. Ideas of nobility in France in the 16th and 17th centuries*. Princeton, 1986.
- STELLAMANS, D. *Historisch-culturele schets van de schermgilden in Vlaanderen*. Licentiaatsverhandeling KUL. Leuven, 1978.
- STERCKX, H. *De 19de-eeuwse duelcultuur in Frankrijk, Duitsland en België*. Licentiaatsverhandeling KUL. Leuven, 1993.

- STONE, L. *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641*. Oxford, 1965.
- THIMM, C.A. *A complete bibliography of fencing and duelling as practised by all European nations from the middle ages to the present day*. Londen, 1846.
- TRUMAN, B.C. *The field of honor: being a complete and comprehensive history of duelling in all countries*. New York, 1884.
- VAN CAENEGEM, R.C. *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren XXIV). Brussel, 1956.
- VANDENGHOER, C. *De rectorale rechtbank van de oude Leuvense Universiteit (1425-1797)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren XLIX). Brussel, 1987. Nr. 124.
- VAN DER LINDE, A. *Le duel*. Brussel, 1866.
- VAN ELEWIJCK, Th. *Le duel dans l'ancienne Belgique*. Leuven, 1935.
- VANHEMELRYCK, F. *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de Late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren XLIII). Brussel, 1981. Nr. 97.
- VAN LAER, A.-K. *Ceste servirat pour vous baiser très humblement les mains: de mentaliteit van de hoge adel gezien door de familiecorrespondentie van Karel van Arenberg en Anne van Croy 1600-1635*. Licentiaatsverhandeling KUL. Leuven, 1988.
- VAN NIEROP, H.F.K. *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1984.

- VERBESSELT, J., VAN ERMEN, E., VAN UYTVEN, R. e.a. *De adel in het hertogdom Brabant*. Brussel, 1985.
- VIGEANT, A. *La bibliographie de l'escrime ancienne et moderne*. Parijs, 1882.

***

Artikels

- ANDREW, D.T. “The code of honour and its critics: the opposition to duelling in England, 1700-1850”. *Social History*, V (1980) 409-434.
- BLOK, A. “Eer en de fysieke persoon”. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, VI (1980) 211-230.
- BOUCHER, J. “Contribution à l’histoire du Duel des Mignons (1578): une lettre de Henri III à Laurent de Maugiron”. *Nouvelle Revue du Seizième Siècle*, XVIII (2000) 113-126.
- DESCIMON, R. “Chercher de nouvelles voies pour interpréter les phénomènes nobiliaires dans la France moderne”. *Revue d’histoire moderne et contemporaine*, XLVI (1999) 5-21.
- [Anon.] “Des lois et des peines ecclésiastiques contre les duels, et les moyens proposés par quelques grand hommes pour les réprimer”. *Journal historique et littéraire*, dl. II (1835) 366. Zie ook dl. II, blz. 318; dl. III, blz. 520; dl. VII, blz. 524; dl. IX, blz. 559 en deel X, blz. 159.
- DE RIDDER-SYMOENS, H. “Adel en Universiteiten in de zestiende eeuw. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak?” *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCIII (1980) 410-432.
- DE VLIETGER-DE WILDE, K. “De huishoudjournalen van de gravin van Bergeyck (1656-1741)”. *De Standaard Magazine* (21 februari 2004).
- DE WAARDT, H. “Feud and atonement in Holland and Zeeland: from private vengeance to reconciliation under state supervision”. In: A. SCHUURMAN & P. SPIERENBURG, ed. *Private domain, public enquiry: families and life-styles in the Netherlands and Europe, 1550 to the present*. Hilversum, 1996.

- DINGES, M. “Die Ehre als Thema der Stadtgeschichte. Eine Semantik im Übergang vom Ancien Régime zur Moderne”. *Zeitschrift für Historische Forschung*, XVI (1989) 409-440.
- DINGES, M. “*Die Ehre als Thema der historischen Anthropologie. Bemerkungen zur Wissenschaftsgeschichte und zur Konzeptualisierung*”. In: K. SCHREINER & G. SCHWERHOFF, ed. *Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. Keulen - Weimar - Wenen, 1995.
- [Anon.] “Du duel”. *La Belgique Judiciaire*, jg. XXVI, 2de serie, dl. I, nr. 5 (donderdag 16 januari 1868).
- FREVERT, U. “The Taming of the Noble Ruffian: Male Violence and Dueling in Early Modern and Modern Germany”. In: P. SPIERENBURG, ed. *Men and Violence. Gender, honor, and rituals in Modern Europe and America*. Ohio, 1998, 37-63.
- FREVERT, U. “Die Ehre der Bürger im Spiegel ihrer Duelle. Ansichten des 19. Jahrhunderts”. *Historische Zeitschrift*, CCXLIX (1989) 545-582.
- FRIJHOFF, W. “Etudiants étrangers à l’Académie d’Equitation d’Angers au XVIIe siècle”. *Lias*, IV (1977) 13-84.
- FÜRBRINGER, C. “Metamorphosen der Ehre. Duell und Ehrenrettung im Jahrhundert des Bürgers”. In: R. VAN DÜLMEN, ed. *Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung*. Frankfurt am Main, 1988, 186-224.
- GALLANT, T.W. “Honor, Masculinity, and Ritual Knife Fighting in Nineteenth-Century Greece”. *American Historical Review*, CV (2000) 359-382.
- GARNIER, C. “Injurien und Satisfaktion. Zum Stellenwert rituellen Handelns in Ehrkonflikten des spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Adels”. *Zeitschrift für Historische Forschung*, XXIX (2002) 525-560.

- GERMA-ROMANN, H. “Les gentilshommes français et la mort selon Brantôme”. *Nouvelle Revue du Seizième Siècle*, XIII (1995) 215-238.
- GILBERT, A.N. “Law and honour among eighteenth-century British army officers”. *The Historical Journal*, XIX (1976) 75-87.
- GRANDGAGNAGE, J.-F.-C. “Du duel et de sa répression”. *Revue belge*, IV (1836) 333-353.
- HACHEZ, F. “Combats judiciaires à Mons et à Valenciennes”. *Annales du cercle archéologique de Mons*, IV (1863) 262-283.
- HAINE, W.S. “The duel in the history of masculinity”. *Social History/Histoire Sociale*, XXIX (1996) 211.
- HEBRARD, C. “Ah! Que le duel est joli!”. *L’Histoire*, LV (1983) 84-86.
- LELIEVRE, X. “Le duel au comté de Namur”. *Annales de la société archéologique de Namur*, XIII (1874-1875) 146-152.
- LE ROUX, N. “Le point d’honneur, la faveur et le sacrifice: recherches sur le duel des mignons d’Henri III”. *Histoire, économie et société*, XVI (1997 nr. 4) 579-596.
- LEROY, P.J. “Van toernooi tot schermkunst: adellijke levensstijl in Engeland (16de-17de eeuw)”. *Sportimonium*, XXII (2002) nr. 3, 41-52.
- “Mérode (Richard de)”. *Biographie Nationale*, XIV (1897) 574-581.
- NIHON, W. “D’une loi sur le duel”. *Revue belge*, V (1837) 251-279.
- NYE, R.A. “Fencing, the Duel, and Republican Manhood in the Third Republic”. *Journal of Contemporary History*, XXV (1990) 365-377.

- PARKER, D. S. "Law, Honor, and Impunity in Spanish America: the Debate over Dueling, 1870-1920". *Law and History review*, XIX (2001 nr. 2) 311-342.
- PATERNOSTRE DE LA MAIRIEU, Cl.-R. "La triste affaire du 14 janvier 1748. Un duel à Bruxelles". In: *Tablettes du Brabant. Généalogie, histoire, héraldique*. Dl. IV. Hombeek, 1959, blz. 13-22.
- PELTONEN, M. "Francis Bacon, the Earl of Northampton, and the Jacobean anti-duelling campaign". *The Historical Journal*, XLIV (2001, nr.1) 1-28.
- PRANDI, S. "Chivalrous honor, nobility, and virtue in 15th-century Italian treatises". *Critica Letteraria*, XVIII (1990 nr. 4) 645-666.
- PRINS, A. "De la répression pénale à laquelle sont exposés les étrangers qui viennent se battre en duel en Belgique". *Journal du droit international privé et de la jurisprudence comparée*, XIV (1887) 535-538.
- PROOST, J.-J.-E. "Recherches sur la législation des jugements de Dieu, principalement en Belgique et accessoirement dans les principaux pays d'Europe". *Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique*, XXIV (1868) 177-274.
- PRÖVE, R. "Gewalt und Herrschaft in der Frühen Neuzeit". *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, XLVII (1999 nr. 9) 792-806.
- QUINT, D. "Dueling and Civility in Sixteenth-Century Italy". In: A.H. TRICOMI, ed. *Contextualizing the Renaissance: Returns to History*. Selected proceedings from the 28th Annual CEMERS Conference, 1994. New York, 1999, 67-104.
- RENSON, P.J. "Lichaamscultuur en literatuur in de Renaissance". *Groniek: Gronings historisch tijdschrift*, XXXII (1999) 277-282.

- RENSON, R. & DELHEYE, P. “Universiteit, gezondheid en sport”. In: J. ROEGIERS & I. VANDEVIVERE, red. *Leuven/Louvain-la-Neuve. Kennis Maken*. Leuven, 2001, 175-183.
- REYFMAN, I. “The Emergence of the Duel in Russia”. *The Russian review*, LIV (1995 nr. 1) 26-43.
- ROODENBURG, H. “Eer en oneer ten tijde van de Republiek: een tussenbalans”. *Volkkundig Bulletin*, XXII (1996) nr. 2, 129-148.
- ROODENBURG, H. “Social control viewed from below: new perspectives”. In: ROODENBURG, H. & SPIERENBURG, S., eds. *Social Control in Europe, vol. I (1500-1800)*. Columbus, Ohio State University Press. Te verschijnen in 2004. Blz. 209-229.
- SCHREINER, K. & SCHWERHOFF, G. “Verletzte Ehre – Überlegungen zu einem Forschungskonzept”. In: K. SCHREINER & G. SCHWERHOFF, ed. *Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*. Keulen - Weimar - Wenen, 1995.
- [SCHUERMANS]. “Du duel”. *La Belgique judiciaire*, XXVI (1868) 76-80.
- SHOEMAKER, R.B. “The Taming of the Duel: Masculinity, Honour and Ritual Violence in London, 1660-1800”. *The Historical Journal*, XLV (2002) 525-545.
- SHOEMAKER, R.B. “Male honour and the decline of public violence in 18th-century London”. *Social History/Histoire Sociale*, XXVI (2001 nr. 2) 190-208.
- SIVILLE, L. “Duel. Code pénal. Loi du 8 janvier 1841”. *La Belgique judiciaire*, XXVII (1869) 97-99.
- STROSETZKI, C. “Zur Duelltheorie und ihren Beziehungen zur höfischen Rhetorik und Poetik”. *Euphorion – Zeitschrift für Literaturgeschichte*, XC (1996 nr. 2) 226-236.

- TARDIEU, A. “Loi belge du 8 janvier 1841, relative au duel, expliquée par la discussion dans les Chambres législatives”. *Archives de droit et de législation*, IV (1841) 195-205.
- VAN WEEL, A. J. “De wetgeving tegen het duelleren in de Republiek der Verenigde Nederlanden”. *Nederlands Archievenblad*, LXXXI (1977) 282-296.
- VAN ZETTEN, F. “De valstrik van de eer”. *Feit en Fictie*, IV (1998/1999) 27-39.
- VIAENE, A. “De gilde van de schermers te Brugge 1444-1905”. *Biekorf* (1963) 97-105.
- VISSCHERS, A. “De la répression du duel”. *Revue belge*, III (1836) 116-140 en 201-226.
- VISSCHERS, A. “Mémoire à la section des sciences morales, philosophiques et législatives, sur la question: Quelles doivent être les bases d’une bonne législation sur le duel?” *Revue belge*, IV (1836) 189-204.
- VON KALM, H. “Adel und Duell im Wilhelminismus”. *Archiv für Kulturgeschichte*, LXXVI (1994 nr. 2) 389-414.

***

Samenvatting

Wie op zoek gaat naar de oorsprong en de betekenis van het duel, moet zich vooraf rekenschap geven van het feit dat de hedendaagse populaire opvatting over deze geritualiseerde tweegevechten meestal sterk gekleurd is door een overdreven heroïek en een overvloed aan anachronismen. Alhoewel het fenomeen van het duelleren pas in de late 19de eeuw uit de samenleving is verdwenen (enkele uitzonderlijke 20ste-eeuwse gevallen niet meegerekend), heeft het zich sindsdien op merkwaardige wijze ingepast in een wat al te romantisch denkkader: duels roepen beelden op van felle zwaardgevechten en koelbloedige strijders, van flitsende degens en rokende pistolen, en dit alles overgoten met een flinke portie dramatiek. Onnodig te zeggen dat ook film en televisie hierin een belangrijke rol spelen. Het verschijnsel oefent dus blijkbaar nog steeds een sterke aantrekkingskracht uit op de hedendaagse mens, maar het gaat hier om een fascinatie die meestal op een onjuiste voorstellingswijze is gebaseerd. Anders gezegd: de verbeelding strookt, zoals wel meer gebeurt, nauwelijks met de historische feiten.

Vandaar onze betrachting om het duel van naderbij te bestuderen, om na te gaan hoe en waarom duels nu eigenlijk werden gevoerd en welke factoren daarin een rol speelden. Via deze vragen hopen we het hierboven geschetste beeld enigszins bij te stellen, maar evenzeer is het onze betrachting om de specifieke eigenheid van het duel op de voorgrond te plaatsen. Binnen het vaak complexe domein van de menselijke omgangsvormen neemt het geritualiseerde tweegevecht immers een wel erg merkwaardige positie in: het gaat hier om een conflict dat a.h.w. op ‘geciviliseerde’ wijze werd aangepakt, en dat bijgevolg nog weinig te maken heeft met de spontane schermutseling waarin een woordenstrijd vaak uitmondde. Het aspect ‘eergevoel’ doet hierbij dienst als katalysator.

Het mag duidelijk wezen dat het duel in die zin onderscheiden moet worden van het middeleeuwse gerechtelijk tweegevecht, een verschijnsel dat reeds bij de Germanen ingang vond en dat gedurende eeuwen een legitiem middel was om een rechtsgeding officieel te beëindigen. Het is belangrijk te beseffen dat de essentie van het duel gelegen is in de verbondenheid van het gebruik met een zogenaamde *theory of civil courtesy*. Deze theorie doelt op het ontstaan en de ontwikkeling van een complex sociaal en cultureel fenomeen in de Nieuwe Tijd, waarin begrippen als hoofsheid (*courtoisie*) en wellevendheid (*civilité*)

centraal stonden. Vooral de leidende klassen in de samenleving zouden de nieuwe idealen hieromtrent omarmen en cultiveren. De chronologische afbakening van het onderwerp wordt hierdoor meteen duidelijk: deze studie houdt zich niet bezig met het middeleeuwse gerechtelijk tweegevecht, maar concentreert zich op de bijzondere wisselwerking tussen de *civilité*, de *point d'honneur* en het gebruik van geweld om die eer te verdedigen, typisch voor de Nieuwe Tijd.

Waar chronologische grenzen dus een noodzaak zijn, is geografische afbakening veeleer een bewuste keuze: de studie beperkt zich tot het onderzoek naar het duel in de Zuidelijke Nederlanden. De reden daarvoor ligt voor de hand: in tegenstelling tot in de ons omringende landen is het duel in de Zuidelijke Nederlanden nog nauwelijks bestudeerd. Dat onze studie echter niet beoogt om via kwantitatieve methoden en frequentietabellen een overzicht te bieden van het aantal duels dat zich per jaar of per decennium in onze streken voordeed, en aan te tonen op welke plaatsen deze tweegevechten meestal plaatsvonden en met hoeveel aanwezigen, mag duidelijk wezen: een dergelijke aanpak is, gezien de aard van de bronnen, onmogelijk. Het voeren of bijwonen van een duel was in de Zuidelijke Nederlanden van overheidswege verboden, met als gevolg dat de gevechten meestal in het geheim plaatsvonden. Logisch gevolg van deze situatie is dat de studie van het duel zich vooral moet baseren op gerechtelijke documenten allerhande, met procesdossiers als de belangrijkste bronnen. Andere bronnen zijn uiterst zeldzaam, wat niet verwonderlijk is: het valt aan te nemen dat weinig duellisten ervoor voelden de doodstraf te riskeren door hun misdrijf op papier te zetten en het zo aan de eeuwigheid toe te vertrouwen.

Concreet stellen we in deze verhandeling de vraag in welke mate er in onze streken een politiek-juridisch en sociaal-cultureel klimaat bestond waarin duels om eer konden gedijen. We bestuderen daarbij de verschillende edicten en ordonnanties die door de jaren heen door verschillende overheden tegen het tweegevecht werden uitgevaardigd, en onderzoeken hoe die wetgeving in de praktijk werd nagevolgd. Daarnaast gaan we dieper in op een aantal 'duelcasussen', die in de mate van het mogelijke worden onderworpen aan een diepte-analyse. We gaan na door wie het duel gevoerd werd, wat de aanleiding van hun geschil was en hoe het conflict uiteindelijk afliep. Bijzondere aandacht wordt besteed aan de motivatie van de duellisten en aan de rol die het eergevoel daarin speelde. Op die

manier hopen we een beeld te kunnen schetsen van de specifieke 'duelsituatie' in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de Nieuwe Tijd.

***